

ŐSRÉGÉSZETI LEVELEK



prehistoric newsletter

BUDAPEST, 2009

Szerkesztők:

Anders Alexandra

Kalla Gábor

Kiss Viktória

Kulcsár Gabriella

V. Szabó Gábor

Fordítás, idegen nyelvi lektorálás:

Pávai Éva – Ulf Morche (német)

Szeverényi Vajk (angol)

Szerkesztőség címe:

1088 Budapest, Múzeum körút 4/B

e-mail: osreglevelek@freemail.hu

Megjelenik évente
az Ősrégészeti Társaság kiadásában

ISSN 1585-1206

A kötet megjelenését támogatta:



ELTE BTK Régészettudományi Intézet

Címlap: Belvárdgyula (Bertók–Gáti–Lóki 6. kép 2 alapján)

Tartalom / Contents

<i>Bertók Gábor–Gáti Csilla–Lóki Róbert:</i> Előzetes jelentés a Belvárdgyula határában (Baranya megye) talált késő neolitikus település és körárok kutatásáról / Vorbericht über den Forschungsstand der spätneolithischen Siedlung und Kreisgrabenanlage in der Gemarkung von Belvárdgyula (Komitat Baranya) ...	5
<i>Patay Róbert:</i> Kora- és késő rézkori leletek Hódmezővásárhelyről (Hódmezővásárhely-Laktanya, 47/1. lelőhely) / Früh- und spätkupferzeitliche Funde aus Hódmezővásárhely (Hódmezővásárhely-Laktanya, Fundort Nr. 47/1)	17
<i>Kőrösi Andrea:</i> Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) rézkori település állatcsont anyaga / Tierknochen-Material der kupferzeitlichen Siedlung von Hódmezővásárhely-Laktanya (Fundort Nr. 47/1)	33
<i>Szeverényi Vajk:</i> A McAlpine-gyűjtemény Koszider-kori depója / A Koszider Period bronze hoard in the collection of the Lord McAlpine of West Green	53
<i>Guba, Szilvia:</i> Die Bestattungen der Piliny-Kultur aus Bercel-Sáfrányhegy II. (Komitat Nógrád) / A pilinyi kultúra temetkezései Bercel-Sáfrányhegy II. lelőhelyen	67

Vita

<i>Oross, Krisztián:</i> Sag mir, wo die Pfosten sind, wo sind sie geblieben? Bemerkungen zur Frage der linnearbandkeramischen Hausgrundrisse mit drei Pfostenreihen in Ungarn / Hova tűnt a sok cölöp? Megjegyzések a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája három oszlopsoros házainak kérdéséhez	77
<i>P. Barna Judit:</i> Sopot vagy Kostolac? Egy antropomorf szobrocska kulturális besorolásának kérdése az újabb adatok tükrében / Sopot or Kostolac? The question of the cultural affiliation of an anthropomorphic figurine in the light of new data	89
<i>Szolyák, Péter–Hajdú, Melinda–Gál-Mlakár, Viktor:</i> Prehistoric cave art or modern “vandalism”? Stone heads, chippings and engravings of the Cave of Tatár valley, Miskolc-Bükkszentlászló, Hungary / Őskori barlangművészet vagy modern kori „barlangrongálás”? A miskolc-bükkszentlászlói Tatár-árki-barlang kőfejei, faragásai és sziklaarcai	95

Hírek

Az Ősrégészeti Társaság hírei / News	109
Technikai információk / Technical informations	111

Előzetes jelentés a Belvárdgyula határában (Baranya megye) talált késő neolitikus település és körárok kutatásáról

A lelőhely Pécestől mintegy 15 kilométerre, Belvárdgyulától északnyugatra, egy észak–déli irányban elnyúló dombhát keleti szélén helyezkedik el (1. kép).

Az autópálya-építéshez kapcsolódó ásatás (M60-as út nyomvonala, B098 lelőhely¹) során 28 400 m² felületen mintegy 650 objektum került feltárássra (2. kép). A munkálatok eredményeképpen a lelőhely nyugati, keleti és déli szélét sikerült behatárolni a feltárt szakaszon. A keleti oldalon egy jól kivehető, megközelítőleg É–D-i irányú árok fut a telep szélén, de szórványosan az ároktól keletre is kerültek elő még objektumok, illetve itt a később bevágott pincesor a lelőhely végéből valamennyit feltehetőleg elpusztított. Déli irányban ugyancsak valószínűsíthetjük a telep szélét: ezen a szakaszon 2008 tavaszán a főpályától délre, egy bekötőút vonalán végzett földmunkák során már nem kerültek elő régészeti jelenségek (az északi oldalt lásd lentebb).

Az ásatás során előkerült objektumok nagy része hulladékgyűjtő, illetve agyaggyűjtő gödör. Közöttük néhány (mintegy tíz), jelentős mennyiségű leletet adó, nagy kiterjedésű gödörbokor is előfordult (3. kép 1–2). Biztosan azonosítható épületmaradványokat azonban nem sikerült kimutatni.

A telep déli szélénél, középtájon a telepjelenségek között elszórtan zsugorított temetkezések is kerültek elő, csőtálpas tál és bögre mellékletekkel (3. kép 3–5). Ettől a sírcsoporttól nyugatra, mintegy 60–70 méterre további négy zsugorított, melléklet nélküli gyereksír került elő.

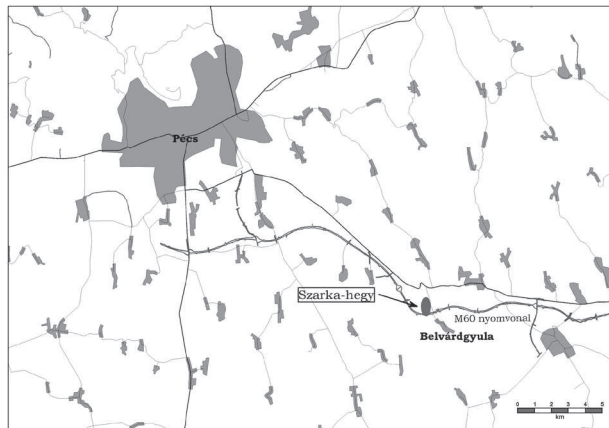
A feltárás során előkerült leletekről²

Idolok

Víszonylag nagy számú idol került elő a feltárt telep-részleten, jellemzően töredékes formában, gödrökből, kultuszra utaló kontextus nélkül. Az emberi ábrázolá-

¹ Köszönettel tartozunk Gábor Olivér ásatásvezetőnek, hogy rendelkezésünkre bocsátotta az ásatás anyagát.

² Az itt bemutatásra kerülő töredékek csak egy szűk keresztmetszetet adják a telepen előfordult típusoknak, formáknak, így a leírás is csak nagy vonalakban tekinthető általánosnak a telep egészét illetően, és ugyanez vonatkozik a pontos időrendre is. Kis mennyiségben sikerült petrográfiai vizsgálatot készíteni a telep kerámiáiról, ami érdekes összehasonlítási alap lehet majd a jövőben (KREITER–SZAKMÁNY 2008).



1. kép. Belvárdgyula — a lelőhely elhelyezkedése
Abb. 1. Belvárdgyula — Lage des Fundortes

sok mellett szép számmal vannak állatfigurák is. Ezek közt van kost, kecskét(?), kutyát, ábrázoló töredék is (4. kép 11–13). A lengyeli kultúra keleti területein (Aszód) mind az önálló állatplasztikák, mind az állatalakos fedők (4. kép 15) általánosak (KALICZ 1998, 107). Az önálló plasztikák mellett edénydíszként is megjelentek figurális motívumok (4. kép 14).

Az emberi alakoknál a fej jellemzően általában teljesen sematikus kidolgozása, az ujjak összecsapentásával kialakított arccal (4. kép 1–5), de előfordul részleteiben szépen kidolgozott fejtöredék is (ezen látszik, hogy egy agyaggombócra vékonyan felvitt újabb agyagrétegen alakították ki az arc jellemzőit (4. kép 7). A melleket általában két kis dudor jelöli. Az idolkok teste többnyire lapos vagy hengeres, esetenként azonban előfordul hangsúlyos kialakítású fenék (4. kép 6) is. A kezek vagy stilizáltak és oldalt állnak (4. kép 2–3, 5), vagy esetleg a mellek alatt fonódnak össze (4. kép 9), a lábakat nem jelölték. Ruházatnak, viseletnek nyomai nem láthatók rajtuk, illetve több esetben meg lehet figyelni vörös festés nyomait az idolkokon (4. kép 7, 10–13), ami alapján valószínűnek tűnik, hogy eredetileg mindegyik, vagy legalábbis a többségük festett volt.

Az álló idolkokon kívül ülő alakok töredékei is kerültek elő, a mellek jelzése mindkét típusnál azt feltételezi, hogy női alakot ábrázolnak. Az ülő idolkoknak az egész neolitikum során megfigyelhető a hagyománya; előfordulásuk a lengyeli kultúránál is tipikusnak tekinthető (ZALAI–GAÁL 1993b, 12–14; 1996).



2. kép. Belvárdgyula — a lelőhely feltárt része és a körárok-rendszer légi felvétele
Abb. 2. Belvárdgyula —Luftaufnahme des freigelegten Teils des Fundortes und des Ringgrabensystems

Összességében azt lehet mondani, hogy bizonyos tipikus jellemzők mellett az idolk többsége egyedi kialakítású. A sematikus arcú, álló idolk legközelebbi párhuzamait a szomszédos Tolna megyében (ZALAI-GAÁL 1993b; 1996), a zengővárkonyi anyagban (DOMBAY 1960b, T. LXXXVII, T. CXIV), illetve a lengyeli kultúra keleti csoportjánál (Aszód: KALICZ 1985, 71–72. kép; 1998, 103, Abb. 57) találjuk. Míg a hangsúlyos fenék és a részletesen kidolgozott fej a lengyeli kultúra korai, a Nyugat-Dunántúlra jellemző, séi típusú idolkjaival mutat hasonlóságot (KALICZ 1998, 65–73, Abb. 30–37; P. BARNA 2004; KALICZ 2006).

A villánykövesdi (DOMBAY 1960a), zengővárkonyi (DOMBAY 1960b) és a belvárdgyulai lelőhelyek alapján azt lehet mondani, hogy a térség telepeire jellemző, hogy az előforduló idolk változatosak, több típust is képviselnek.

A hengeres lábakon álló oltártöredék (4. kép 16) valószínűleg egykor 4 lábbal rendelkezett. A lengyeli kultúra lelőhelyein gyakoriak a változatos kialakítású oltárok/mécsesek (ZALAI-GAÁL 1993a).

Az a Sén (KALICZ 1998, 69, 74) és Sormáson (P. BARNA 2004, 37) megfigyelt jelenség, miszerint az idolk a körárok (lásd lentebb) területén koncentrálódnak — úgy tűnik — Belvárdgyula esetében finomításra

szorul, hiszen itt a körároktól jóval távolabb, mintegy 300 méterre, a település széle közelében is nagy számban kerültek elő (a körárok belsejének leleteiről természetesen még nem tudunk nyilatkozni).

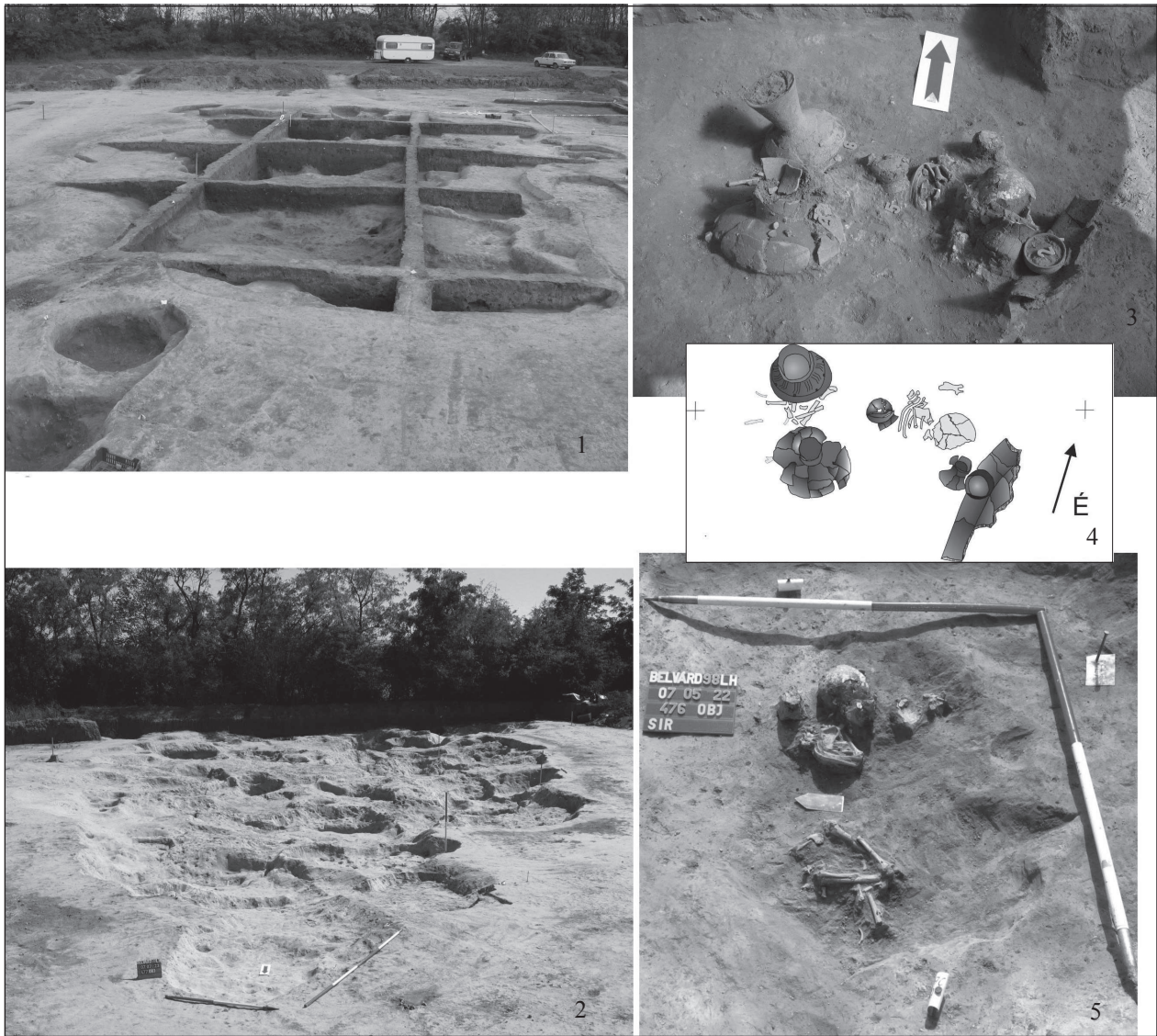
Kerámia

A telepre az általános lengyeli formák jellemzőek: csőtalpas tálak, kónikus bögrék (5. kép 2, 4–6, 8), butmíri típusú edények (5. kép 14), ún. halsütő tálak (5. kép 1), kihajló peremű tálak (5. kép 3, 12), széles bütykök (5. kép 7, 13). Nagy számban fordulnak elő az ún. csőrös fülek (5. kép 10, 11). Gyakran a már letörött fülek oldalait lekerekítették és simítóként használták tovább (5. kép 9).

Az edények díszítésére jellemző a vörös festés, amit esetenként bekarcolt meander minták egészítenek ki (5. kép 5, 14), illetve a változatos méretű bütykök.

A mindennapi használatot mutatják a csonteszközök (4. kép 17) és agyagkanalak és a nagymennyiségű köeszköz.

Az előzetes megfigyelések alapján a telep élete jellemzően a lengyeli kultúra korai periódusára tehető: a karcolt minták a korai szakasz jellemzői (KALICZ 1969, 186; ZALAI-GAÁL 1983–84, 331; KALICZ 1998, 100), akárcsak a butmíri típusú edények (KALICZ 1969, 182),



3. kép. Belvárdgyula — 1–2: nagyméretű telepjelenségek, 3–5: zsugorított temetkezés edénymellékletekkel
Abb. 3. Belvárdgyula — 1–2: großformatige Siedlungsbefunde, 3–5: Hockerbestattung mit Gefäßbeigaben

illetve az idolk formái szintén ezt mutatják (ZALAI-GAÁL 1993b, 10).

A körárok

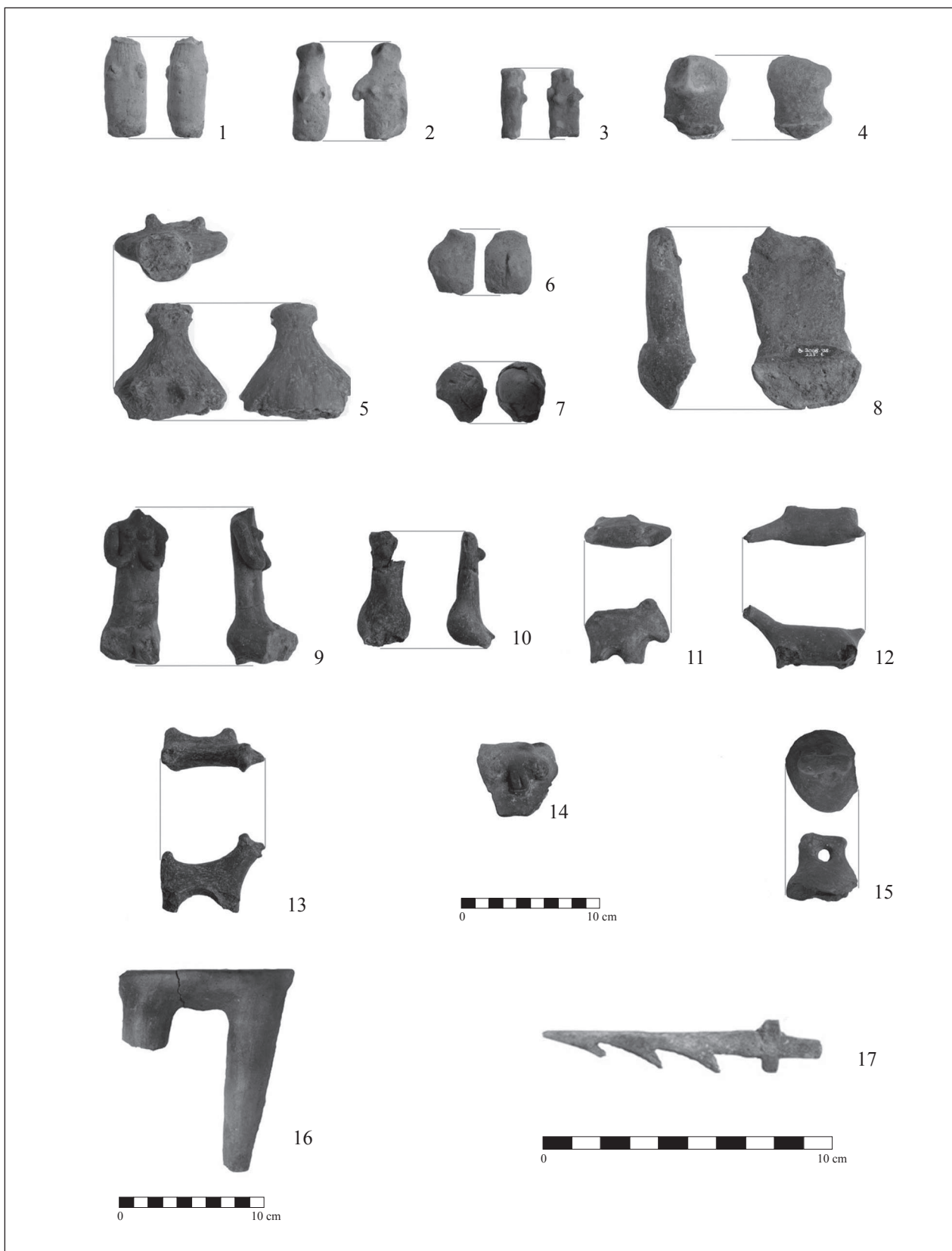
A lelőhely (M60/B098) 2006–2007-ben feltárt részétől északi irányban 280 méterre, az egyik, nyomvonalat érintő légifotózás során 2007 nyarán egy kb. 200 méter átmérőjű, enyhén ovális körülárokot fedeztünk fel (2. kép). Az árokrendszer pontos szerkezete a fényképek alapján nem volt egyértelműen meghatározható, de feltételezni lehetett, hogy két koncentrikus árokból áll, a kapuk tájolása pedig K–Ny és esetleg É–D.

Az árokrendszer pontosabb megismeréséhez 2008 tavaszán a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága munkatársaival magnetométeres felmérést készítet-

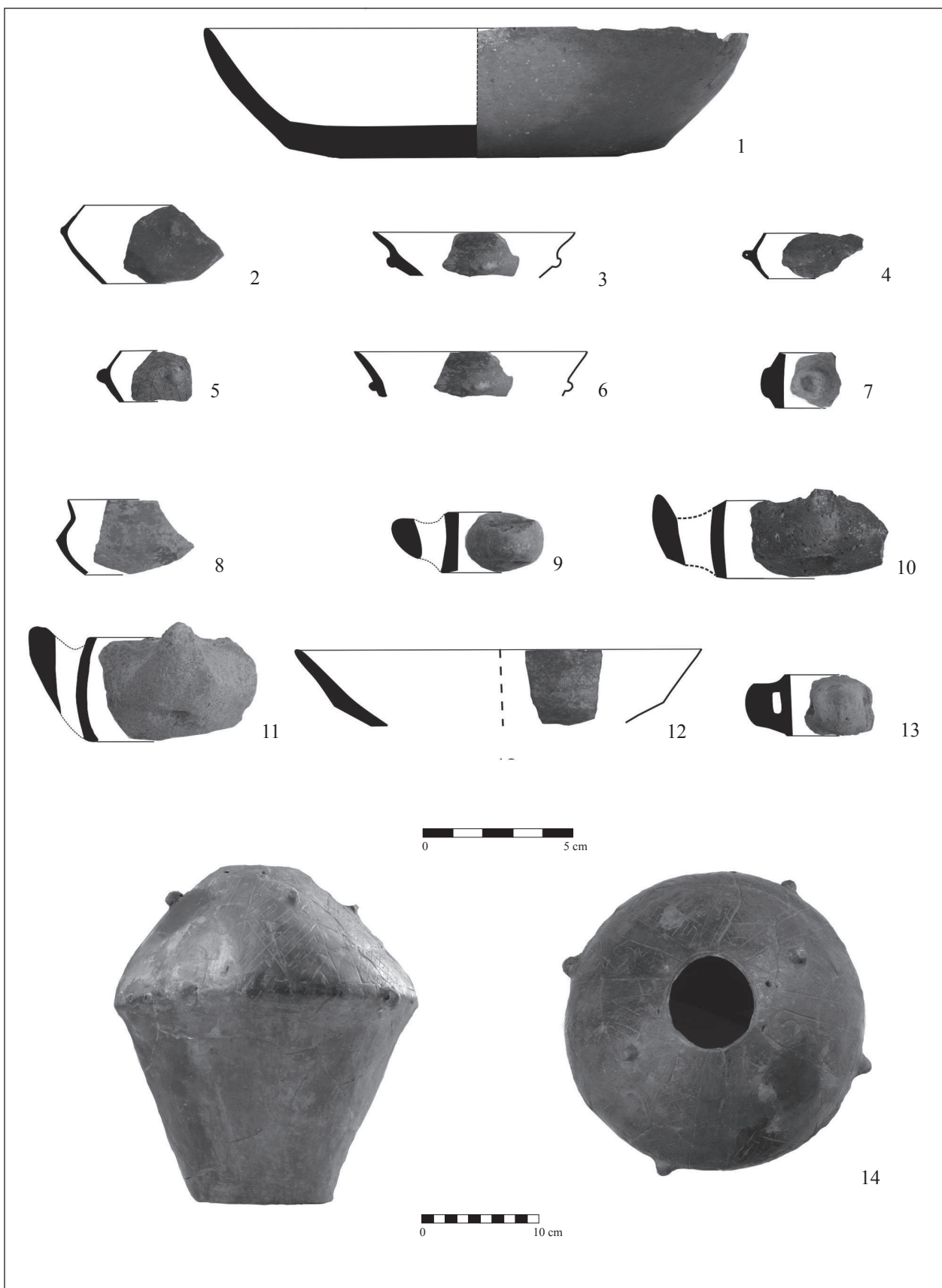
tünk a körárok területén. A méréseket 1×1 méteres rácshálóban végeztük GEM Systems GSM 19 berendezéssel, gradiométeres összeállítással.³ A rács kitűzéséhez georeferált légifelvételt használtunk (6. kép).

A felmérés eredményeként megállapítottuk, hogy az árokrendszer valóban kettős szerkezetű: két 5–6 m átmérőjű külső árok vesz körül egy keskeny, kb. 1 m szélességű árkot, mely egy cölöpkerítés vagy paliszád alapozása lehetett. Ilyen kerítésárkok számos más, hasonló korú és jellegű létesítmény esetében is megfi-

³ Az általunk alkalmazott műszer és mérési technológia leírását lásd részletesebben: Pethe Mihály: Appendix in BERTÓK–GÁTI–VAJDA 2008) A belvárdgyulai felméréshez a műszert a Catering Kft (Budapest) biztosította, az adatfeldolgozást az Echelion Bt (Pécs) készítette. A felmérési terület kitűzését a Meridián Kft (Szekszárd) végezte. Külön köszönjük Pethe Mihály geofizikusnak a felmérés kezdetén nyújtott szakmai segítségét.



4. kép. Belvárdgyula — 1–10: ember alakú idolk, 11–13: állatplasztikák, 14: állat alakú edénydísz, 15: fedőtöredék, 16: oltártöredék, 17: csontszigony
 Abb. 4. Belvárdgyula — 1–10: anthropomorphe Idole, 11–13: Tierplastiken, 14: tierförmige Gefäßverzierung, 15: Deckelfragment, 16: Altarfragment, 17: Knochenharpune



5. kép. Belvárdgyula — 1–14: edénytöredékek
 Abb. 5. Belvárdgyula — 1–14: Gefäßfragmente

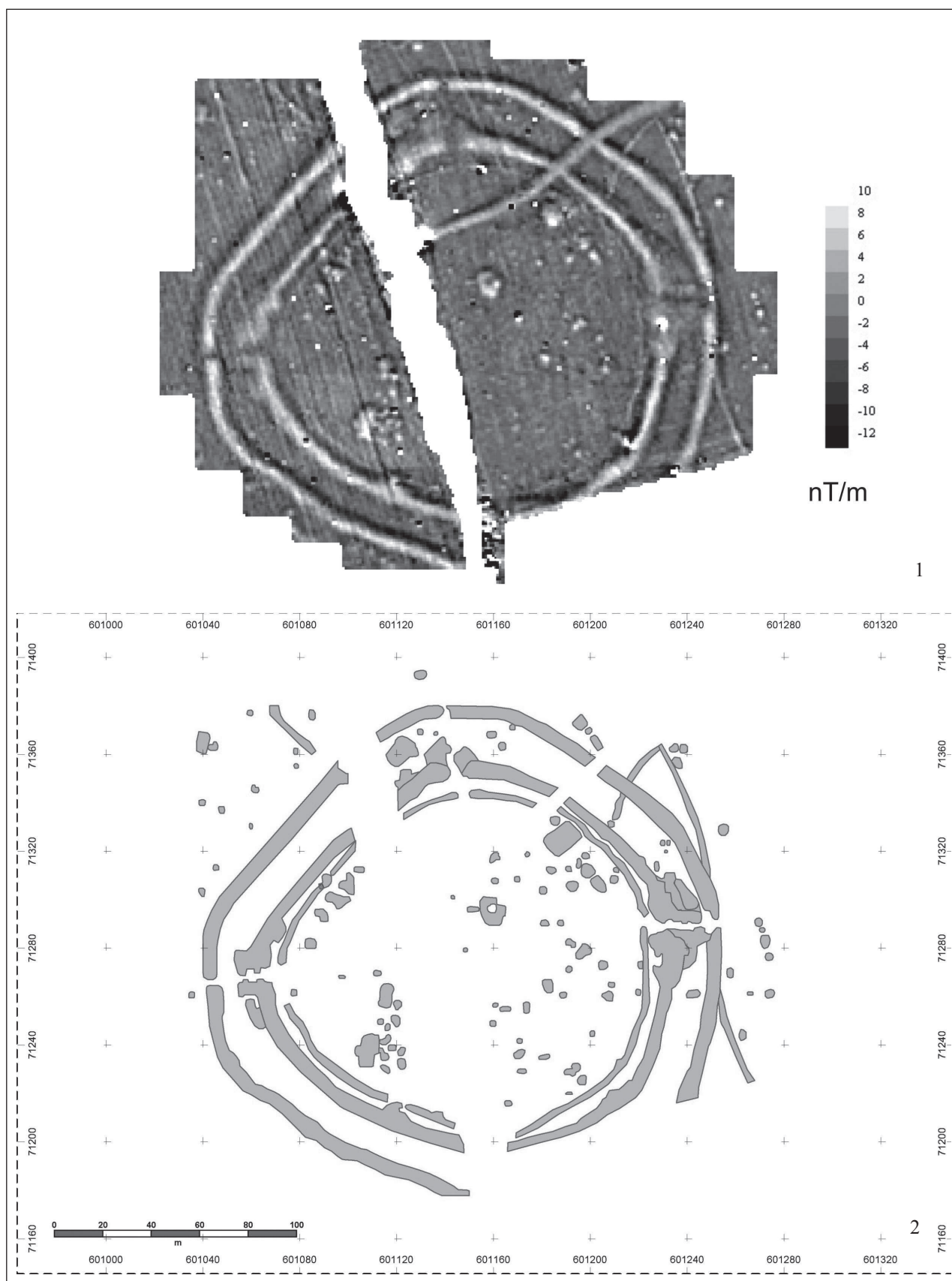


6. kép. Belvárdgyula, a munkafolyamat — 1: a körárok geokorrigált légifelvétele a felmérés rávetített rácshálójával, 2: a felmérés eredménye, 3: a felmérés eredményének interpretációja
 Abb. 6. Belvárdgyula — Arbeitsverlauf — 1: geokorrigierte Luftaufnahme des Ringgrabens mit dem darauf projizierten Gitternetz der Aufmessung, 2: Ergebnis der Aufmessung, 3: Interpretation des Aufmessungsergebnisses

gyelhetők (lásd összefoglalóan: TRNKA 2005b). Az árokrendszer feltételezhető négy bejárata közül hármat sikerült kimutatnunk, a negyediket azonban a növényzet és a terepviszonyok miatt nem tudtuk felmérni. A felmérés közben a felszínen talált leletek megerősítették azt a feltevésünket, hogy az árokrendszer a tőle jórészt déli irányban elterülő lengyeli telephez tartozott. Az árokrendszer alakja azonban nem szabályos kör, hanem nyugati felén enyhén nyújtott tojásdadformát ad, mely az ausztriai Puch mellett található árokrendszerrel mutat formai (bár jó eséllyel csupán véletlenszerű) hasonlóságot (vö. NEUBAUER 2001b, 79–80, Abb. 68, Abb. 69).

A belvárdgyulai körárok K–Ny-i átmérője kívül 213 m, belül 150 m, É–D-i átmérője kívül 203 m, belül 137 m. Teljes területe kb. 33 100 m², belső terének mérete mintegy 15 470 m² (ebből a felmérés 13 120 m²-t érintett). A magnetométeres felmérés során észlelt objektumok közül négy nagyobb, többé-kevésbé téglalap alakú, 8–10×13–15 m-es kiterjedésű, közel téglalap alakú anomália valószínűleg épületek maradványaira utal (7. kép 1–2).⁴ Ezek közül az egyik a felméréskor a felszínen is észlelhető volt, sőt, a lengyeli kultúrához besorolható leletekben gazdag folt formájában. Elrendezésük véletlenszerűnek tűnik, közülük egy (7. kép 1) esetében fedezhető fel közvetlen kapcsolat az árokrendszerrel: úgy tűnik, az egyébként egyenes íven futó keskeny kerítésalapárok mintha kis irányváltoztatással megkerülné a folt északkeleti oldalát (7. kép 2). Ez arra utalhat, hogy az épület már épült, vagy állt a kerítés építésekor, és talán az árok ásásakor

⁴ Néhány hasonló alakú, méretű és jellegű mágneses anomáliát Szemely-Hegyes lelőhelyen is sikerült kimérnünk az árokrendszer közepén, illetve a legkülső árokcsoport belső oldalán, a komplexum ÉK-i sarkában, továbbá a D-i felénél. Feltehető, hogy Szemelyen is hasonló funkciójú objektumokról lehet szó (vö. BERTÓK–GÁTI–VAJDA 2008, 89, 5. kép).



7. kép. Belvárdgyula — 1: a magnetométeres felmérés eredménye, 2: a felmérés eredményének interpretációja
 Abb. 7. Belvárdgyula — 1: Ergebnis der magnetometrischen Aufmessung, 2: Interpretation des Aufmessungsergebnisses



8. kép. Belvárdgyula — a lelőhely ismert objektumai és feltételezett kiterjedésük
 Abb. 8. Belvárdgyula — bekannte Objekte des Fundortes und ihre vermutete Ausdehnung

elkövetett kisebb hiba korrekciójaként született a kitérő szakasz. A többi nagyobb anomália nem mutat ennyire közvetlen kapcsolatot a kerítéssel. Ennek ellenére elképzelhető, hogy a komplexum nyugati oldalát miattuk nyújtották meg, szemben a keleti oldal paliszádjának majdnem teljesen szabályos félkör alakú vonalvezetésével. Az árkok és a belső objektumok egyidejű létezésének lehetőségét erősíti meg az a tény is, hogy nincs jelentősebb objektum, amely szuperpozícióban lenne az árokrendszer elemeivel.

A fentiekén kívül az árkok által körülzárt területen mintegy 58 kisebb, többnyire néhány négyzetméter területű objektum mutatható ki. Ezek egy része a fent tárgyalt nagyobb objektumok körül csoportosul, így feltehetőleg azok használatával függenek össze. A többi elhelyezkedésében nem mutatható ki szabályszerűség. Néhány, gödörre utaló mágneses anomália megfigyelhető a két nagy árok közti területen is, ezek funkcionális és kronológiai viszonya a körárokhoz azonban ásatás nélkül nem állapítható meg.

Az árokrendszer bejáratainak szerkezete csak némi bizonytalansággal állapítható meg. Úgy tűnik, hogy eredetileg talán a Svodín-i /Szógyén, SK/ (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, 1986; 1995), Bučany-i /Bucsány, SK/ (BUJNA–ROMSAUER 1986), illetve Kleinröztz-i (RUTTKAY 2005, 197–198, Abb. 8. 6) körárkok bejáratai környékén kihajló, földhidat alkotó árkainak kialakításához lehettek hasonlatosak, de idővel elplanírozhatták a belső árokszakaszok kihajló részeit. Erre utalhatnak a bejáratai környékén mutatkozó nagy, foltszerű, a kapukhoz kötődő anomáliák.

A körárokrendszer tehát minden bizonnyal összefügg az M60-as autópálya építéséhez kapcsolódó megelőző feltárás által érintett településsel (8. kép). Az árokrendszeren belül talált leleteken kívül az is ezt a feltevést erősíti, hogy annak a mellékútnak a nyomvonalán, mely a főnyomvonalból az árokrendszer irányába halad, a lelőhely többi részéhez hasonlóan nagyméretű késő neolit objektumok kerültek elő sűrűn egymás mellett 2008-ban. Sajnálatos módon ez az út nem tart el egészen a körárokig. A terepbejárási adatok alapján azonban egyértelmű, hogy a telepnyomokkal számolni lehet egészen a körárokig.

A lelőhely a lengyeli kultúra németországi, osztrák és szlovák területein több helyen is előforduló körároktelep viszonyt mutatja (többek között: Žlkovce /Zsúk, SK/: PAVÚK 1991, 350–353, Figure 4; Svodín: PETRASCH 1990, 494; Tesetiče-Kyjovice: PETRASCH 1990, 495), vagyis hogy a körárkot egy sűrűn lakott telep veszi körül, vagy annak a peremén helyezkedik el (utóbbira példák: Kleinröztz: RUTTKAY 2005, 197–198, Abb. 8.

6; Villánykövesd: DOMBAY 1960a; ZALAI-GAÁL 1990a; 1990b). Ugyanakkor arra szintén számos párhuzamot ismerünk, hogy a körárok közvetlen környékén nincs telep (PETRASCH 1990, 495–496, például Bučany). A Tisza-vidéki Polgár-Csőszhalom példája (RACZKY ET AL. 1997; 2005) szintén azt mutatja, hogy a korszakban a telep és a lehatárolt központi részek egymással szoros kapcsolatban állnak.

Formai szempontból és vélhetőleg funkció szerint is úgy tűnik, hogy legalább két főbb csoport különíthető el a neolitikus körülárokolt területek közt.⁵ Vannak olyanok, melyek esetében egyértelműen megállapítható, hogy településeket vettek körül védműként (pl. Wetzleinsdorf-„Ziegelei”: URBAN 1983–84; Asparn a. d. Zaya: NEUBAUER 2001a, 14, Fig. 1). A másik fő csoportba sorolhatók az önállóan, vagy egy-egy (sokszor nyílt) telephez kötődve elhelyezkedő és nagyjából szimmetrikus, többnyire körhöz hasonló árokrendszerek, kevés objektummal közepükben. E típushoz tartoznak azok a Németországból, Alsó-Ausztriából illetve Szlovákiából ismert neolitikus körárok, melyeket a kutatás többnyire a *Kreisgrabenanlage* illetve a *Rondel* kifejezésekkel illet. Bár funkciójuk erősen vitatott, szabályos alakú, láthatóan előre megtervezett, semmint a körülményekhez alakított objektumokról van szó, melyeknek általában valamilyen kiemelt funkciót tulajdonítanak.⁶ Noha nem teljesen szabályos kört formáz, a tervezettség és szabályszerűség a belvárdgyulai árokrendszer esetén is kimutatható: egyik tengelye mentén szimmetrikus, és a körárokrendszerek több egyéb jellemzője is kimutatható itt (pl. fő égtájak szerint tájolt bejáratai, körbefutó paliszád az árkokon belül, viszonylag gyéren fedett belső tér).

A Dunántúlon eddig elszórta bár, de ki lehetett mutatni a késő neolitikus körárok-rendszerek jelenlétét a lengyeli kultúra időszakából, pl.: Mórág-Tűzködomb, Villánykövesd-Jakabfalusi út mente, Vokány (ZALAI-GAÁL 1990a; 1990b); Sé (KALICZ 1983–84; KÁROLYI 1983–84); Sormás-Török-földek (P. BARNA 2004; 2005); Kaposújlak-Várdomb-dűlő (SOMOGYI 2007). Teljes kiterjedésében ismert magyarországi példát

⁵ E leletközlés kereteit meghaladja egy mélyrehatóbb tipológiai elemzés. A névhasználatról és tipológiai lehetőségekről lásd összefoglalóan: KUZMA 1997.

⁶ Társadalmi, kultikus, és védelmi funkciók egyaránt felmerültek már a kutatásban (összefoglalóan pl.: PETRASCH 1990; PAVÚK 1991; TRNKA 2005a), továbbá a csillagászati összefüggések kimutatására is számos kísérlet történt már (PAVÚK–KRALOVSKÝ 2004; ZOTTI 2005; PÁSZTOR 2008). Az esetek többségében legvalószínűbb azonban, hogy ezek a létesítmények egyszerre több funkciót is betöltöttek a fent felsoroltak közül.

azonban az ásatások részlegessége miatt a személyi körárokrendszer felméréséig (BERTÓK–GÁTI–VAJDA 2008) nem ismertünk.

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy belvárdugyulai körárok enyhe szabálytalansága ellenére is a főbb jellemzői alapján a késő neolitikus körárok

(*Kreisgrabenanlagen, Rondels*) közé látszik tartozni. Az árokrendszer és a szomszédos telep nyilvánvalóan szoros kapcsolatban álltak egymással, ugyanakkor a pontos kronológiai viszonyuk, valamint a körárokrendszer funkciójának tisztázása még további kutatásokat igényel.

Bertók Gábor

Baranya Megyei Múzeumok
Igazgatósága
7621 Pécs, Káptalan utca 5.
bertokgabor@yahoo.co.uk

Gáti Csilla

Baranya Megyei Múzeumok
Igazgatósága
7621 Pécs, Káptalan utca 5.
gatics@gmail.com

Lóki Róbert

PTE Ókortörténeti és Régészeti Tanszék
7624 Pécs Rókus utca 2.
lokirob@citromail.hu

Irodalom:

- BERTÓK G.–GÁTI CS.–VAJDA O. 2008: Előzetes jelentés a Szemely-Hegyes lelőhelyen (Baranya megye) található neolitikus körárok-rendszer kutatásáról – Preliminary report on the research at the neolithic Kreisgrabenanlage at Szemely-Hegyes, Baranya county, Hungary. *ArchÉrt* 133 (2008) 85–106.
- P. BARNÁ J. 2004: Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján – Some data to Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel culture. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 29–50.
- P. BARNÁ J. 2005: Sormás-Török-földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum – The history of a settlement at Sormás-Török-földek. Middle Neolithic. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 17–37.
- BUJNA, J.–ROMSAUER, P. 1986: Siedlung und Kreisanlage der Lengyel-kultur in Bučany. In: Chropovský, B.–Friesinger, H.–Němejcová-Pavůková, V. (Hrsg.): *Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur, Nové Vozokany 1984*. Nitra–Wien 1986, 27–35.
- DAIM, F.–NEUBAUER W. 2005 (Hrsg.): *Zeitreise Heldenberg – Geheimnisvolle Kreisgräben. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung*. Horn–Wien.
- DOMBAY J. 1960a: Próbaásatás a villánykövesdi kőzskori lakótelepen – Probegrabung an der aeneolithischen Ansiedlung bei Villánykövesd (Kom. Baranya). *JPMÉ* 1959 (1960) 55–75.
- DOMBAY, J. 1960b: *Die Siedlung und das Gräberfeld von Zengővárkony*. *ArchHung* 37, Budapest.
- KALICZ, N. 1969: Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. *ŠtZ* 17 (1969) 177–206.
- KALICZ, N. 1983–1984: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten „Wehranlagen“ in Ungarn. *MUAG* 33–34 (1983–1984) 271–293.
- KALICZ N. 1985: *Kőkori falu Aszódon – Neolithisches Dorf in Aszód*. Múzeumi Füzetek (Aszód) 32, Aszód.
- KALICZ, N. 1998: *Figürliche Darstellung und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns*. *Archaeolingua Series Minor* 10, Budapest.
- KALICZ, N. 2006: Ein Idolkopf der formativen Phase der Lengyel-Kultur aus Letenye-Szentkeresztomb (Kom. Zala) – A Lengyel kultúra formatív fázisának töredékes idolféje Letenye-Szentkeresztombról. *Zalai Múzeum* 15 (2006) 25–47.
- KÁROLYI, M. 1983–1984: Ergebnisse der Ausgrabungen bis 1980 in der befestigten Ansiedlung von Sé, Westungarn. *MUAG* 33–34 (1983–1984) 293–307.

- KREITER A.–SZAKMÁNY GY. 2008: Előzetes tanulmány Belvárdgyula-Szarkahegy (M60-as gyorsforgalmi út 98. sz. lelőhely) késő neolitikus (Lengyel kultúra) településről származó kerámiák petrográfiai vizsgálatáról – Preliminary report on the petrographic analysis of Late Neolithic ceramics from Belvárdgyula-Szarkahegy (route M60, No. 98). *Archeometriai Műhely* 2008/3, 65–74. <http://www.ace.hu/am/>
- KUZMA, I. 1997: Die großen Kreise der ersten Bauern. Bilder der Jungsteinzeit in Zentraleuropa. In: Oexle, J. (Hrsg.): *Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte*. Dresden 1997, 47–58.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. 1986: Vorbericht über die Ergebnisse der systematischen Grabung in Svodin in den Jahren 1971–1983. *SlA* 34 (1986) 133–176.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V. 1995: *Svodín. Band I. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur*. Studia Archeologica et Mediaevalia II, Bratislava.
- NEUBAUER, W. 2001a: Images of the invisible-prospection methods for the documentation of threatened archaeological sites. *Naturwissenschaften* 88 (2001) 13–24.
- NEUBAUER, W. 2001b: *Magnetische Prospektion in der Archäologie*. MPK 44, Wien.
- PAVÚK, J. 1991: Lengyel-culture fortified settlements in Slovakia. *Antiquity* 65 (1991) 348–357.
- PAVÚK, J.–KRALOVSKÝ, V. 2004: Orinetačia rondelov lengyelskej kultúry na smery vysokého a nízkeho mesiaca – Orientierung der Rondelle der Lengyel Kultur in die Richtungen des hohen und niedrigen Mondes. *SlA* 52 (2004) 211–280.
- PETRASCH, J. 1990: Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. *BRGK* 71 (1990) 407–565.
- PÁSZTOR E. 2008: Megjegyzések a lengyeli kultúra körárkainak tájolásához – Bemerkungen zur Orientierung der Kreisgräbern der Lengyel-Kultur. *ArchÉrt* 133 (2008) 5–20.
- RACZKY P.–ANDERS A.–NAGY E.–KURUCZ K.–HAJDÚ ZS.–MEIER-ARENDT, W. 1997: Polgár-Csőszhalom-dűlő. Újkőkori végi telep és sírok a Kr. e. V. évezredből – Late Neolithic Settlement and Graves from the 5th millennium B.C. In: Raczky P.–Kovács T.–Anders A. (szerk.): „Utak a múltba”. *Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. „Paths into the Past”. Rescue Excavations on the M3 Motorway*. Budapest 1997, 34–43.
- RACZKY P.–ANDERS, A.–HAJDÚ, ZS.–NAGY, E. GY. 2005: Zwischen Himmel und Erde — Polgár-Csőszhalom, eine Siedlung in Ostungarn. In: DAIM–NEUBAUER 2005, 203–209.
- RUTTKAY, E. 2005: Innovation vom Balkan — Menschgestaltige Figurenplastik in Kreisgrabenanlagen. In: DAIM–NEUBAUER 2005, 194–202.
- SOMOGYI, K. 2007: Die besonderen Grabenanlagen der Lengyel-Kultur in Kaposújlak-Várdomb-Dűlő im Komitat Somogy (SW-Ungarn). In: Kozłowski, J. K.–Raczky, P. (eds): *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 329–344.
- TRNKA, G. 2005a: Kreise und Kulturen — Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. In: DAIM–NEUBAUER 2005, 10–18.
- TRNKA, G. 2005b: Katalog der mittelneolithischen Kreisgrabenanlagen. In: DAIM–NEUBAUER 2005, 244–245.
- URBAN, O. H. 1983–1984: Die lengyelzeitliche Grabenanlage von Wetzleinsdorf, NÖ. *MUAG* 33–34 (1983–1984) 209–220.
- ZALAI-GAÁL, I. 1983–1984: Neue Aspekte der lengyelzeitlichen Forschungen im südlichen Transdanubien. *MUAG* 33–34 (1983–1984) 327–346.
- ZALAI-GAÁL I. 1990a: A neolitikus körárokrendszer kutatása a Dél-Dunántúlon – Die Erforschung der neolithischen Kreisgrabensysteme in SO-Transdanubien. *ArchÉrt* 117 (1990) 3–24.
- ZALAI-GAÁL, I. 1990b: Neue Daten zur Erforschung der spätneolithischen Schanzwerke im südlichen Transdanubien – Újabb adatok a későneolitikus körsáncok kutatásához a Dél-Dunántúlon. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 31–46.
- ZALAI-GAÁL I. 1993a: A lengyeli kultúra „agyagmécsesei” – Die Tonlämpchen der Lengyel-Kultur. *ArchÉrt* 120 (1993) 3–36.
- ZALAI-GAÁL, I. 1993b: Ein Bothros und die neolithische anthropomorphe Idolplastik von Mórág-Tűzközdomb. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 13 (1993) 3–46.
- ZALAI-GAÁL, I. 1996: Neufunde der neolithischen anthropomorphen Idolplastik im südlichen Transdanubien. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 19 (1996) 57–87.
- ZOTTI, G. 2005: Kalenderbauten? — Zur astronomischen Ausrichtung der Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. In: DAIM–NEUBAUER 2005, 75–80.

Vorbericht über den Forschungsstand der spätneolithischen Siedlung und Kreisgrabenanlage in der Gemarkung von Belvárdgyula (Komitat Baranya)

Während der Rettungsgrabungen der M60 Autobahn wurde in den Jahren 2006 und 2007 bei Belvárdgyula (15 km von Pécs entfernt) ein grossflächiger Siedlungsrest der Lengyel-Kultur freigelegt. Insgesamt wurden 650 Befunden an einer Fläche von 28 400 m² gefunden (Abb. 1–2). Nach den bisherigen Kenntnissen sind die Grenzen der Siedlung nach Süden und Westen gewiss, in Richtung Osten ist sie ungewiss: an diesem Ende der Ausgrabung läuft ein Graben vom Norden nach Süden, aber östlich davon erschienen noch einzelne Objekte; ferner haben die Keller hier wahrscheinlich Einiges von der Siedlung zerstört. Das überwiegende Teil der gefundenen Befunden waren Speichergruben und Lehmgruben, unter denen befanden sich auch grosse Grubenkomplexe (Abb. 3. 1–2). Zwischen den Siedlungsobjekten, an der südlichen Grenze der Siedlung befanden sich in einer Gruppe Bestattungen in Hockerlage, meistens mit Beigabe einer Rohrfußschale (Abb. 3. 3–5). 60–70 m von denen nach Westen entfernt lagen vier weitere Kindergräber ohne Beigaben.

In 2007 wurde durch Flugprospektion eine Kreisgrabenanlage 280 nördlich der Siedlung entdeckt (Abb. 2). Es zeichnete sich schon auf dem Luftbild dass die Anlage aus zwei konzentrischen Graben, mit vier Toren (O, W, S, N) besteht, und eine leicht rundliche Form hat.

Verhältnismässig viele Idole sind aus den Gruben der Siedlung, ohne kultischen Kontext, zum Vorschein gekommen (Abb. 4. 1–15). Typischerweise sind sie zerbrochen. Neben den menschenförmigen Gestalten erschienen auch Tierplastiken in grosser Zahl. Bei den menschlichen Idolen ist der Kopf meistens nur schematisch ausgeführt mit einem gezwickten Gesicht. Ein detailliert ausgeführter Idolkopf ist aber unter den Funden. Die Körper der Figuren ist flach, oder rundlich manchmal mit einem getonten Hinten. Die Ärmel stehen entweder gerade aus, oder beugen sich bei den Brüsten zusammen. Die Brüste waren bei diesen Stücken angedeutet. Spuren der Kleidung war nicht bemerkbar. Neben den Figuren in Stehposition erschienen auch sitzende Gestalte.

Zusammenfassend kann man sagen, dass die Idole alle Einzelstücke sind. Ähnliche Idole kennen wir zu nächst aus Komitat Tolna, aber einige Formen sind aus dem Westlichen Transdanubien (Sé) vertraut. Nach den vorzeitigen Kenntnissen sind in Belvárdgyula die Rohrfusschalen, die Butmirgefässe, die Schnabelhenkel, Schüssel mit ausladendem Mund, konische Nöpfe Buckel bezeichnend, aber auch geritzte Motive kamen vor. Nach den Gesagten kann vorzeitig behauptet werden, dass die Siedlung in die Frühklassische Phase der Lengyel-Kultur gehört.

Im Frühjahr 2008 haben wir eine Magnetometerprospektion auf dem Gebiet durchgeführt (Abb. 6–8). Das Resultat zeigte, dass die Kreisgrabenanlage wirklich aus zwei, 5–6 m breiten Graben, und einer schmalen Innenpalisade besteht. Die Form der Anlage ist nicht regelrecht rund, sie ist an der Ost–West Achse ein bisschen länglich. Von den vier Toren konnten wir durch die Prospektion 3 erfassen, beim Südtor war wegen der starken Vegetation die Prospektion nicht ausführbar. Die Tore sind nach den Himmelsrichtungen gerichtet. Est is schon auf dem ersten Blick erkennbar, dass die Tore eine typische Konstruktion von Feldbrücken hatten, die aber verplaniert wurden. Die Gesamtfläche der Anlage beträgt 33 100 m², das Innere davon ist 15 470 m² (13 120 m² davon erfasst), das Durchmesser des Aussengrabens beträgt 203 und 213 Meter, des Inneren 137 und 150 m Laut der Magnetometerprospektion befinden sich im Zentrum 4 grosse (8–10×13–15 m) ungefähr viereckförmige Anomalien (wahrscheinlich Häuser). Nach den Oberflächenfunden gehören sie zur Lengyel-Kultur. Neben diesen grossen Objekten sind noch 58 kleinere Befunden im Inneren. Es scheint uns wahrscheinlich, dass jeder von diesen mit den Graben gleichzeitig ist, da es sich keine Spuren von Überbau zeigen.

Die Kreisgrabenanlage hängt ohne Zweifel mit der Siedlung zusammen. Dies unterstützt die Freilegung (2008) einer Zufahrtsstrasse, die von dem Hauptweg in die Richtung der Kreisgrabenanlage führt. Hier wurden wieder grossflächige Gruben der Lengyel-Kultur gefunden.

Ähnliche Kreisgrabenanlagen sind in Mittel-Europa weit verbreitet. In Ungarn sind jedoch nur einzelne Beispiele bisher erschienen. In Baranya wurde in den letzten Jahren durch die Luftprospektion 11 neolithischen Kreisgrabenanlagen gefunden, was eine dichte Siedlungsstruktur zeigt.

Die genaue Funktion der Kreisgrabenanlagen ist nicht zu wissen. Kultische, astronomische, soziologische Aspekte können alle einbezogen werden.

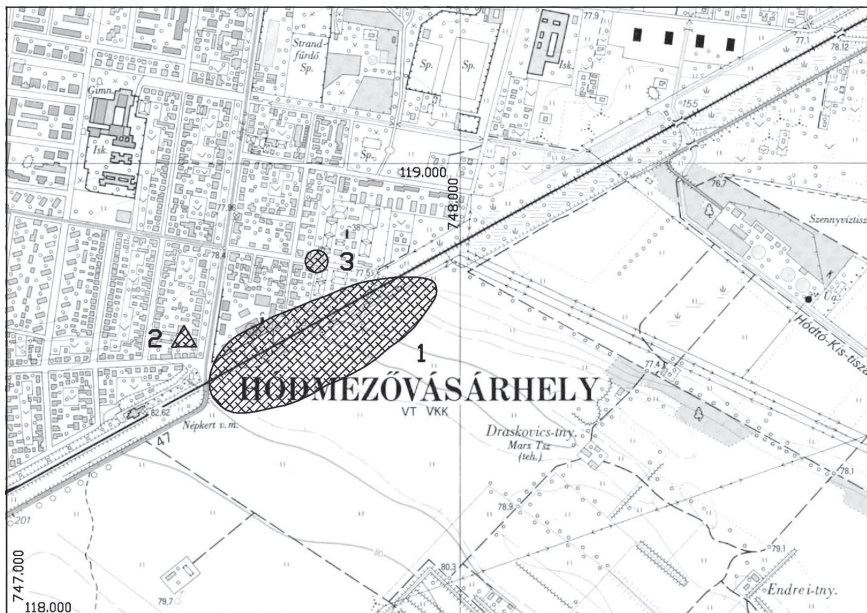
(Übersetzt von Csilla Gáti)

Kora- és késő rézkori leletek Hódmezővásárhelyről (Hódmezővásárhely-Laktanya, 47/1. lelőhely)

Hódmezővásárhely-Laktanya, 47/1. számú lelőhelyen a 47-es út Hódmezővásárhely és az algyői Tisza-híd közötti szakaszának tervezett szélesítése és az ahhoz kapcsolódó Hódmezővásárhely tehermentesítő út nyomvonalán Tóth Katalin, a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum régésze végzett megelőző feltárást 2001–2002-ben. Összesen 17 740 m²-es területet érintett az ásatás és 179 régészeti objektum került elő a hódmezővásárhelyi laktanya és a vasúti sínek között. Több egyéb korszak objektumai, leletei mellett a tiszapolgári kultúra településének gödreit és egy sírját, valamint a proto bolerázi horizontba tartozó telepobjektumokat tártak fel (TÓTH 2003; 2004).¹

Az évtizedek óta ismert régészeti lelőhely Hódmezővásárhely déli határában, az Ady Endre utcai csomóponttól É-ra, ÉK-re található (1. kép 1). Korábban több kisebb leletmentés folyt a területen, melyek közül ki kell emelni Gazdapusztai Gyula 1963-as ásatását, amelynek során tiszapolgári sírokat tárt fel (1. kép 2). A Kertészeti Vállalat villanytelepénél, az Ipoly utcában 1965-ben B. Nagy Katalin talált szintén kora rézkori temetkezéseket (TJM Régészeti Adattár: 142–2001.; BOGNÁR–KUTZIÁN 1972, 44–47) (1. kép 3).

A következőkben a 2001–2002-es ásatáson előke-
rült rézkori objektumok és leletek leírását, valamint rövid értékelését adjuk.²



1. kép. 1: Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.), 2: Gazdapusztai Gy. 1963-as leletmentésének helyszíne, 3: B. Nagy K. 1965-ös leletmentésének helyszíne

Abb. 1. 1: Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1), 2: Ort der Notgrabung von Gy. Gazdapusztai, 1963, 3: Ort der Notgrabung von K. B. Nagy, 1965

A tiszapolgári kultúra objektumai és leletei³

A tiszapolgári kultúrából összesen négy gödör és egy sír került elő. Valamennyi a feltárt terület DNy-i felén, egymástól viszonylag nagy távolságra (két szélső objektum távolsága kb. 150 méter), elszórtan jelentkeztek.

28. objektum:

Nagyméretű, sekély, közel függőleges falú, egyenes aljú gödör, északi szélénél egy sekélyebb padkarésszel. Betöltése agyagfoltos szürke humusz. Á.: 226–219 cm, Mé.: 24 cm. Kerámia és állatsont⁴ került elő belőle.

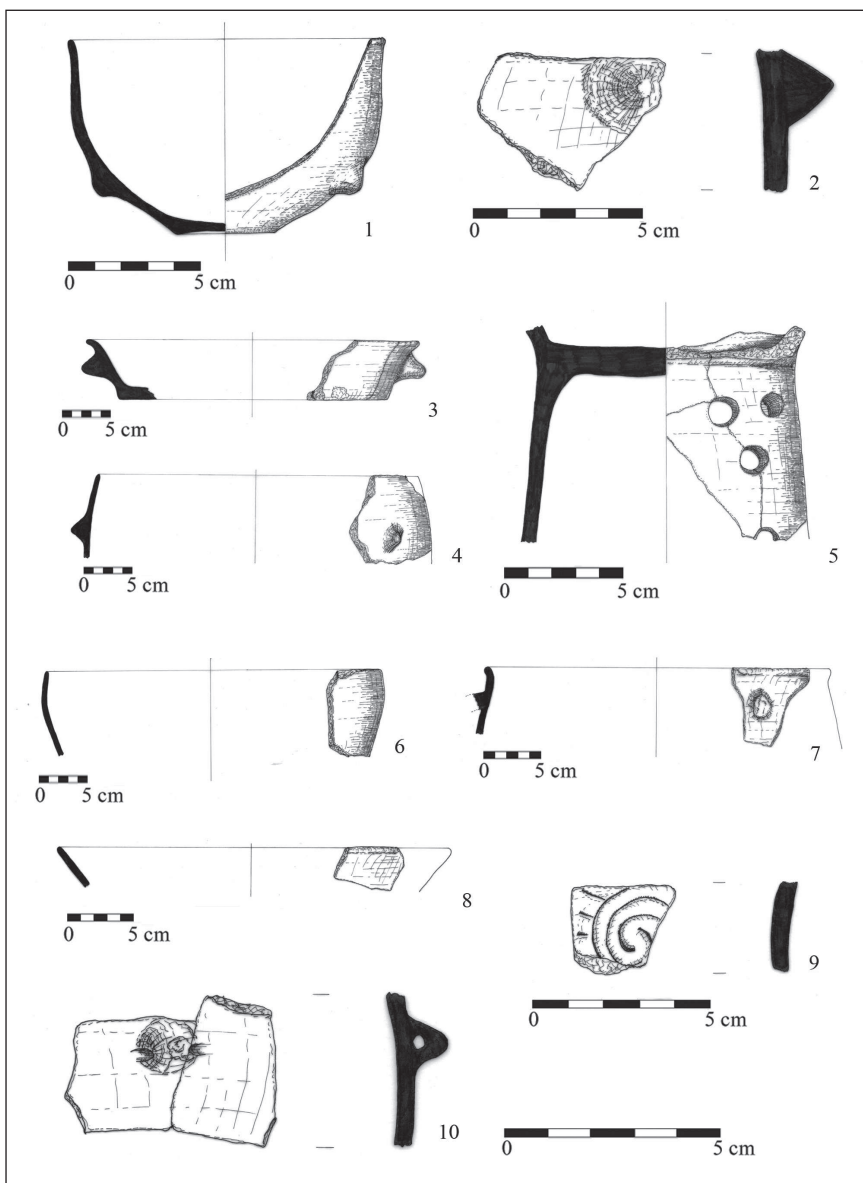
1. Szürkésbarna, homokkal soványított, félgömbös tál perem-, oldal-, és aljtöredéke. Pereme enyhén kihajló, hasvonalán két (eredetileg négy?) kerek, hegyesedő bütyök, alja profilált. Pá.: 12,3 cm, Ma.: 6,6 cm, Fá.: 2,9 cm, ragasztott, kiegészített (2. kép 1).

¹ Ezúton is köszönöm Tóth Katalinnak, hogy a rézkori leleteket számomra feldolgozásra átengedte. Rövid jelentésében a feltáró még valamennyi rézkori objektumot a tiszapolgári kultúrába tartozónak vélt, de a kerámiaanyag részletes vizsgálata bebizonyította, hogy a rézkori objektumok és leletek többsége a proto bolerázi horizontba tartozik. A kora neolitikus anyagot Paluch Tibor közölte (PALUCH 2005).

² A leletek a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum régészeti gyűjteményében találhatók 2004.2.1–777. Ltsz. alatt.

³ A kerámiaanyagból csak a kultúra jellegzetes, tipológiai meghatározható darabjai, valamint a köeszközök leírását adjuk, a képtáblakon pedig a legjellegzetesebb leleteket mutatjuk be. A leírt anyagon kívül valamennyi gödörből kerültek elő még többnyire homokkal, apró kavicsal és/vagy kerámiazalékkal soványított, szürke vagy barna színű házikerámia oldaltöredékei.

⁴ Az állatsont anyagot Körösi Andrea (Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest) dolgozta fel, tanulmányát lásd ebben a kötetben.



2. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1–2: 28. objektum, 3–10: 29. objektum
Abb. 2. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1–2: Objekt Nr. 28, 3–10: Objekt Nr. 29

2. Szürkésbarna, homokkal soványított, fényezett, gömbös testű edény (tál?) kihajló, elvékonyodó perem-, és oldaltöredéke vörös festés (?) nyomaival. 5,4×3,6 cm.
3. Szürkésbarna, homokkal soványított oldaltöredék, hegyes, kerek bütyökkel. 4,2×5 cm, a bütyök Á.: 2,2 cm (2. kép 2).

29. objektum:

Az alja felé erősen szélesedő oldalú, egyenes aljú gödör. Betöltése agyagpötyös szürke humusz. Á.: 170–186 cm, Mé.: 86 cm. Kerámiatöredékek, állatcsont és patics került elő belőle.

1. Szürkésbarna–barna színű, durva kidolgozású, kerámiaüzalékkal soványított, vastag falú, lapos tál perem-, és oldaltöredéke. Pereme kihajló, lekerekített, enyhén megvastagodó, alatta nagyméretű, kerek, hegyesedő bütyök. 10,7×15,9 cm (2. kép 3).
2. Szürkésbarna színű, homokkal soványított csótalpas tál csótaljának töredéke. Talprészén háromszögben elren-

dezve három kerek áttörés, tálrésze hiányzik. Á.: 11,8 cm, Ma.: 8 cm (2. kép 5).

3. Szürkésbarna, kerámiaüzalékkal soványított, durva kidolgozású, vastagabb falú edény peremtöredéke. Pereme egyenesre vágott, enyhén kihajló, alatta kerek bütyök (letört). 7,8×6,8 cm (2. kép 7).
4. Szürkésbarna, kerámiaüzalékkal soványított, virágcserep alakú edény töredéke hegyes bütyökkel. 8,8×10,9 cm (2. kép 4).
5. Szürke foltos, homokkal soványított, enyhén kihajló, lekerekített peremtöredék. 4×4,9 cm (2. kép 6).
6. Világosbarna, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított, egyenesre vágott peremtöredék. 7,5×5,3 cm.
7. Szürke, homokkal soványított, jól iszapolt, fényezett oldaltöredék két oldalán benyomott bütyökkel. 3,3×5,9 cm (2. kép 10).
8. Szürkésbarna, homokkal soványított oldaltöredék, ívelt spirálois és az abból induló egyenes bekarcolásokkal. 3×2,5 cm (2. kép 9).

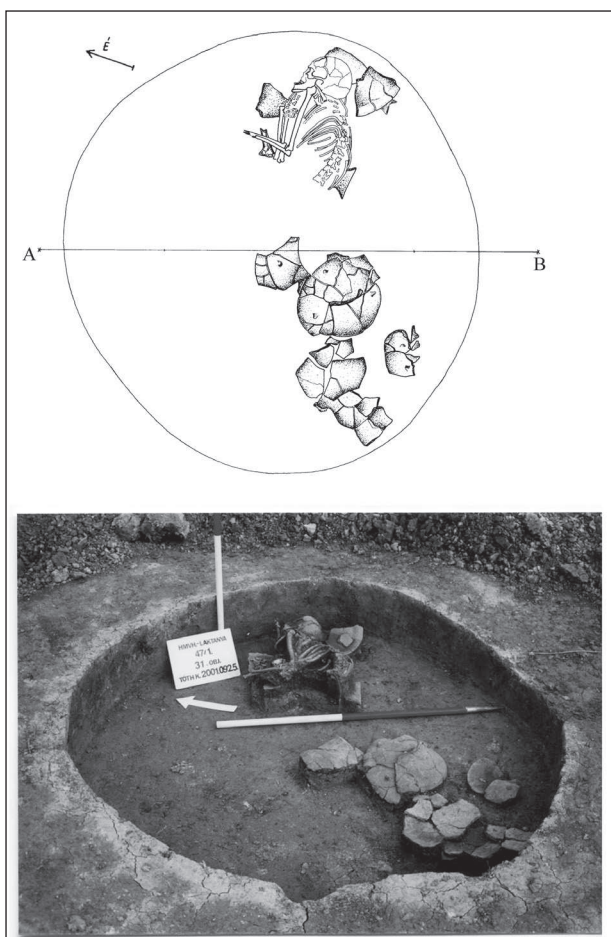
31. objektum:

Az alja felé enyhén szélesedő oldalú, egyenes aljú gödör. Betöltése szürke humusz. Á.: 165–173 cm, Mé.: 32 cm. Keleti felében, a gödör alja felett kb. 10 cm-rel egy 40–46 éves nő jobb oldalára fektetett, zsugorított, gyenge megtartású, töredékes csontvázat bontották ki, T.: Ny–K⁵ (3. kép). A kézcsontok mellől kagylótöredékek, a koponya mellől egy tál nagyobb töredéke került elő. A gödör déli felében egy nagyméretű, bütyökdíszes, csótalpas tálat valamint egy kisebb talpas tál töredékét, és további edénytöredékeket, kőszközöket és állatcsontokat is találtak.

Mellékletei:

1. A koponya mellől világosbarna–okker színű, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított, nagyméretű, ívelt oldalú, kónikus peremű, mély tál töredékei kerültek elő. Hasvonala éles, alatta 2 db ovális, hegyesedő bütyök, vállvonala hangsúlyos, pereme kihajló, lekerekített. Ma.: 12,9 cm, Pá.: 27,7 cm, V.: 1–1,8 cm, a bütyök Szé.: 2,2 cm, ragasztott, részben kiegészített (4. kép 3).
2. Szürkésbarna, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított, nagyméretű, virágcserep alakú tárolóedény töredéke. Pereme lekerekített, oldala ívelt, oldalán benyomott bütyök. 20,3×13,7 cm és 15,6×13,2 cm, a bütyök Szé.: 3,1 cm (5. kép 1).
3. Szürkésbarna–barna színű, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított, nagyméretű, ívelt–enyhén nyomott

⁵ A váz egy részét a gödört bontó munkások még a dokumentálás előtt kiszedték. A gödör és az alább ismertetendő 90. számú sír antropológiai anyagát K. Zoffmann Zsuzsanna dolgozta fel (K. ZOFFMANN 2005, 85).



3. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 31. objektum
Abb. 3. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Objekt Nr. 31

- gömbös testű edény oldal- és peremtöredéke. Pereme kihajló, lekerekített, vállvonala alatt ovális, hegyesedő, két oldalán benyomott bütyök. 20,8×10,7 cm, a bütyök Szé.: 2,9 cm (5. kép 5).
4. Szürke, homokkal soványított, ívelt peremű edény töredéke. 7,4×2,6 cm.
 5. Szürkésbarna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, alacsony csőtálpas csésze. Pereme lekerekített, enyhén ívelt, talpa ívelt, 4 kerek áttörés van rajta. Á.: 5,5–13,8 cm, Ma.: 5,6 cm, kiegészített (5. kép 4).
 6. Szürkésbarna színű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított oldaltöredék kerek, hegyes bütyökkel. 3,1×3,0 cm (5. kép 3).
 7. Sötétszürke színű, kerámiazúzalékkal soványított csőtálp töredék kerek áttöréssel. 8,2×5,5 cm, 8×6,2 cm (5. kép 6).
 8. Világosbarna–szürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, enyhén S–profilú főzőedény (?), vagy tároló korsó (?) lekerekített peremű töredéke, nyakán négyzetes alakú, lapos bütyök. 12,8×14,4 cm, a bütyök 2,5×1,7 cm (5. kép 2).
 9. Barnásszürke színű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, hengeres nyakú, gömbös testű korsó (?) töredéke. Pereme lekerekített, nyakvonalán hegyes, átfúrt bütyök található, vállán körbe, valamint vállától lefelé függőlegesen kettős, beszúrkált pontsor fut. 11,6×10,5 cm (4. kép 4).
 10. Barnásszürke színű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, hengeres nyakú, gömbös testű korsó (?)

oldaltöredéke. Nyakvonalán hegyes, átfúrt bütyök található, vállán körbe, valamint a bütyöktől lefelé fordított V-alakban kettős, beszúrkált pontsor fut. 12,5×9,8 cm (4. kép 2).

11. Barnásszürke színű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított töredék beszúrkált pontsorral. 3,9×3,2 cm (4. kép 1). (A 11. és 12. számú töredékek valószínűleg ugyanannak a korsónak a töredékei.)
12. A fentihez hasonló töredék.
13. Világosbarna–szürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított fazék. Pereme egyenes, vállá enyhén ívelt, alja behúzott, fenéke hiányzik. A vállán a hasvonal felett két (eredetileg több) ovális, oldalán benyomott bütyök található. Pá.: 32,9 cm, Ma.: 25,4 cm, Fá.: 14,6 cm, a bütyök Á.: 3,1–2,7 cm, ragasztott, részben kiegészített (4. kép 6).
14. Szürkésbarna, homokkal soványított, ferdén levágott peremtöredék. 3,6×3,8 cm.

A gödör déli feléből kerültek elő a következő leletek:

15. Szürkésbarna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, alacsony csőtálpas tál töredéke. Pereme lekerekített, vállá ívelt, vállvonala alatt négy hegyesedő bütyök, alja behúzott, csőtálpá egyenes, hiányos. Pá.: 27,3 cm, Fá.: 10,9 cm, Ma.: 16,5 cm, a bütyök Szé.: 1,2–1,9 cm, ragasztott, részben kiegészített (4. kép 7).
16. Barnásszürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, aszimmetrikus csőtálpas korsó töredéke. Pereme enyhén kihajló, lekerekített, nyaka ívelt, vállvonala körbe futó vonallal hangsúlyozott, ezen jelenleg három (eredetileg valószínűleg négy) átfúrt, hegyes bütyök található. Teste gömbös, a tálrész alja és a csőtálpá hiányzik. Ma.: 18,1 cm, Pá.: 16,5 cm, Fá.: 21,6 cm, a bütyök Á.: 1,8–2,1 cm, ragasztott, részben kiegészített (4. kép 5).
17. Szürkésbarna színű, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, ívelt oldalú, kihajló peremű tál vagy korsó töredéke. Pereme elvékonyodó, oldalán hegyes, átfúrt bütyök található. 9,6×8 cm, ragasztott (6. kép 1).
18. Szürke, homokkal soványított, enyhén kihajló, lekerekített peremtöredék. 5,9×5,1 cm (6. kép 2).
19. Szürkésbarna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, tölcseres nyakú edény lekerekített perem- és oldaltöredéke. 5,8×5,6 cm.
20. Szürke–barna foltos, enyhén kettős kónikus, kihajló peremű tál lekerekített perem- és oldaltöredéke. 8,6×8,1 cm.
21. Szürkésbarna, kerámiazúzalékkal soványított, kihajló peremű tál egyenesre vágott peremtöredéke. 4,1×5,9 cm.
22. Sárgásbarna hidrokvarcit (Mátra?) penge proximális vége.⁶ H.: 1,9 cm, Szé.: 1,9 cm, V.: 0,6 cm (13. kép 4).
23. Égett penge, mindkét éle a proximális végénél meredeken retusált. H.: 5 cm, Szé.: 1,4 cm, V.: 0,5 cm (13. kép 3).
24. Kagyló: *Unio pictorum* és *Anodonta*.⁷

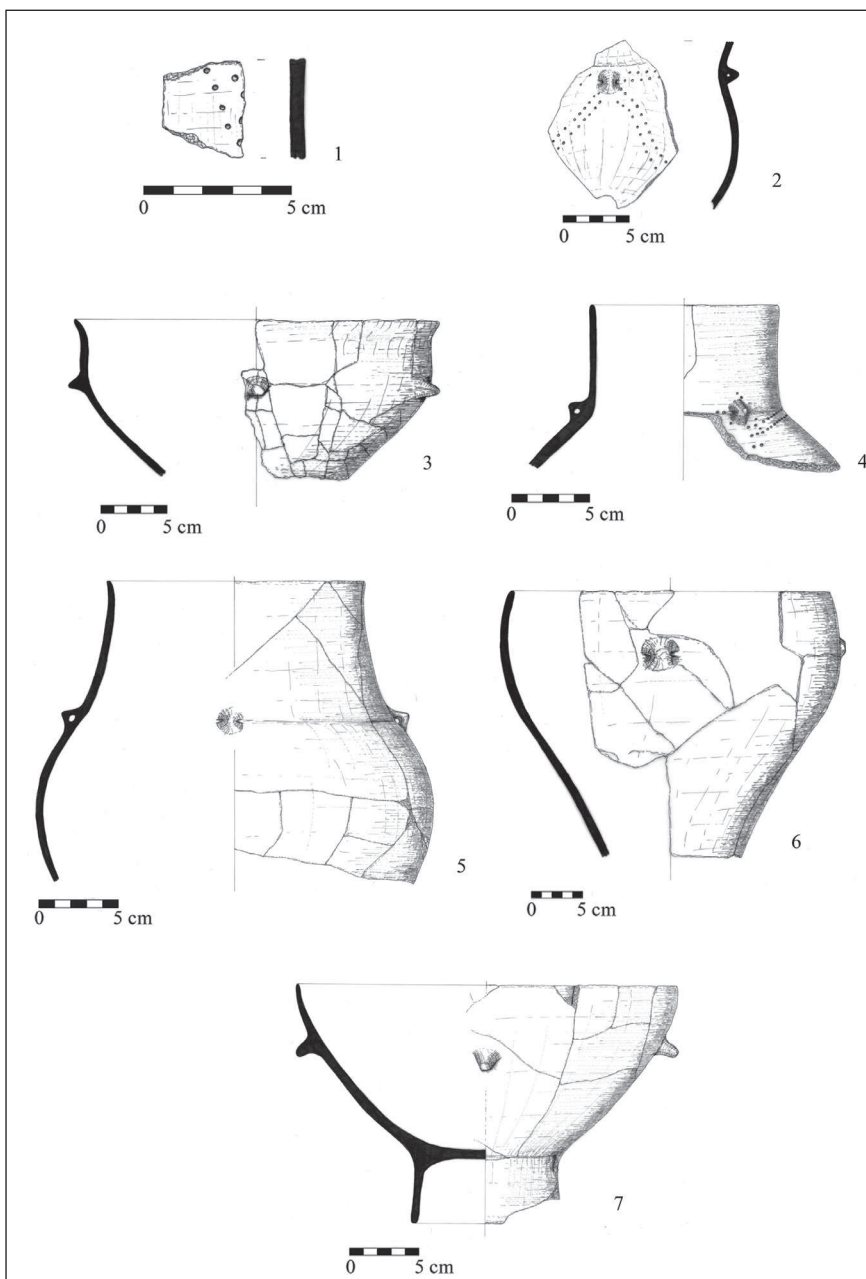
34. objektum:

Viszonylag sekély, függőleges falú, egyenes aljú gödör, betöltése agyagpöttyös szürke humusz. Á.: 142–155 cm, Mé.: 23 cm. Kerámatöredékek, állatsont és kagyló kerültek elő belőle.

1. Barna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított csőtálpas edény csőtálpának töredéke hegyesedő, két oldalán benyomott bütyökkel. 9,4×5,3 cm.
2. Szürkésbarna színű, homokkal és kerámiazúzalékkal so-

⁶ A pattintott köveket Marton Tibor (MTA Régészeti Intézete) dolgozta fel, munkáját ezúton is hálásan köszönöm.

⁷ A kagyló- és csigaanyagot Sümegi Pál (SZTE, Földtani és Őslénytani Tanszék) határozta meg, munkáját ezúton is hálásan köszönöm.



4. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 31. objektum
Abb. 4. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Objekt Nr. 31

ványított oldaltörredék két oldalán benyomott, hegyes bütyökkel. 4,4×2,9 cm (6. kép 3).

3. Sötétszürke, homokkal soványított, enyhén kihajló, elvékonyodó peremtörredék. 4,3×5,4 cm (6. kép 4).
4. Szürkésbarna foltos, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított kettős kónikus tál kihajló, lekerekített perem- és oldaltörredéke. Pereme elvékonyodó, nyaka enyhén kihajló, vállvonala éles, bevágott, rajta 2 db kerek, oldalt benyomott bütyök. Valószínűleg csótalpas tál felső része volt. 7,9×12,6 cm (6. kép 5).
5. Okkersárga, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított, kihajló, elvékonyodó peremű tál törredéke. 7,4×6,6 cm (6. kép 6).
6. Világosbarna, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított, durva kidolgozású tál kihajló, elvékonyodó peremtörredéke. 7,4×7,1 cm.

rajta 5 sorban 2–2 kerek áttörés van. Ma.: 28,8 cm, Pá.: 15,2 cm, Fá.: 15 cm, az áttörések Á.: 1,7–1,4 cm, a bütykök Szé.: 2,3–1,9 cm. (7. kép 3, 8. kép 3).

4. Az előző mellett, attól NY-ra világosbarna, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított, aszimmetrikus tál. Pereme egyenesre vágott, válla egyenes, hasa és alja behúzott, alja egyenesre vágott. Pereme alatt két kerek szalagfűl, hasvonala alatt aszimmetrikusan három hegyesedő bütyök található. Pá.: 24,3 cm, Ma.: 14,2 cm, Fá.: 7,4 cm, a fülek Szé.: 1,9 cm, a bütykök Á.: 1,3–1,5 cm (7. kép 4, 8. kép 2).
5. A lábcsontoknál barnásszürke színű, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított csótalpas korsó. Pereme ívelt, lekerekített, vállvonala hangsúlyos, vállvonala alatt négyszer két kerek, hegyesedő bütyök. Teste nyomott gömbös, hasvonala alatt négy hegyesedő, lefelé lógó bütyök.

7. Sötétszürke, homokkal soványított, gömbös testű tál törredéke, rajta rátett, kerek, hegyesedő, két oldalán benyomott bütyök. 6,3×5 cm, ragasztott (6. kép 7).
8. Félgömbös tál oldal- és aljtörredéke, szürkésbarna, homokkal soványított, feneke enyhén omphaloszos. Fá.: 4,5 cm, Ma.: 3,3 cm, ragasztott (6. kép 8).
9. Világosbarna, kerámiaüzalékkal soványított oldaltörredék kerek bütyökkel. 4,6×3 cm, a bütyök Á.: 2,3 cm (6. kép 9).
10. Puhatestűek: *Unio tumidus* L., *Cepaea vindobonensis* és *Helix pomatia* L.

90. objektum:

Zsugorított csontvázas sír, melyet ráastak a 82. számú, a Körös-kultúrába tartozó gödör szélére. A sírgödör megközelítőleg téglalap alakú volt, falai közel függőlegesek, alja egyenes. T.: K–NY, H.: 185 cm, Szé.: 120 cm, Mé.: 62 cm. Betöltése sárgásbarna, agyagos volt. A sírból egy maturus korú férfi jobb oldalára fektetett, zsugorított, gyenge megtartású, törredékes váza került elő. Kezeit a törzse elé hajlították, gerincoszlopa és bordái hiányosak, lábait enyhén felhúzták és kb. 45°-os szögben behajlították (K. ZOFFMANN 2005, 85) (7. kép).

Mellékletei:

1. A koponyánál kék, fehér patinás „északi” kova penge. Disztális vége törött, mindkét él disztális végén használati kopásnyomok figyelhetők meg. H.: 13,4 cm, Sz.: 2,2 cm, V.: 0,5 cm (7. kép 1, 8. kép 1).
2. A sípcsontoktól D-re, azok közelében paticstörredék.
3. A koponyától É-ra barnásszürke színű, homokkal és kerámiaüzalékkal soványított csótalpas korsó. Pereme enyhén kihajló, nyaka ívelt, teste nyomott gömbös, hasán 4 db kerek, hegyesedő bütyök található. Csótalpa csonkakúp alakú, alja kihajló,

Csőtálpa enyhén ívelt, tölcse-
resen szélesedik, rajta négy
függőleges sorban két-két
kerek áttörés. Ma.: 30,7 cm,
Pá.: 22,3 cm, Fá.: 17,9 cm, a
bütykök Á.: 0,7–1 cm, az áttö-
rések Á.: 1,8–2 cm (7. kép 5,
8. kép 4).

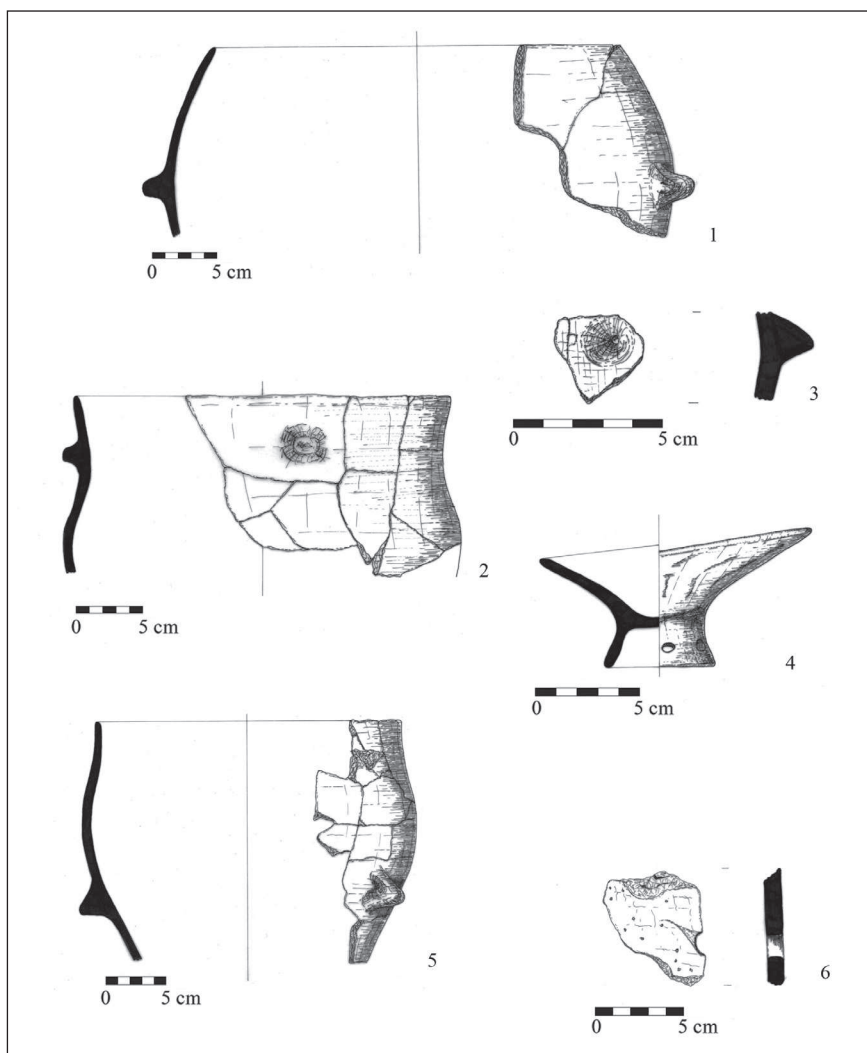
6. A sírgödör DK-i felében ál-
latcsontok voltak: juh (*Ovis*
aries L.) 25 db csontja, 1 db
szarvasmarha (*Bos taurus*
L.) combcsont töredéke, 1 db
sertésborda (*Sus domestica*
Erxl.), valamint 1 db meghatá-
rozhatatlan csonttöredék. A sír
DNY-i sarkánál egy, a Körös-
kultúra anyagát tartalmazó
gödör került elő, ezért nem
teljesen biztos, hogy az állat-
csontok a sírhoz tartoztak.
7. A sír földjéből előkerült még
1 db kagyló (*Unio tumidus*
L.) és 1 db csiga (*Cepaea*
vindobonensis L.).

Az ásatás területéről szór-
ványként kerültek elő a követ-
kező leletek:

1. Szürke, homokkal és kerá-
miazúalékkal soványított po-
hár. Alja egyenes, hasvonalán
négy-szer négy kerek, hegye-
sedő bütyök. Ma.: 7,3 cm, Fá.:
3,5 cm, kiegészített, pereme
hiányzik (8. kép 5).
2. Szürke, homokkal soványított
pohár. Pereme és hasvonala
alatt aszimmetrikusan négy-
négy átfúrt bütyök, alja egye-
nesre levágott. Ma.: 8,7 cm,
Fá.: 4,1 cm, hiányos (8. kép
6).
3. Szürke, homokkal és kerá-
miazúalékkal soványított félgöm-
bös tál. Alja egyenes, hasvonala
alatt hegyesedő, átfúrt
bütyök. Ma.: 8,4 cm, Fá.: 4 cm,
Pá.: 10 cm, kiegészített
(8. kép 7).

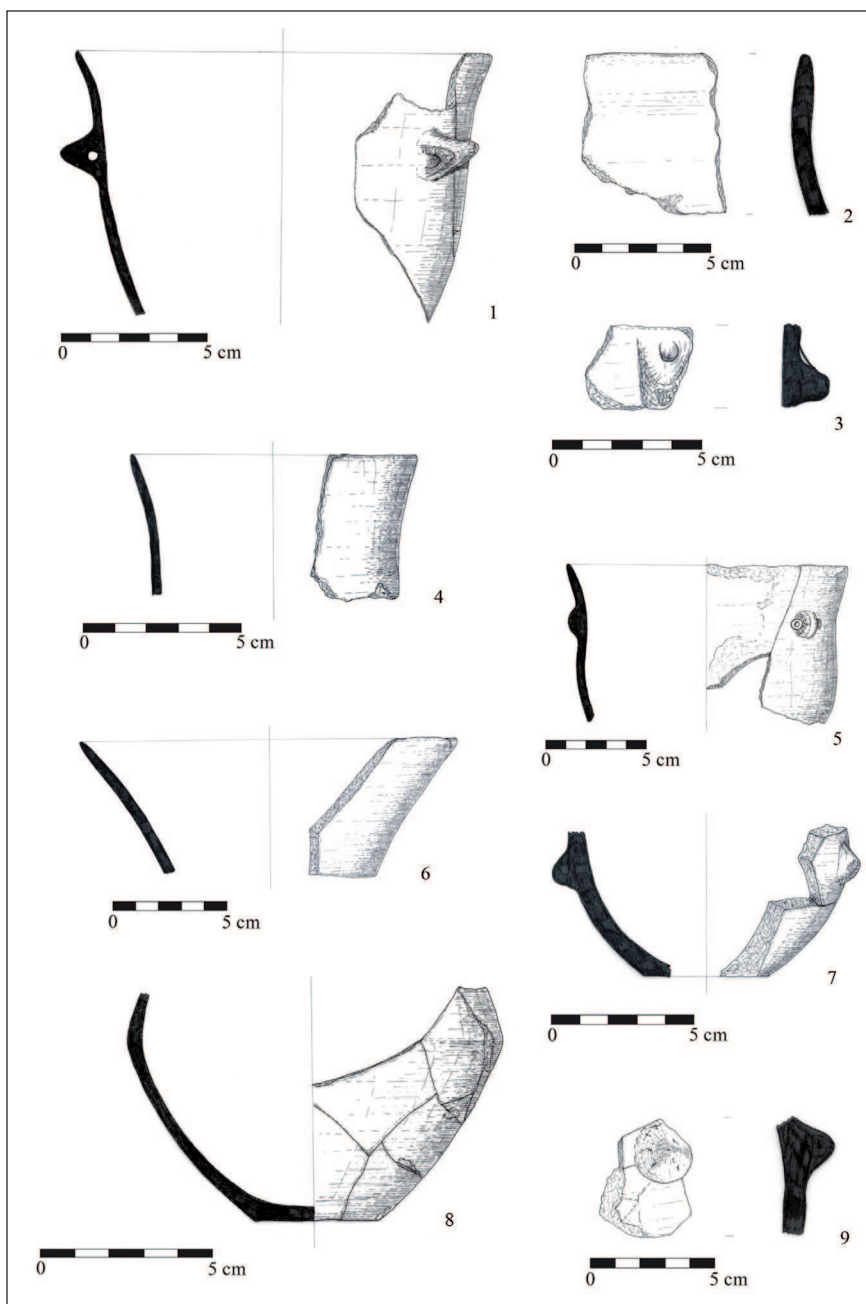
A tiszapolgári kultúra objektumainak és a leletanyagának értékelése

A leletek között a tiszapolgári kultúra deszki csoport-
jának jellegzetes kerámiaformáit ismerhetjük fel (BOG-
NÁR-KUTZIÁN 1972, 178–180). A telepobjektumok kerá-
miaanyagából meg kell említeni a csészéket (2. kép 1)
(BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 132, Fig. 25. L5b), a korsókat
(6. kép 1, 7–8, 8. kép 5–6) (BOGNÁR-KUTZIÁN 1963, Pl.
CXXV. E1f, E2b) és az ún. tároló korsókat (4. kép 2,
4) (BOGNÁR-KUTZIÁN 1963, Pl. CXXIV. D2a, b). A cső-
tálpas edények közül csőtálpas tál (4. kép 7) (BOGNÁR-
KUTZIÁN 1963, Pl. CXXVIII. H4,a), csőtálpas korsó
(4. kép 5) (BOGNÁR-KUTZIÁN 1963, Pl. CXXIX. J2) és



5. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 31. objektum
Abb. 5. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Objekt Nr. 31

alacsony csőtálpas csésze (5. kép 4) (BOGNÁR-KUTZIÁN
1972, 132, L6), valamint csőtálpas töredékek (2. kép 5, 5.
kép 6) is előkerültek. Napvilágra kerültek virágcserep
alakú edények (2. kép 4, 5. kép 1) (BOGNÁR-KUTZIÁN
1963, Pl. CXXIII. C2), tálak (4. kép 3) (BOGNÁR-KUTZIÁN
1963, Pl. CXXIX. K2b, K2d, K2e) és egyéb főzőedé-
nyek (2. kép 7, 5. kép 2, 5. kép 5) (BOGNÁR-KUTZIÁN
1963, Pl. CXXVI. Gb, Gc) is. Különösen jellegzetes tí-
pus egy lapos tál (2. kép 3) (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 131,
K4), aminek párhuzamait a Gazdapusztai Gyula által
feltárt temetőrészlet egyik sírjából (BOGNÁR-KUTZIÁN
1972, 178, Pl. XXXIII. 4) és más Hódmezővásárhely
környéki tiszapolgári lelőhelyről (Hódmezővásárhely-
Kotacpart: BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, Pl. XLV. 9, Pl.
XLVI. 10) is ismerjük. A díszítések között a bebökö-
dött pontsorokból kialakított geometrikus mintákat (4.
kép 1–2), valamint a különféle típusú plasztikus dísze-
ket (átfúrt, átfúratlan, hegyesedő, kúpos, kerek, stb.



6. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1–3: 31. objektum, 4–9: 34. objektum
Abb. 6. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1–3: Objekt Nr. 31, 4–9: Objekt Nr. 34

bütykök) figyelhetünk meg (2. kép 1–4, 9, 4. kép 2–7, stb.). A 29. számú gödörből előkerült kis töredék (2. kép 9) bekarcolt spirális mintája a kisértéparti csoportban előforduló díszítést idézi (SZABÓ 1934, 20, 13. kép, 14. kép a, 20. kép h, i, j).

A kora rézkori gödörből csak a 31. objektumból került elő két penge: az egyik mindkét élén meredeken retusált, a másik retusálatlan penge; nyersanyaguk egyaránt az Északi-középhegység területéről származó hidrokvartcit (13. kép 3–4).

A 90. sír anyagában két csőtálas korsót (8. kép

3, 4) (BOGNÁR-KUTZIÁN 1963, Pl. CXXIX. J1a, J2), egy tálat (8. kép 2) (BOGNÁR-KUTZIÁN 1963, Pl. CXXX. K2d) és egy pattintott kőpengét (8. kép 1) találtunk. A homlokcsont előtt fekvő, több mint 13 cm hosszú szabályos penge élein a disztális vége felé eső felén határozott kopásnyomok láthatók. Nyersanyaga fehér patinás, kékes árnyalatú „északi” tűzkő, vagyis távolági nyersanyag, mely — a megfelelő magkő leletek hiányában — valószínűleg elsősorban késztermék (penge) formájában terjedt el a tiszapolgári kultúra területén (CSONGRÁDINÉ BALOGH 2004, 32). A tárgy sírbeli helyzete (7. kép 1) szintén nem ismeretlen a korai rézkorban, a tiszapolgár-basatanyai temetőben például több temetkezésnél is megfigyelhető volt a koponyára, vagy annak közelébe helyezett nagyméretű kőpenge (BOGNÁR-KUTZIÁN 1963, 66, Fig. 28, 111, Fig. 52).

A 31. gödör és a benne előkerült csontváz nem szabályos temetkezés, hanem az ún. „teleptemetkezések” közé tartozhat.⁸ A gödör a meglehetősen elszórtan jelentkező telepobjektumok között került elő. A kb. 40–46 éves korában elhunyt nőt a kultúra egyéb, temetőből előkerült temetkezéseihez hasonlóan oldalára fektetve, zsugorítva és a legjellemzőbb K–NY-i tájolással helyezték a gödörbe (3. kép). A

váz gyenge megtartású és töredékes volt, elemzését csak részben lehetett elvégezni, de az eredmények alapján nem különbözik a tiszapolgári kultúra más lelőhelyein feltárt temetkezések antropológiai anyagaitól (K. ZOFFMANN 2005, 85, 92). A gödörben az emberi váz és nagy mennyiségű, a kultúra jellegzetes kerámiaja mellett állatsontok, kagylók és patics is volt. Az előkerült kerámiaanyag jellege, minősége azt sugallja, hogy nem

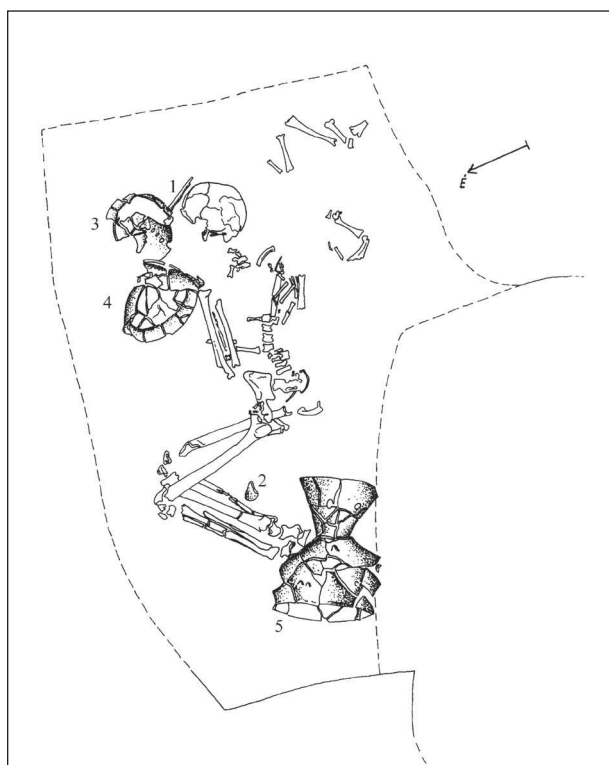
⁸ A balatonöszödi késő rézkori telepen előkerült emberi vázak kapcsán a témát Horváth Tünde vizsgálta részletesen (HORVÁTH 2004).

egy egyszerű hulladékgödörbe történt temetkezésről lehet szó (4–5. kép, 6. kép 1–3). A gödörből majdnem egész edények — tál, csőtálpas tál, alacsony csőtálpas tál, csőtálpas korsó, virágcserep alakú edény, stb. — kerültek elő, amelyeket az elhunyt alá és mellé, a gödör aljára helyeztek (3–5. kép, 6. kép 1–4). A két pattintott kőeszköz (13. kép 3–4) is innen került elő.

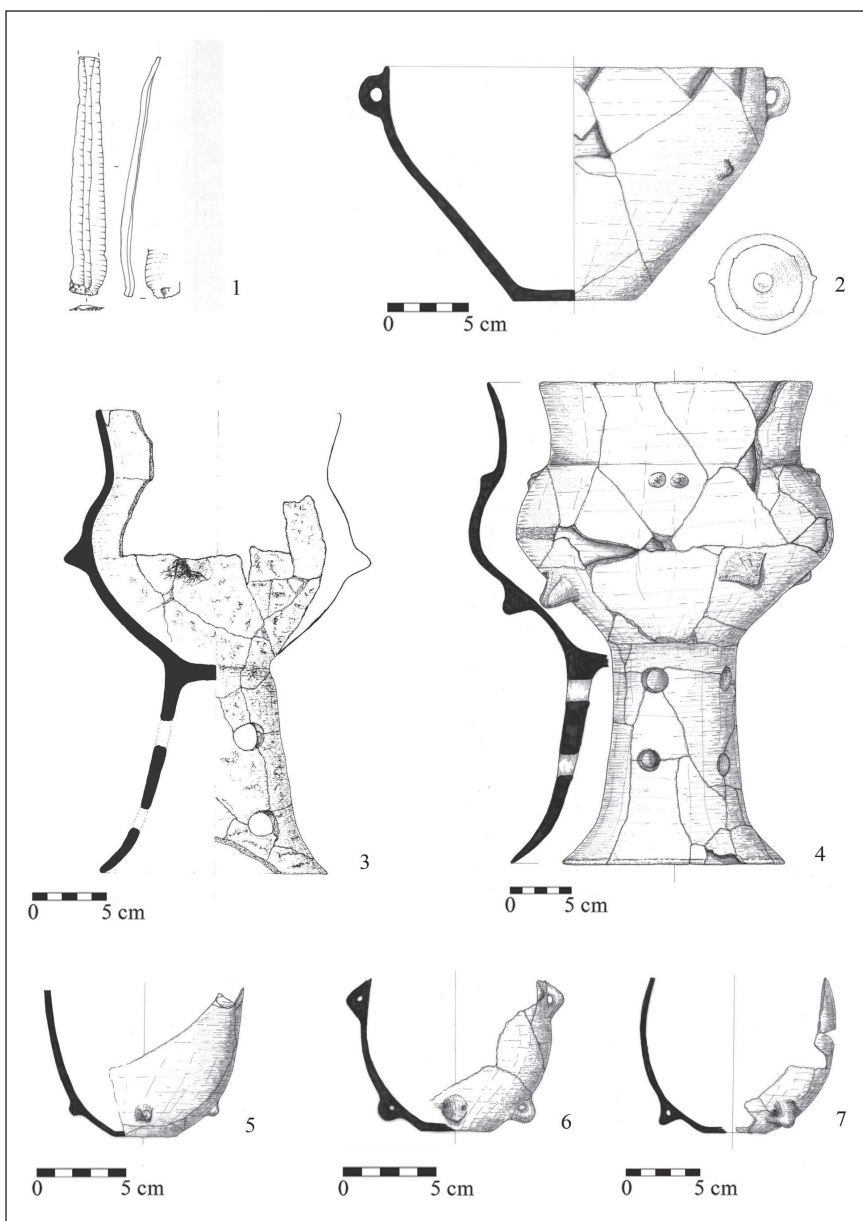
A kora rézkorban a Kárpát-medence keleti felén a településektől határozottan elkülönülő, nagy sírszámú temetőket ismerünk (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 150–157). Településekről előkerült temetkezésekről főleg a tiszapolgári kultúra kisértparti és a deszki csoportjainak területéről van több adatunk (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 158–159, 168–169; NEVIZÁNSKY 1984, 264), pl. Hódmezővásárhely környéki lelőhelyekről (Hódmezővásárhely-Bodzáspart: BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 158, 168–169; Hódmezővásárhely-Szakálhát: BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 159, 168–169), de máshonnan is (Crna Bara: BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 158; Hajdúszoboszló: SZ. MÁTHÉ 1974; Vésztő-Mágor: MAKKAY 2004, 74; Panyola-Vásárhely-domb: PATAY 2006). Az esetek többségében a hiányos ásatási adatok alapján nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy települési objektumba történt temetésről vagy a telepen belüli sírokról, esetleg a kultúra életén belül különböző időszakokban létező, de ugyanazon a helyen létesített telepekről és temetőkről van szó. A hódmezővásárhely-laktanyai telepnél — bár a manapság zajló nagy felületű megelőző feltárásokhoz képest viszonylag kisebb területet kutattak és kevés kora rézkori objektum került elő — úgy tűnik, hogy a temetőtől némileg távolabb (kb. 50 méterre a 90. számú sírtól és 100–200 méterre a korábban előkerült temetkezésektől), a településen temettek el egy elhunytat, aki talán a közösség temetkezési rítusaiból valamilyen okból kizárt személy lehetett.

A 90. számú sír az ásatás DNy-i felén, az É-i szelvényfal mellett került elő. A Gazdapusztai Gyula által feltárt síroktól DNy-ra kb. 150 méterre, a B. Nagy Katalin által feltártaktól pedig DK-re kb. 50 méterre helyezkedett el (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 44–47) (1. kép). A három sírcsoport leletanyaga hasonló vonásokat mutat (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 178, Pls XXXV–XLI), 2001-ben minden bizonnyal a már korábban kutatott temetőrészlet egy további sírja került elő.

Hódmezővásárhely környékéről számos tiszapolgári telepet és temetőt ismerünk (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 22–34, 37–51, 59, 62–64, 67–70, 86–89; KOREK 1984, 154; IERCOŞAN 2002, 27–105, Pl. 2. 3). A Hódmezővásárhely-Laktanya, 47/1. lelőhelyen előkerült sír, települészet és leleteik ezek sorába illeszkednek.



7. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 90. sír
Abb. 7. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Grab Nr. 90



8. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1–4: 90. sír, 5–7: szórvány leletek
Abb. 8. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1–4: Grab Nr. 90, 5–7: Streufunde

A proto bolerázi horizont objektumai és leletei

A proto bolerázi horizonthoz kilenc gödör tartozott. Ezek a kora rézkori objektumokhoz hasonlóan az ásatás területének DNy-i részén, de egy viszonylag kisebb területen, egymástól kis távolságra kerültek elő.

5. objektum:

Nagyméretű, szabálytalan alakú, közel függőleges falú gödör. K-ról Ny felé mélyült, É–Ny-i széléhez sekélyebb, félkör alakban kiugró objektumrész csatlakozott, Ny-i felének felső része bolygatott volt, betöltése helyenként agyagfoltos szürke humusz. H.: 270 cm, Szé.: 203 cm, Mé.: 44 cm. Kerámia (közte a Körös-kultúra kerámiatöredékei is), állatsont és egy köpenge került elő belőle.

1. Barnásszürke, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, durva kidolgozású, gyengén égetett, kónikus csésze töredéke a perem felé emelkedő, ívelt szalagfüllel. 8,6×7,2 cm, a fül Szé.: 3,4 cm, ragasztott (9. kép 1).
2. Sötétszürke–sötétbarna, kerámiazúzalékkal soványított, gyengén égetett, kihajló, ferdén levágott peremtöredék. 6,8–5,7 cm, ragasztott (9. kép 3).
3. Sötétszürke–sötétbarna, kerámiazúzalékkal soványított, gyengén égetett, nagyméretű, gömbös testű amfora kihajló, ferdén levágott perem- és oldaltöredéke. 7,5×5,9 cm, ragasztott (9. kép 2).
4. Szürke, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, nyomott gömbös edény kihajló, elvékonyodó perem-, és oldaltöredéke. 5,7×8 cm (9. kép 7).
5. Vörösesbarna, zölden erezett radiolarit (kárpáti radiolarit?) penge. Disztális végén csontkított. H.: 0,5 cm, Szé.: 1,8 cm, V.: 0,3 cm (13. kép 6).
6. Barnásszürke, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított fordított csonka kúpos testű, profilált tál lekerekített perem- és oldaltöredéke. 19,7×33 cm, ragasztott (9. kép 4).
7. Szürke–világosbarna foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, gyenge égetésű tál enyhén kihajló, elvékonyodó perem- és oldaltöredéke. Belső oldalán finom kannelúras díszítés látható. 6,2×12 cm, ragasztott (9. kép 5).
8. Szürke–világosbarna foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, gyenge égetésű oldaltöredék. 10,6×7,9 cm (9. kép 6).

20. objektum:

Szabálytalan alakú, az alja felé lejtősen szűkülő oldalú, ÉK-ről DNy felé mélyülő aljú gödör, betöltése szürke

humusz. H.: 125 cm, Szé.: 126 cm, Mé.: 30 cm. Nyugati széle érintkezett a 21. számú gödörrel. Kerámia és állatsont került elő belőle.

21. objektum:

Viszonylag sekély, szabálytalan alakú, helyenként lemélyedésekkel tagolt aljú gödör, betöltése szürke humusz. H.: 265 cm, Szé.: 444 cm, Mé.: 30 cm. DK-i széle érintkezik a 20. számú gödörrel. A gödörből kerámia, paticsok, tapasztásdarabok, kövek, csonteszközök, valamint szokatlanul nagy mennyiségű állatsont került elő.⁹

1. Szarvasmarha combcsontjából készült, átfűrt, faragott csonttárgy. 9,4×4,8 cm (9. kép 8).
2. Sötétszürke–szürke, homokkal és kerámiazúzalékkal so-

⁹ A 20. és a 21. számú objektumok leleteit együtt csomagolták el.

ványított ívelt, a perem felé emelkedő szalagfűl töredéke, az edény belseje felőli részén rombusz alakú bekarcolt díszszel. 4,4×7,0 cm, a fűl Szé.: 4 cm (10. kép 1).

3. Szürke–barna foltos, homokkal soványított oldaltöredék széles szalagfűlrel. 9,4×5,8 cm, a fűl Szé.: 2,8 cm (10. kép 2).
4. Szürke, kerámiazúzalékkal soványított, enyhén kihajló, megvastagodó peremtöredék. 6,1×8,2 cm (10. kép 4).
5. Sötétszürke–barna, kerámiazúzalékkal soványított, kihajló, megvastagodó, ferdén levágott peremtöredék. 5,2×4,9 cm (10. kép 2).
6. Szürke, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, kisméretű, nyomott gömbös testű edény enyhén kihajló, lekerekített perem- és oldaltöredéke. 3,2×2,9 cm (10. kép 6).

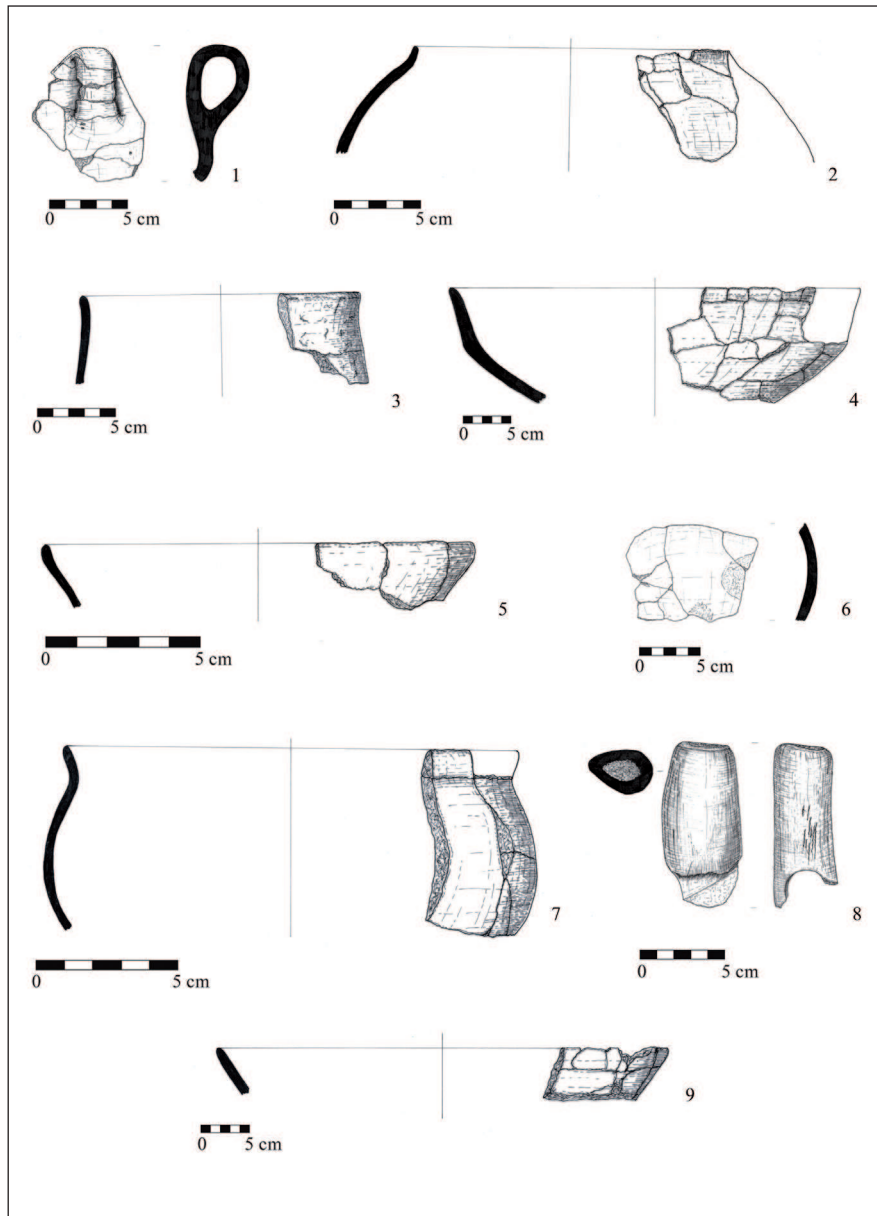
22. objektum:

Szabálytalan alakú, helyenként kiöblösödő oldalú, helyenként az alja felé lejtősen szűkülő oldalú, egyenetlen aljú gödör, betöltése szürke humusz. H.: 335 cm, Szé.: 225 cm, Mé.: 45 cm. Kerámia (közte a Körös-kultúra kerámiatöredékei), kőeszköz, állatsont, kagyló és patics került elő belőle.

1. Vörösbarna, sárgán erezett radiarit (kárpáti radiarit?) penge. Disztális vége törött, bal élén használati kopás nyoma látható. H.: 4,2 cm, Szé.: 1 cm, V.: 0,3 cm.
2. Szürke–barna foltos, homokkal soványított orsókarika töredéke. 5,4×2,7 cm (10. kép 5).
3. Világosbarna–szürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, S-profilú fazék, kihajló, kissé megvastagodó, bevagdostott perem- és oldaltöredéke. 13,3×11,9 cm (10. kép 8).
4. Világosbarna–sötétszürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, fényezett edény (amfora?) perem- és oldaltöredéke. Kihajló, éles nyaktörésű, váll ívelt, éles töréssel csatlakozik a testéhez. 6,9×7,3 cm (10. kép 9).
5. Szürke–barna foltos, homokkal soványított, enyhén kihajló peremtöredék. 2,8×4,9 cm.
6. Puhatestűek: *Unio tumidus*, *Anodonta*, 6 db *Unio pictorum* L. (legalább 5 egyed maradványai), 2 db *Cepaea vindobonensis* L., 2 db *Helix pomatia* L.

24. objektum:

Óvális alakú, közel függőleges falú gödör, melynek D-i fele kissé sekélyebb az északnál, betöltése szürke humusz. H.: 86 cm, Szé.: 124 cm, Mé.: 32 cm. Kerámia, állatsont és kagyló került elő belőle.



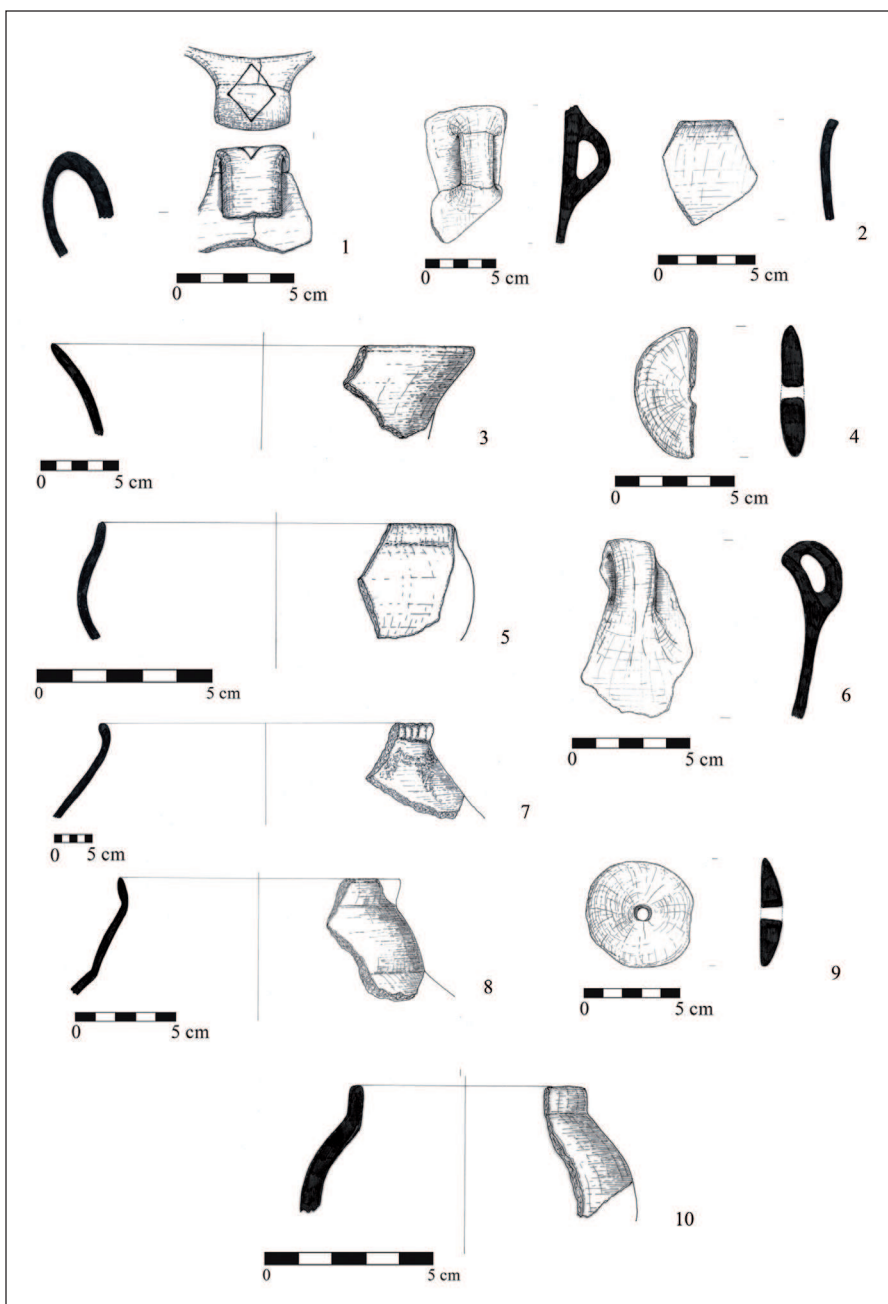
9. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1–7, 9: 5. objektum, 8: 21. objektum
Abb. 9. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1–7, 9: Objekt Nr. 5, 8: Objekt Nr. 21

1. Szürke–sárga foltos, homokkal soványított csésze (?) oldaltöredéke, enyhén a perem felé emelkedő szalagfűlrel. 7,6×5,0 cm, a fűl Szé.: 2,2 cm (10. kép 7).
2. Kagyló: *Unio crassus*.

35. objektum:

Kerek, az alja felé lejtősen szűkülő oldalú, Ny-ról K felé mélyülő aljú gödör, ÉNY-i széle bolygatott, betöltése agyagpöttyös szürke humusz. Á.: 150 cm, Mé.: 27 cm. Kerámia, állatsont, csiga és patics került elő belőle.

1. Szürkésbarna foltos, homokkal soványított orsókarika, egyik oldala homorú, a másik domború, közepén átfúrt. Á.: 5,9 cm, a lyuk Á.: 0,6 cm (10. kép 10).
2. Szürkésbarna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított oldaltöredék átfúrt bütőkkel. 6,7×3,8 cm, a bütők Á.: 2 cm.
3. Szürke, homokkal soványított, ujjbenyomkodásokkal tagolt peremtöredék. 3,6×4,0 cm.



10. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1–3, 5: 21. objektum, 4, 7–8: 22. objektum, 6: 24. objektum, 9–10: 35. objektum

Abb. 10. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1–3, 5: Objekt Nr. 21, 4, 7–8: Objekt Nr. 22, 6: Objekt Nr. 24, 9–10: Objekt Nr. 35

4. Szürke, homokkal soványított, erősen nyomott gömbös testű tál perem- és oldaltöredéke, pereme egyenes. 4,8×4,6 cm (10. kép 11).
5. Világosbarna, homokkal soványított, enyhén kihajló, elvékonyodó peremtöredék. 6,9×4,3 cm.
6. Szürke foltos, homokkal soványított, alacsony ívelt nyakú, nyomott gömbös testű kis tál kihajló, megvastagodó, ferdén levágott peremtöredéke. 4,2×3,1 cm (11. kép 1).
7. Világosbarna, homokkal soványított, jól iszapolt tál (?) egyenesre vágott peremtöredéke. 2,5×4,0 cm.
8. Kívül világosszürke, belül sötétszürke, homokkal és kerámiazúzával soványított, kihajló, lekerekített tál peremtöredéke. 7,8×6,3 cm.

2. Szürke–barna foltos, homokkal soványított, egyenes falú edény bevagdost peremtöredéke. 6,4×3,9 cm (11. kép 10).
3. Erősen kopott felületű, valószínűleg bevagdost peremtöredék. 3,0×2,2 cm.
4. Szürke, homokkal soványított, elvékonyodó, benyomkodott peremtöredék. 5,3×5,6 cm.
5. Világosbarna, kihajló, enyhén megvastagodó, bevagdalt peremtöredék. 5,2×5,8 cm.
6. Szürke–barna–vörös foltos, homokkal és kerámiazú-

9. Szürke–fekete foltos, homokkal és kerámiazúzával soványított, ujjbenyomkodásokkal tagolt peremtöredék. 4,9×3,8 cm (11. kép 2).
10. Szürke, homokkal soványított, bevagdostásokkal tagolt peremtöredék. 3,7×2,0 cm (11. kép 8).
11. Barna, homokkal és kerámiazúzával soványított, bevagdostásokkal tagolt peremtöredék. 3,7×3,5 cm (11. kép 6).
12. Szürke, homokkal és kerámiazúzával soványított, enyhén kihajló, elvékonyodó peremtöredék. 3,3×4,3 cm.
13. Szürkésbarna, homokkal és kerámiazúzával soványított, durva kidolgozású, ujjbenyomkodásokkal tagolt peremtöredék. 4,6×4,8 cm (11. kép 5).
14. Szürke, homokkal soványított, enyhén kihajló, bevagdost peremtöredék. 3,9×6,9 cm (11. kép 7).
15. Barna, homokkal soványított, enyhén kihajló, bevagdost peremtöredék. 5,2×4,6 cm (11. kép 9).
16. Szürke, homokkal soványított, enyhén kihajló, bevagdost peremtöredék. 4,6×5,1 cm.
17. Csiga: *Helix pomatia*.

36. objektum:

Szabálytalan alakú, az alja felé lejtősen szűkülő oldalú, a közepe felé enyhén mélyülő aljú gödör, betöltése helyenként agyagfoltos szürke humusz volt. H.: 290 cm, Szé.: 385 cm, Mé.: 27 cm. DNy-i széléhez félkör alakban kiugró, átégett falú gödör (114. objektum) csatlakozott. ÉNy-i sarkában egy kissé lemélyített gödröt (113. objektum), a közepe táján egy cölöplyukat (115. objektum) bontottak ki.¹⁰ DK-i szélénél egy nagyobb, igen mély gödör (116. objektum) jelentkezett. Kerámia, kőeszközök, állatsont, csiga és patics került elő belőle.

1. Szürkésbarna, homokkal soványított, enyhén kihajló, ferdén levágott peremtöredék. 7,3×5,6 cm.

¹⁰ A 113. és 114. számú gödrökből kevés, jellegtelen őskori házi kerámia került elő, a 115. számú objektumban nem volt lelet.

zalékkal soványított, ferdén vagdalt peremű csésze (?) töredéke a perem felé emelkedő szalagfüllel. 9,0×7,4 cm (12. kép 2).

7. Zöldes színű radiarlit (?) penge. Mindkét vége törött, bal élén használati kopásnyom látható. H.: 2,7 cm, Szé.: 1,2 cm, V.: 0,3 cm (13. kép 10).

8. Zöldes színű radiarlit (?) penge. Mindkét vége törött, mindkét élén használati kopásnyom látható. H.: 3,1 cm, Szé.: 1,3 cm, V.: 0,3 cm (13. kép 9).

9. Barna, szürkén erezett radiarlit (kárpáti radiarlit?). Disztális végén ferdén csonkított, bal élén használati kopásnyom látható. H.: 3,7 cm, Szé.: 1,1 cm, V.: 0,4 cm (13. kép 8).

10. Pruti (?) kova ferdén csonkított penge. Ferdén csonkított disztális töredék. H.: 1,4 cm, Szé.: 1,1 cm, V.: 0,1 cm (13. kép 7).

11. Világosbarna, kerámiazúzalékkal soványított, bevagdossott peremtöredék, a perem alatt benyomkodott bordával. 3,0×2,6 cm (12. kép 4).

12. Szürkésbarna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, alacsony, ívelt nyakú, nyomott gömbös testű tál benyomkodott perem- és oldaltöredéke. 4,7×4,6 cm (12. kép 1).

13. Szürkésbarna, homokkal soványított, fényezett, kihajló, elvékonyodó peremű amfora (?) töredéke. Pereme lekerekített, enyhén kihajló, nyak- és vállvonala hangsúlyos, köztük nyaka kidudorodó. 4,2×3,8 cm (12. kép 3).

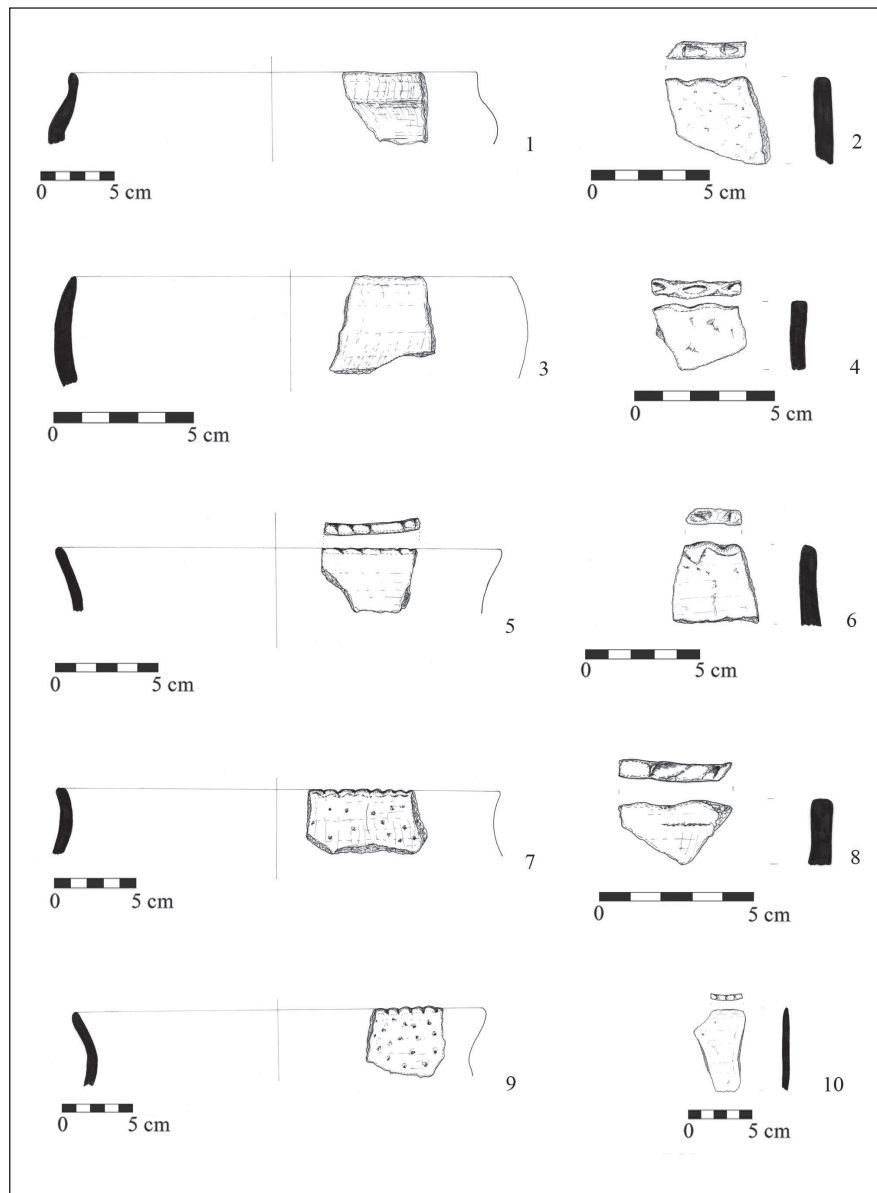
14. Szürke-barna foltos, homokkal soványított, fényezett, kihajló, egyenesre vágott peremtöredék, nyakvonala hangsúlyozott, bevágott. Valószínűleg nagyméretű, gömbös hasú amfora töredéke. 6,4×3,8 cm. (12. kép 5).

15. Csiga: *Helix pomatia*.

116. objektum:

A 36. számú gödör DK-i széléhez kapcsolódva a bontás közben egy gödör jelentkezett. Mély, helyenként függőleges falú, helyenként az alsó felében kiöblösödő oldalú, egyenes aljú gödör, betöltése szürke humusz. A 36. objektumhoz való időbeli viszonya kérdéses. Kerámia, kőszközközök, állatsont és kagyló került elő belőle.

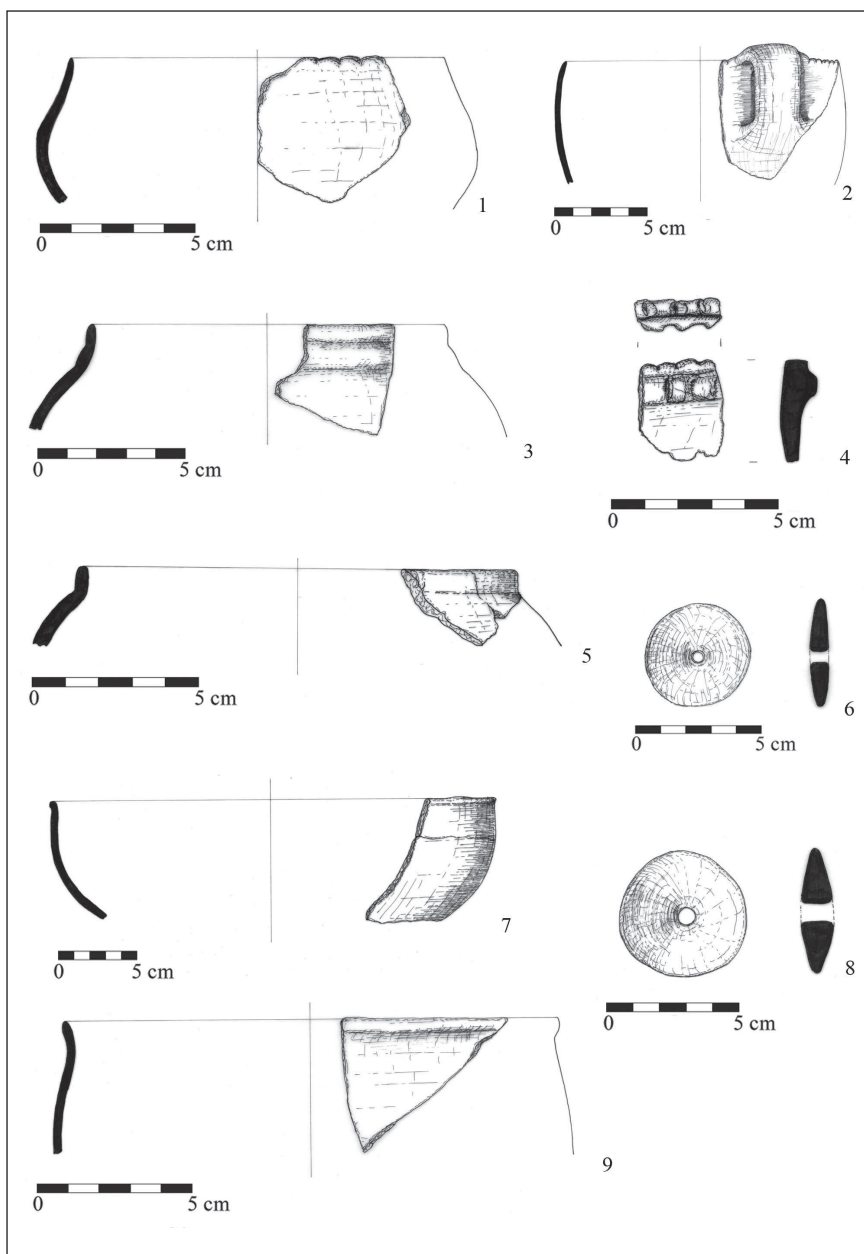
1. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, jól iszapolt, homorú, közepén átfúrt orsógomb. Á.: 4,8 cm, a lyuk Á.: 0,7 cm (12. kép 8).
2. Szürkésbarna színű, homokkal soványított, jól iszapolt, homorú, közepén átfúrt orsókarika. Á.: 4,1 cm, a lyuk Á.: 0,4 cm (12. kép 6).
3. Szürkésbarna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, gömbös testű tál enyhén megvastagodó, egyenesre



11. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1–9: 35. objektum, 10: 36. objektum
Abb. 11. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1–9: Objekt Nr. 35, 10: Objekt Nr. 36

vágott perem- és oldaltöredéke. 8,7×9,2 cm, ragasztott (12. kép 7).

4. Világosbarna, homokkal soványított, kihajló, lekerekített peremű, S-profilú fazék perem- és oldaltöredéke. 5,7×7,3 cm (12. kép 9).
5. Szürkésbarna, homokkal soványított erősen kihajló peremű tál peremtöredéke. 5,3×4,0 cm.
6. Zöld, barna ereztű radiarlit (kárpáti radiarlit?) penge. Proximális vége törött. H.: 5,3 cm, Szé.: 1,7 cm, V.: 0,3 cm (13. kép 2).
7. Vörös radiarlit (?) penge (vakaró). Proximális vége törött, élei meredeken retusáltak. H.: 2,0 cm, Szé.: 2,4 cm, V.: 0,9 cm (13. kép 5).
8. Vörösbarna, zölden erezett radiarlit (kárpáti radiarlit?) penge. Mindkét vége törött, bal élén használati kopásnyom látható. H.: 7,8 cm, Szé.: 1,9 cm, V.: 0,3 cm (13. kép 1).
9. Kagyló: *Unio tumidus*, *Unio pictorum*, *Anodonta*.



12. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1–5: 36. objektum, 6–9: 116. objektum
Abb. 12. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1–5: Objekt Nr. 36, 6–9: Objekt Nr. 116

A proto bolerázi horizontba tartozó objektumok és a leletanyag értékelése

A leletek közül hiányzik a proto bolerázi horizont több jellegzetes formája és díszítése, így pl. a letkési típusú tálak (KALICZ 2001, 400–401), a perem alatti alagútfülek, szubkután fülek, a bevéssett és tűzdelt-barázdás dísz, az erős bekarcolással kialakított rácsminta (KALICZ 2001, 398–399); mégis felismerhetünk néhány, az időszakra jellemző kerámiaformát. Ilyenek bizonyos tálformák: például a tölcséres nyakú, fordított csonka kúpos testű, profilált tál (9. kép 4) (KALICZ

2001, 399), a behúzott peremű tál (11. kép 3) (KALICZ 2001, 400), valamint a hódmezővásárhelyi leletanyag legjellegzetesebb és nagy számban előforduló darabjai: az alacsony, ívelt nyakú, nyomott gömbös testű tálak (9. kép 7, 10. kép, 6, 11, 11. kép 1, 12. kép 1, 7) (KALICZ 2001, 400). Számos S-profilú fazékból származó töredék is megtalálható a leletek között, több bevagdalt peremmel, néha durvított felülettel és a perem alatt egy sorban futó plastikus bordával (9. kép 3, 10. kép 3, 8, 11. kép 2, 4–9, 12. kép 4, 9) (KALICZ 2001, 401). A proto bolerázi horizontban mindig csak egy bordát találhatunk meg ez edények, fazekak oldalán, míg a bolerázi edényeken egymás alatt több sorban is előfordulnak (KALICZ 2001, 401). Az alacsony füles csésze ívelt testtel és alacsony nyakkal (9. kép 1, 10. kép 1, 7, 12. kép 2) (KALICZ 2001, 398–399) szintén a korszak jellegzetes kerámia típusa. A nagyméretű tároló edények közül az amforák bukkannak fel (9. kép 2, 12. kép 3, 5) (KALICZ 2001, 401). Egy rövid szalagfüles töredék is előkerült (10. kép 2).

A kerámiaanyagban egy esetben, az egyetlen tölcséres nyakú, fordított csonka kúpos testű, profilált tálon figyelhető meg belső oldalának függőle-

ges, alig észre vehető, besimított kannelúra díszítése (9. kép 5). A tálak belső oldalának ez a fajta díszítése a proto bolerázi leletegyüttesekre jellemző (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1979, 53–54; KALICZ 2001, 399), a Cernavodă III–Boleráz-időszakba sorolható hasonló tálaknál a kannelúra jóval hangsúlyosabb (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1964, 232, Obr. 16. 1–9, Obr. 17. 1–12; TORMA 1973, 488, Abb. 2; GOVEDARICA 2001, 359). Egy csészefület rombusz alakú karcolás díszít (10. kép 1).

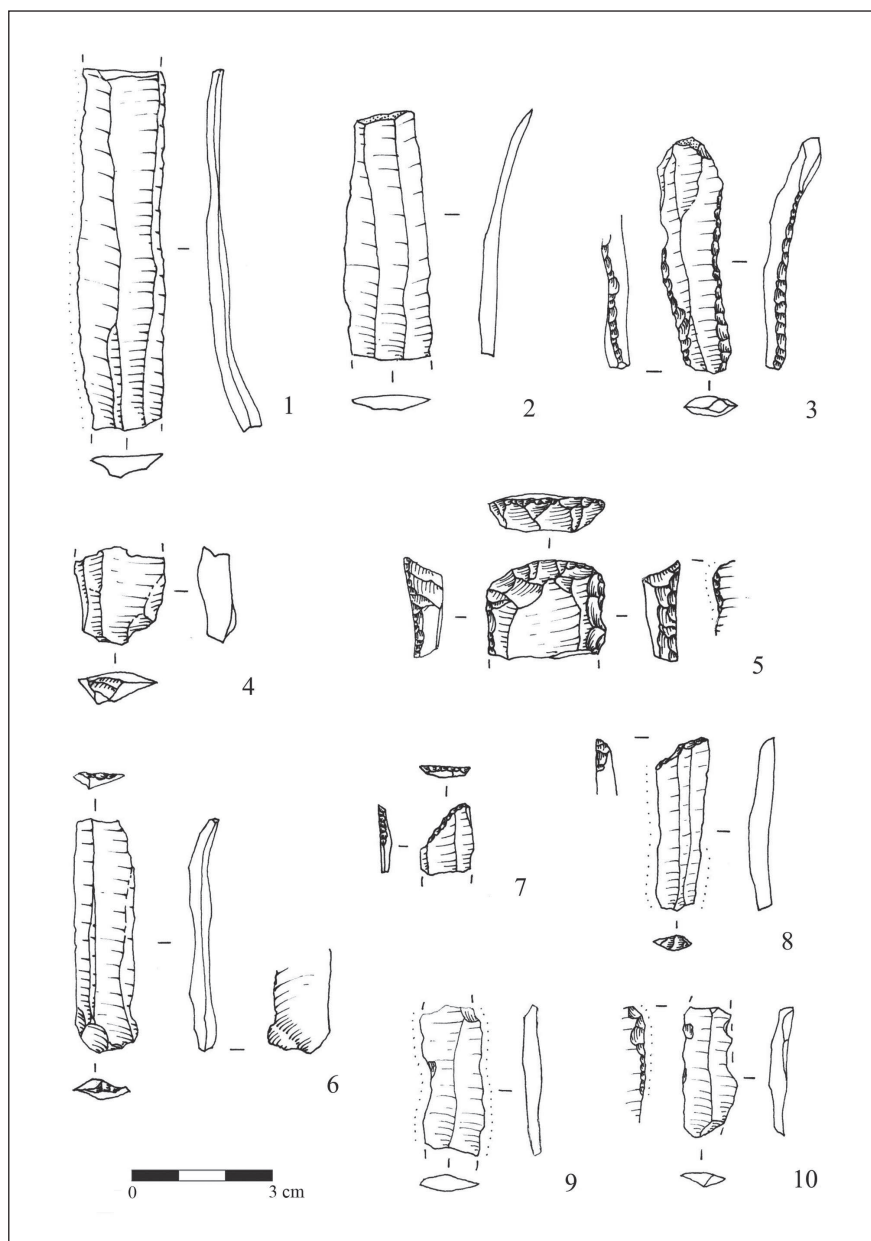
Az ismertetett kerámatípusok, -formák és -díszítések (a perem belső oldalán lévő kannelúra, a rövid nyakú, gömbös testű bögrék, nagyméretű amforák, a

bordadísz, az S-profilú fazekak bevagdosott peremmel) mind a proto bolerázi horizontban, mind pedig a Cernavodă III-kultúrában előfordulnak. A csak a Cernavodă III-kultúrára jellemző elemek, így pl. a nagyon élesen profilált tálak, a perem alatti alagútfülek, a függőlegesen álló szubkután fülek, nagyméretű büttyök, amelyeket Békés megye több hasonló korú lelőhelyén (Battonya-Parázstanya: BONDÁR–D. MATUZ–SZABÓ 1998, 9–15, 5–12. kép; Kétegyháza: Ecsedy 1973, 6–17, 11, 13–16, 18. kép, VIII–XII. t.) korábban már megfigyeltek és a kultúra törzsterületén jól ismertek (pl.: Mostonga: GOVEDARICA 2001, Abb. 2. 2; Slobozia és Malu Roșu-Giurgiu: MORINTZ–ROMAN 1968, Abb. 32, 1–4, Abb. 35. 2, 4, 10, Carceâ-Viaduct: NICA 2001, Abb. 6. 1, 3, 6, 8; Cernavodă: ROMAN 2001, Abb. 9. 1, Abb. 10. 5, Abb. 11. 1–2, Abb. 12) viszont nem ismerhetők fel a hódmezővásárhelyi anyagban.

Az egyéb kerámialeletek között a több gödörből is előkerült bikónikus és kónikus orsókarikákat kell megemlítenünk (10. kép 5, 10, 12. kép 6, 8), amelyek nem túl gyakori leletek a proto bolerázi időszakban, de néhány példányt ismerünk más lelőhelyekről is, így pl. Battonya-Parázstanyáról (BONDÁR–D. MATUZ–SZABÓ 1998, 9–10, 8. kép 1, 9. kép 6) és Csongrád–Bokrosról (HORVÁTH 1990, 85, Abb. 10, 1, 3).

A kerámialeletek mellett előkerült egy csonteszköz (9. kép 8) is, amit egy szarvasmarha combcsontjából alakítottak ki: egyik végén lecsiszolták, másik végén pedig átfúrták (a fúrásnál eltört). Esetleg egy agancskapa töredéke lehet.

A proto bolerázi időszakra keltezhető települési objektumok leletanyaga hét pattintott kőeszközt is tartalmazott. A kis és közepes méretű szabályos pengék (13. kép 1–2, 9–10) között két, a disztális végén fer-



13. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1–2, 5: 116. objektum, 3–4: 31. objektum, 6: 5. objektum, 7–10: 36. objektum

Abb. 13. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1–2, 5: Objekt Nr. 116, 3–4: Objekt Nr. 31, 6: Objekt Nr. 5, 7–10: Objekt Nr. 36

dén csonkított darab (13. kép 7–8) és egy vakaró (13. kép 5) is előfordul. Az eszközökön szinte kivétel nélkül használati kopásnyomok láthatók. Nyersanyaguk rendszerint szürkészöld, vagy bordó, sárgán, vagy zölden erezett radiolarit típus, mely a kárpáti radiolarit néven elkülönített nyersanyagcsoporthoz áll közel. Bár a késő rézkor — és ezen belül a proto bolerázi időszak — patintott kőeszközei jelenleg még kevésbé publikáltak, annyi azonban megállapítható, hogy a csonkított pengék jelenléte megfelel a késő rézkori fejlődési trendeknek (CSONGRÁDINÉ BALOGH 2000, 62).

A rézkori objektumokból előkerült viszonylag kevés puhatestű maradvány között a mozgó vízi fajok (*Unio Crassus*) jelenléte alapján egy erőteljesen mozgó, nagyobb folyó lehetett a lelőhely közelében, ahonnan gyűjthették és behozhatták a lelőhelyre az anyagot. A szárazföldi fajok (*Capea Vindobonensis*, *Helix Pomatia*) maradványai alapján ártéri erdő fedte a területet, annak irtványán, bokros, félig fedett területet (*semiforest*) meglétére utalnak.

Hódmezővásárhely és tágabb környéke régészetileg jól kutatott vidéknek számít, ennek ellenére proto bolerázi anyag erről a területről mindeddig nem került elő. A legközelebbi, ebbe az időszakba

sorolható lelőhelyek és leletek Csongrád környékéről (Csongrád-Bokros: HORVÁTH 1990, 83–85, Abb. 1–11; KALICZ 1991, 374, Abb. 17; KALICZ 2001, 387–397), Békés-megye több lelőhelyéről (Battonya-Parázstanya: BONDÁR–D. MATUZ–SZABÓ 1998; Csorvás: KALICZ 2001, 394, Abb. 15. 1–18.; Gyomaendrőd /Endrőd-161. lh./: BONDÁR 1999, 47–49, 1–3. kép; Lökösháza: KALICZ 2001, 394, Abb. 14; Mezőberény-Békési út: ECSÉDY 1973, 15–17, XI–XII. t.) ismertek. A hódmezővásárhely-laktanyai, a késő rézkor elejéről származó objektumok leleteinek jó párhuzamait ezen proto bolerázi horizontba tartozó lelőhelyek anyagában találhatjuk meg.¹¹

Patay Róbert

Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága
Kossuth Múzeum
2700 Cegléd, Alszegei út 7.
patayr@freemail.hu

Irodalom:

- BOGNÁR–KUTZIÁN, I. 1963: *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*. ArchHung 42, Budapest.
- BOGNÁR–KUTZIÁN, I. 1972: *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*. ArchHung 48, Budapest.
- BONDÁR M. 1999: Rézkori és kora bronzkori településmaradvány Gyomaendrődön – A Copper Age and an Early Bronze Age settlement at Gyomaendrőd. *BMMK* 20 (1999) 47–65.
- BONDÁR M.–D. MATUZ E.–SZABÓ J. J. 1998: Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában – Kupfer- und bronzzeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya. *MFMÉ–Studia Archaeologica* 4 (1998) 7–53.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH É. 2000: Rézkori pattintott kőeszközök a Magyar Nemzeti Múzeumban – Copper Age chipped stone artifacts from the Hungarian National Museum. *CommArchHung* 2000, 49–66.
- CSONGRÁDINÉ BALOGH É. 2004: Pattintott kőeszközök rézkori sírokban. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely–Bozsok, 2002. október 7–9*. Szombathely 2004, 19–41.
- ECSÉDY I. 1973: Újabb adatok a Tiszántúl rézkori történetéhez – New data on the history of the copper age in the region beyond the Tisza. *BMMK* 2 (1973) 3–38.
- GOVEDARICA, B. 2001: Die Funde vom Typ Cernavodă III–Boleráz im ehemaligen Jugoslawien. In: Roman, P.–Diamandi, S. (Hrsg.): *Cernavodă III–Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und dem unteren Donau*. Studia Danubiana Series Symposia II, București 2001, 358–368.
- HORVÁTH, L. 1990: Beziehungen zwischen der Tiefebene und Transdanubien in der mittleren Kupferzeit – Kapcsolatok az Alföld és a Dunántúl között a középső rézkor folyamán. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 81–1000.
- HORVÁTH T. 2004: Emberi vázakat tartalmazó objektumok Balatonőszöd-Temetői dűlő badeni településéről. *SMK* 16 (2004) 71–109.
- IERCOŞAN, N. 2002: *Cultura Tiszapolgár în Vestul României*. Cluj Napoca.
- KALICZ, N. 1991: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Lichardus, J. (Hrsg.): *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium Saarbrücken und Otzenhausen 1988*. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 55, Bonn 1991, 347–387.

¹¹ A térképet Érdi Benedek (1. kép), a rajzokat Farkas Zoltán (2–11. kép) és Marton Tibor (13. kép) készítette, munkájukat ezúton is hálásan köszönöm.

- KALICZ, N. 2001: Die Protoboleráz-Phase an der Grenze von zwei Epochen. In: Roman, P.–Diamandi, S. (Hrsg.): *Cernavodă III–Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und dem unteren Donau*. Studia Danubiana Series Symposia II, București 2001, 385–435.
- KOREK J. 1984: Az újkőkortól időszámításunk kezdetéig. In: Nagy I. (szerk.): *Hódmezővásárhely története I*. Hódmezővásárhely 1984, 122–210.
- MAKKAY J. 2004: *Vésztő-Mágor. Ásatás a szülőföldön*. Békéscsaba.
- SZ. MÁTHÉ M. 1974: Újabb adatok a korai rézkor időrendjéhez (A hajdúszoboszlói temető) – On the chronology of the Copper Age (Early Copper Age Cemetery in Hajdúszoboszló). *DMÉ* 1972 [1974] 141–148.
- MORINTZ, S.–ROMAN, P.: Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau. *Dacia* 12 (1968) 45–128.
- NĚMEJCOVÁ–PAVŮKOVÁ, V. 1964: Sídliště Bolerázkeho typu v Nitrianskom Hrádku – Siedlung der Boleráz-Gruppe in Nitriansky Hrádok. *SlovArch* 12 (1964) 167–268.
- NĚMEJCOVÁ–PAVŮKOVÁ, V. 1979: Pociátky bolerázskej skupiny na Slovensku – Die Anfänge der Boleráz-Gruppe in der Slowakei. *SlovArch* 27 (1979) 17–55.
- NEVIZÁNSKY, G. 1984: Sozialökonomische Verhältnisse in der Polgár-Kultur aufgrund der Gräberanalyse – Общественно-экономические отношения в полгарской культуре на основе анализа могильников. *SlovArch* 32 (1984) 263–310.
- NICA, M. 2001: Zur Cernavodă III-Kultur in Oltenien. In: Roman, P.–Diamandi, S. (Hrsg.): *Cernavodă III–Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und dem unteren Donau*. Studia Danubiana Series Symposia II, București 2001, 279–298.
- PALUCH T. 2005: Kora neolit településrészlet Hódmezővásárhely határában – An Early Neolithic Settlement on the Outskirts of Hódmezővásárhely. In: Bende L.–Lőrinczy G. (szerk.): *Hétköznapiak Vénusziak*. Hódmezővásárhely 2005, 9–43.
- PATAY R. 2006: Kora és középső rézkori sírok Panyolán – Früh- und mittelkupferzeitliche Gräber aus Panyola. *JAMÉ* 48 (2006) 61–88.
- ROMAN, P. 2001: Die Cernavodă III–Boleráz-Kulturerscheinung an der unteren Donau. In: Roman, P.–Diamandi, S. (Hrsg.): *Cernavodă III–Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und dem unteren Donau*. Studia Danubiana Series Symposia II, București 2001, 13–59.
- SZABÓ K. 1934: Kecskeméti Múzeum ásatásai. I. Kiserőti part – Ausgrabungen des Kecskeméti Museums. *ArchÉrt* 48 (1934) 9–39, 195–196.
- TORMA, I. 1973: Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. In: Chropovský, B. (Hrsg.): *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Bratislava 1973, 483–512.
- TÓTH K. 2003: Hódmezővásárhely határa. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001 – Archaeological Investigations in Hungary 2001*, Budapest 2003, 217.
- TÓTH K. 2004: Hódmezővásárhely-Laktanya. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002 – Archaeological Investigations in Hungary 2002*, Budapest 2004, 219.
- K. ZOFFMANN Zs. 2005: Újabb őskori embertani leletek Kelet-Magyarországról – New Prehistoric anthropological finds from East Hungary. *DMÉ* 2004 [2005] 83–94.

Früh- und spätkupferzeitliche Funde aus Hódmezővásárhely (Hódmezővásárhely-Laktanya, Fundort Nr. 47/1)

Von 2001 bis 2002 fand am Fundort Hódmezővásárhely-Laktanya (Nr. 47/1) eine vorläufige Ausgrabung statt, in deren Verlauf neben mehreren sonstigen Epochen vier Siedlungsgruben und ein Grab der frühkupferzeitlichen Tiszapolgár-Kultur sowie neun Gruben aus dem Protoboleráz-Horizont vom Beginn der späten Kupferzeit zum Vorschein kamen (*Abb. 1. 1*).

Unter den Funden aus der Tiszapolgár-Siedlung und dem zugehörigen Grab sind die typischen Keramikformen der Deszk-Gruppe aus dieser Kultur zu erkennen (*Abb. 2–8*). In der Grube Nr. 31 wurden ein menschliches Skelett und mehrere ganze oder fast vollständige Gefäße sowie zwei Steinklingen gefunden (*Abb. 3–5, Abb. 6. 1–3, Abb. 13. 3–4*). In der östlichen Hälfte des Karpatenbeckens sind aus der frühen Kupferzeit Gräberfelder bekannt, die von den Siedlungen klar getrennt sind und eine große Anzahl an Gräbern haben. Im Falle der Siedlung von Hódmezővásárhely-Laktanya scheint es, dass ein Verstorbener nicht im Gräberfeld, sondern innerhalb der Siedlung beigesetzt wurde. Das Fundmaterial des Grabes Nr. 90 (*Abb. 7, Abb. 8. 1–4*) zeigt Übereinstimmungen

mit den Gräbern, die in den 60er Jahren des 20. Jhds. in der Nähe dieses Grabes freigelegt wurden (*Abb. 1. 2–3*). 2001 kam also mit aller Wahrscheinlichkeit ein weiteres Grab des schon früher erforschten Gräberfeldabschnitts zum Vorschein.

Aus den Gruben, die in die Protoboleraz-Phase datiert werden können, wurden für diesen Zeitraum typische Keramikformen geborgen (*Abb. 9–12*). Daneben fand man Wirtel (*Abb. 10. 5, 10, Abb. 12. 6, 8*), ein Knochengerät (*Abb. 9. 8*) und durch Absplittern hergestellte Steingeräte (aus karpatischem (?) Radiolarit angefertigte Klingen) (*Abb. 13. 1–2, 5, 7–10*). Die vorgestellten Keramiktypen, Formen und Verzierungen treten sowohl im Protoboleraz-Horizont als auch in der Cernavodă III-Kultur auf. Die nur für die Cernavodă III-Kultur typischen Elemente, wie sie aus dem Kerngebiet der Kultur bekannt sind, treten im Material von Hódmezővásárhely nicht auf, sie wurden jedoch schon früher im Komitat Békés (Battonya-Parázstanya, Kétegyháza) an mehreren Fundorten mit vergleichbarem Alter beobachtet. Hódmezővásárhely und seine weitere Umgebung gilt als ein archäologisch gut erforschtes Gebiet, trotzdem kam bis jetzt noch kein Protoboleraz-Material in diesem Gebiet vor. Die nächstliegenden Fundorte, die in diese Periode eingeordnet werden können, sind aus der Umgebung von Csongrád (Csongrád-Bokros) und aus mehreren Orten im Komitat Békés (Battonya-Parázstanya, Csorvás, Gyomaendrőd-Endrőd Fundort Nr. 161, Lökösháza, Mezőberény-Békési út) bekannt. Die passenden Analogien der Funde von Hódmezővásárhely-Laktanya sind im Material dieser Fundorte zu finden, die dem Protoboleraz-Horizont angehören.

Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) rézkori település állatcsont anyaga

Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1.) lelőhelyen 2001–2002-ben Tóth Katalin végzett leletmentő ásatást.¹ Jelen tanulmányban a rézkori objektumok állatcsont anyagai kerülnek ismertetésre. Minden rézkorhoz tartozó objektumban (13) találtak állatcsontokat, ezekből 11 objektum, valamint két bizonytalan korú, de esetleg a rézkorba sorolható objektum anyagát dolgoztuk fel. A rézkori objektumokból összesen 1260 db állatcsont leletet gyűjtöttek össze. Az összesített állatcsont anyagot a háziállatok túlsúlya jellemzi (95,7%), a vadállat maradványok aránya (4,04%) jóval alacsonyabb.

A lelőhelyen a rézkor korai és késői szakaszából származó leletanyag került elő. A tiszapolgári kultúrát négy gödör (28., 29., 31., 34.) és egy sír (90.), a proto bolerázi időszakot 7 gödör (5., 20., 21., 22., 24., 35., 116.) és egy épület (36.) képviselte (2. kép). Kevert anyag két objektumban (113. és 114.) volt. A 29. és a 35. objektumok állatcsontanyaga elveszett.

A tiszapolgári kultúra objektumaiból 101 db (8,01%), a proto bolerázi időszak objektumaiból 1117 db (88,86%) állati maradvány került elő. A leletanyag 3,33%-a (42 db) bizonytalan korú, őskori anyag (1–2. kép).

Korszakok	tiszapolgári kultúra		proto bolerázi időszak		bizonytalan	Összesen	
Fajok	db	%	db	%	db	db	%
Szarvasmarha	20	19,80	605	54,16	12	637	50,55
Juh	73	72,27	359	32,13	23	455	36,11
Kecske	—	—	3	0,27	—	3	0,23
Sertés	5	4,95	68	6,08	4	77	6,11
Ló	—	—	13	1,16	—	13	1,03
Kutya	—	—	21	1,88	—	21	1,66
Háziállat összesen	98	97,03	1069	95,70	39	1206	95,71
Őstulok	1	0,99	2	0,17	—	3	0,23
Gímszarvas	—	—	1	0,08	—	1	0,07
Vaddisznó	—	—	3	0,26	1	4	0,31
Vadmacska	—	—	1	0,08	—	1	0,07
Vad emlős összesen	1	0,99	7	0,62	1	9	0,71
Tűzok	—	—	2	0,17	—	2	0,15
Bagoly sp.	—	—	1	0,08	—	1	0,07
Vadkacsa sp.	—	—	1	0,08	—	1	0,07
Madár sp.	1	0,99	—	—	—	1	0,07
Tőponty	—	—	3	0,26	—	3	0,23
Harca	—	—	1	0,08	—	1	0,07
Hal sp.	—	—	32	2,86	—	32	2,53
Mocsári teknős	—	—	1	0,08	—	1	0,07
Egyéb vadállat összesen	1	0,99	41	3,67	—	42	3,33
Vadállat összesen	2	1,98	48	4,29	1	51	4,04
Meghatározhatatlan	1	0,99	—	—	2	3	0,23
Mind összesen	101	100	1117	100	42	1260	100
%	8,02	%	88,65	%	3,33	100	%

1. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a rézkori település állatcsont leletei (db)

Abb. 1. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Tierknochenfunde der kupferzeitlichen Siedlung (Anzahl)

¹ A feltárásról lásd Patay Róbert cikkét jelen kötetben.

Korok	tiszapolgári kultúra				proto bolerázi időszak							bizonytalan	
Fajok	28.	31.	34.	90.	5.	20–21.	22.	24.	36.	36–116.	116.	113.	114.
Szarvasmarha (<i>Bos taurus</i> L.)	2	7	10	1	29	439	11	2	51	41	32	3	9
Juh (<i>Ovis aries</i> L.)	—	40	8	25	37	81	3	—	161	52	25	1	22
Kecske (<i>Capra hircus</i> L.)	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—
Sertés (<i>Sus domesticus</i> Erx.)	—	1	3	1	2	37	6	—	13	8	2	—	4
Ló (<i>Equus caballus</i> L.)	—	—	—	—	—	6	1	—	4	2	—	—	—
Kutya (<i>Canis familiaris</i> L.)	—	—	—	—	2	4	1	—	5	1	8	—	—
Háziállat összesen	2	48	21	27	70	570	22	2	234	104	67	4	35
Östulok (<i>Bos primigenius</i> Boj.)	—	1	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—
Gímszarvas (<i>Cervus elaphus</i> L.)	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Vaddisznó (<i>Sus scrofa ferus</i> L.)	—	—	—	—	2	—	—	—	—	1	—	—	1
Vadmacska (<i>Felis silvestris</i> Schreber)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Túzok (<i>Otis tarda</i> L.)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Bagoly sp.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Vadkacsa sp.	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Vadmadár sp.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Tőponty (<i>Cyprinus carpio</i> L.)	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—
Harsa (<i>Silurus glanis</i> L.)	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	25	—	—
Hal (<i>Pisces</i> sp.)	—	1	—	—	—	2	4	—	1	—	—	—	—
Mocsári teknős (<i>Emis orbicularis</i> L.)	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Vadállat összesen	—	2	—	—	3	3	7	—	4	4	27	—	1
Meghatározhatatlan	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Mind összesen	2	50	21	27	73	573	29	2	238	108	94	4	38
%	0,15	3,9	1,6	2,1	5,7	45,4	2,3	0,15	18,8	8,57	7,4	0,3	3,0

2. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — objektumok szerinti faunalista
Abb. 2. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Faunaliste nach Objekten

A tiszapolgári kultúra időszaka

A tiszapolgári kultúra 5 objektumából összesen 101 db állati maradvány került elő. Ez az összes állatcsontnak csak a 8,01%-a. A háziállatok közül a szarvasmarha (*Bos taurus* L.), a juh (*Ovis aries* L.) és a sertés (*Sus domesticus* Erxl.) maradványai, a vademlősök közül csak egy fajnak, az östuloknak (*Bos primigenius* Boj.), illetve egy vadmadárnak egy-egy csontja került elő. Az állatcsontok között a háziállatok dominálnak (97,02%). Mindössze 2 vadállatcsont került elő, ami a kultúra leletanyagának csupán a 1,98%-a (1. kép). A leletanyag eloszlása viszonylag egyenletes, kivéve a 28. objektumot, melyben csak 2 db szarvasmarha csont volt.

90. objektum:

Csontvázas sír. 28 db állatcsont lelet volt benne.

A sírgödör DK-i felében a 25 db juhcsonton kívül volt még egy szarvasmarha combcsont töredék és egy sertés borda. A sírt egy, a Körös-kultúra anyagát tartalmazó gödörre ásták rá, így nem teljesen biztos, hogy az állatcsontok a sír mellékletei voltak.

Juh (*Ovis aries* L.): 25 db: agykoponya fr. (*proc. jug.*); *maxilla dext. fr.* + *M¹⁻²*; *7 costa fr.*; *sternebra fr.*, *scapula dext. fr.*, *hum. dext. fr.* (a *prox.* és a *dist. epiph.* még nem csontosodott el); *hum. diaph. fr.*, *ulna dext. fr.*, *metacarpus*

diaph. fr., *pelvis fr. (ischi)*; *fem. dext. fr.*, (a *prox.* és a *dist. epiph.* még nincs elcsontosodva); *fem. dext. fr.*; *fem. prox. epiph. fr.* (nincs elcsontosodva); *tib. dext. fr.*, *tib. prox. epiph. dext. fr.*, *astragalus dext.*, *calcaneus dext.*, *metatarsus dext.* (*dist. epiph.* nincs elcsontosodva); *os phalangis I. lateralis*.

Szarvasmarha (*Bos taurus* L.): 1 db: *femur dist. epiph. fr.*

Sertés (*Sus domestica* Erxl.): 1 db: *costa fr.*

Meghatározhatatlan csonttöredék: 1 db.

A Hódmezővásárhely-Laktanya lelőhely 90. sírjában egy fiatal juh egyed részleges váza volt: előkerült a koponya töredéke, a törzs egy része (bordák, mellcsont), továbbá végtag részek. Hiányozik az állkapcsok, a csigolyák és a terminális csontok nagy része. A tiszapolgári kultúra sírjai tartalmaznak állatcsont leleteket (BOGNÁR-KUTZIÁN 1972, 162; VÖRÖS 1986, 89). Ezek leggyakrabban juhcsontok, sokszor más állatfajok csontjaival együtt. A tiszavalk-tetesi, a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrák átmeneti szakaszára keltezhető, temető 2. sírjából is a szarvasmarha és a sertés egy-egy csontja mellett több juhcsont került elő. Teljes juhcsontváz egyetlen sírban sem volt. A juhokat szigorú rend szerint szétdarabolták és csak bizonyos részeit helyezték a sírokba (VÖRÖS 1986, 96). Ez a rítus figyelhető meg a hódmezővásárhelyi sírban is.

Korszakok	tiszapolgári kultúra				proto bolerázi időszak						
Fajok	Szarvas-marha	Juh	Sertés	Őstulok	Szarvas-marha	Juh	Sertés	Ló	Kutya	Őstulok	Vad-disznó
Csontok											
Arckoponya	—	1	1	—	16	6	4	—	4	—	1
Agykoponya	—	2	—	—	46	13	6	—	4	—	—
Szarvcsap	—	—	—	—	11	5	—	—	—	—	—
Fogak	—	—	—	—	20	21	3	—	1	—	—
Mandibula	2	5	—	—	66	23	13	5	2	1	—
Fejrégió	2	8	1	—	159	68	26	5	11	1	1
Vertebrae	1	2	1	—	44	23	2	1	—	—	—
Costae	—	33	1	—	77	16	3	1	4	—	—
Sternum	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Törzsrégió	1	36	2	—	121	39	5	2	4	—	—
Scapula	4	5	2	—	39	7	7	—	—	—	—
Humerus	3	3	—	—	35	23	9	1	1	—	—
Radius	—	—	—	—	36	22	1	—	1	—	—
Ulna	1	1	—	—	7	1	4	—	1	—	—
Os carpale	—	—	—	—	8	—	—	1	—	—	—
Metacarpus	1	1	—	—	26	14	1	—	—	—	—
Mellsővégtag	9	10	2	—	151	67	22	2	3	—	—
Pelvis	—	3	—	—	26	6	1	—	—	—	—
Femur	5	6	—	—	31	29	2	2	—	—	—
Patella	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Tibia	1	5	—	—	43	125	9	1	1	—	1
Fibula	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—
Astragalus	—	1	—	1	5	4	—	—	—	—	1
Calcaneus	1	2	—	—	8	2	2	—	—	—	—
Os tarsale	—	—	—	—	6	2	—	—	—	—	—
Metatarsus	1	1	—	—	25	17	—	—	1	—	—
Metapodium	—	—	—	—	1	2	—	—	1	—	—
Hátsóvégtag	8	18	—	1	150	187	15	3	3	—	2
Os phalangis I.	—	1	—	—	16	—	—	1	—	1	—
Os phalangis II.	—	—	—	—	5	—	—	—	—	—	—
Os phalangis III.	—	—	—	—	3	1	—	—	—	—	—
Ujjcsontok	—	1	—	—	24	1	—	1	—	1	—
Összesen	20	73	5	1	605	362	68	13	21	3	3

3. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — háziállatsontok anatómiai megoszlása (db)
Abb. 3. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Anatomische Verteilung der Haustierrknochen (Anzahl)

Testrégiók	Db	Fej	Törzs	Húsos végtag			Száras végtag			Ujj-csont
				mellső	hátsó	össz	mellső	hátsó	össz	
Fajok										
tiszapolgári kultúra										
Szarvasmarha	20	2	1	8	6	14	1	2	3	—
Juh	73	8	36	9	14	23	1	4	5	1
Sertés	5	1	2	2	—	2	—	—	—	—
proto bolerázi korszak										
Szarvasmarha	605	159	121	106	101	207	45	49	94	24
Juh	359	65	39	53	160	213	14	27	41	1
Kecske	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—
Sertés	68	26	5	21	13	34	1	2	3	—
Ló	13	5	2	1	3	4	1	—	1	1

4. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — az állatsontok testrégiók szerinti megoszlása (KREIZOI 1968 alapján)
Abb. 4. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Verteilung der Tierknochen nach Körperregionen (nach KREIZOI 1968)

Kecske szarvcsapok	töredék hossza	nagy átmérő	kis átmérő	báziskörméret
proto bolerázi időszak	83.00	24.00	38.70	102.00
	67.00	24.50	39.40	106.00
	50.00	21.50	31.00	87.00
Juh				
<i>Atlasz</i>	hossz	magasság	szélesség	izületi szélesség
proto bolerázi időszak	42.20	32.60	—	48.90
<i>Epistropheus</i>				
proto bolerázi időszak	—	—	33.40	17.70
<i>Scapula</i>	<i>collum</i> legkisebb szélessége	<i>angulus articularis</i> szélessége	<i>facies articularis</i> szélessége	<i>facies articularis</i> magassága
tiszapolgári kultúra	26.20	—	—	—
	16.20	28.40	22.60	19.00
proto bolerázi időszak	15.60	—	—	—
	20.90	—	22.00	—
<i>Ulna</i>	<i>olecranon</i> hossza	<i>olecranon</i> legkisebb mélysége	<i>processus anconae caudalis</i> mélysége	<i>artic. surfac. proximalis</i> szélessége
tiszapolgári kultúra	—	—	—	13.40
<i>Astragalus</i>	hossz	szélesség	magasság	
tiszapolgári kultúra	25.90	17.60	14.70	
proto bolerázi időszak	28.50	20.30	16.40	
	25.20	17.10	14.20	
	23.90	17.30	13.40	
<i>Os phalangis III.</i>				
proto bolerázi időszak	27.10	8.00	15.40	
<i>Molaris korona</i>				
M¹				
proto bolerázi időszak	14.60	11.10		
M₁				
proto bolerázi időszak	10.00	7.40		
	10.20	7.20		
M²				
proto bolerázi időszak	16.50	11.60		
	16.20	9.60		
M₂				
proto bolerázi időszak	14.20	8.10		
	13.50	9.00		
	13.00	8.00		
M³				
proto bolerázi időszak	18.10	11.80		
	17.80	11.60		
M₃				
proto bolerázi időszak	22.80	8.50		
	22.00	8.10		
<i>Calcaneus</i>				
tiszapolgári kultúra	48.20	17.40		
	44.10	15.20		
proto bolerázi időszak	—	16.10		
	—	15.30		

5. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a juh- és kecskecsontok méretei (mm)
Abb. 5. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Schafs- und Ziegenknochen (mm)

Csontméretek	hossz	Proximalis epiphysis szélesség	diaphysis legkisebb szélesség	distalis epiphysis szélesség	proximalis epiphysis mélység	diaphysis legkisebb mélység	distalis epiphysis mélység
Humerus							
tiszapolgári kultúra	116.50	29.50	13.20	22.70	34.90	11.70	20.20
	—	—	12.90	24.90	—	12.60	22.60
proto bolerázi időszak	—	—	15.10	—	—	14.30	—
	—	—	14.60	—	—	16.90	—
	—	—	11.10	—	—	11.80	—
Radius							
proto bolerázi időszak	—	28.50	15.70	—	15.10	—	7.70
	—	26.30	13.70	—	13.80	7.00	—
	—	—	15.70	—	—	8.20	—
	—	—	15.60	—	—	8.20	—
	—	—	—	25.60	—	—	18.90
Metacarpus							
tiszapolgári kultúra	—	—	11.40	—	—	9.40	—
proto bolerázi időszak	—	21.70	13.60	—	15.40	—	—
	—	21.70	12.30	—	16.40	—	—
	—	20.90	11.80	—	16.00	—	—
	—	—	14.60	23.40	—	9.10	16.00
	—	—	12.50	—	—	9.50	—
Femur							
tiszapolgári kultúra	—	37.40	—	32.10	16.50	—	38.60
	—	—	13.90	—	—	13.90	—
proto bolerázi időszak	—	54.90	—	—	25.60	—	—
	—	—	17.10	—	—	16.30	—
	—	—	16.70	—	—	18.90	—
	—	—	15.00	—	—	16.30	—
	—	—	14.40	—	—	16.90	—
Tibia							
tiszapolgári kultúra	—	34.00	14.80	—	32.40	13.40	—
	—	—	12.80	23.50	—	10.00	18.20
	—	—	11.80	—	—	9.80	—
proto bolerázi időszak	—	39.20	—	—	—	—	—
	—	—	27.00	—	—	20.10	—
	—	—	15.80	25.30	—	12.70	19.60
	—	—	15.70	—	—	14.60	—
	—	—	15.30	26.30	—	12.20	19.40
	—	—	15.20	25.40	—	11.90	20.90
	—	—	15.20	—	—	11.30	—
	—	—	15.10	—	—	14.10	—
	—	—	14.70	—	—	13.00	—
	—	—	13.70	—	—	11.30	—
	—	—	13.30	—	—	10.60	—
	—	—	12.00	—	—	10.00	—
	—	—	10.90	23.30	—	8.50	16.10
	—	—	9.70	—	—	7.90	—
Metatarsus							
tiszapolgári kultúra 117.60*	—	18.10	11.20	—	18.40	9.80	—
proto bolerázi időszak 103.30*	116.10	16.90	8.80	—	18.10	8.30	13.30
	—	18.40	11.20	—	18.60	—	—
	—	—	15.10	—	—	14.10	—
	—	—	10.90	23.30	—	8.50	16.10
	—	—	10.70	—	—	10.90	—
Os phalangis I.							
tiszapolgári kultúra	31.70	10.90	8.40	10.10	13.30	5.60	9.30

* distalis epiphysis nélküli hossz

5. kép. Folytatás
Abb. 5. Fortsetzung

Háziállatok

A háziállat csontmaradványok faji összetétele: juh 62,93% (73 db), szarvasmarha 17,24% (20 db), és sertés 4,31% (5 db). A százalékos adatok alapján a településen a tiszapolgári kultúra időszakában, a háziállat állományában a juh abszolút dominanciája figyelhető meg (1. kép).

Juh (79 db, 3 egyed)

A 28. objektum kivételével, mind a három települési objektumban volt juhsont. A juh leletanyag eloszlása aszimmetrikus: a juhsontok 54,8%-a a 31. objektumból, 34,2% a 90. objektumból és 11%-a a 34. objektumból került elő. A juhsontok anatómiai megoszlása is aszimmetrikus (3. kép): a legtöbb csont a törzsrégióból származik (36 db: 49,3%). A hátsó végtag csontjainak száma (18 db: 24,7%) mintegy fele a törzscsontokénak. Ennek több mint kétharmada (14 db) a húspan gazdag csontok közül került ki. A mellső végtag 10 db csontja 13,7%-ot tesz ki, melyből mindössze 1 db csont tartozik a száraz csontokhoz (3. kép). A koponyacsontok aránya a legkevesebb (8 db: 10,9%): 3 db koponyatöredék és 5 db állkapocs csont. A juhsontok testrégiók szerinti megoszlása (4. kép) jól mutatja az állatok elsődleges húshasznosítását. A legtöbb csontmaradvány (59 db: 80,8%) az értékes, húspan gazdag törzs (60,0%) és végtag (40,0%) régiókból származik. Az ún. húsos csontok között a hátsó végtag aránya magasabb a mellső végtag csontjainál. A hátsó végtag csontjainak (combok) hústartalma a legmagasabb. A szárazvégtag régió csontjainak mennyisége (5 db) nem éri el a húsos csontok mennyiségének negyedét sem (4. kép).

A csontok méretei alapján a juhok alacsony és közepes testméretűek voltak (5. kép). A marmagasságuk (TEICHERT 1975) 49,9 és 58,7 cm közötti mérettartományba esik (6. kép). Egy fiatal egyed *metatarsus*ának hossza csak a *distalis epiphysis* nélkül mérhető. Ez alapján a csont kalibrált hossza 132,0 mm, az ehhez tartozó marmagassága 60,0 cm, kos lehetett.

A juhok húshasznosítását igazolja az állatok életkor eloszlása is. Főként a még ki nem fejlett és a fiatal 2–3 éves egyedek csontjai dominálnak. A csöves csontok nagy részén a *proximalis* illetve *distalis epiphysis*ek még nem záródtak, nem csontosodtak el. A minimális egyedszám 3 lehet: egy 1,5 éves, egy ca. 3 éves és egy kifejlett egyed különíthető el. Összesített élő súlyuk kb. 130 kg, hasznos súlyuk kb. 60 kg.

Szarvasmarha (20 db, 3 egyed)

A szarvasmarha csontok száma jóval elmarad a juh-

csontok száma mögött. A csontok méretei alapján kis- és nagytestű szarvasmarhatípus található meg a leletanyagban. Anatómiai megoszlásukat tekintve (3. kép) a szarvasmarha csontok nagy része a végtag régiókból származik (17 db). A mellső és a hátsó végtagok csontmennyiségei nagyjából egyformák (8–6 db). A szarvasmarha csontok testrégiók szerinti megoszlása (4. kép) az állatok húshasznosítását mutatja: 14 db a húsos-csont régióhoz és 3 db az értéktelen száraz-végtag régióhoz tartozik.

Az állatok életkor szerinti megoszlása: 1 egyed *infantilis*, 1 egyed *subadultus* (3–3,5 éves) és 1 egyed *adultus* életkorú volt. A 3 egyed összesített élő súlya kb. 1050 kg, hasznos súlya kb. 525 kg.

Sertés (5 db, 1 egyed)

A sertéscsontok az arckoponyához, a törzshöz, és a mellsővégtaghoz tartoznak (3. kép). Fogazata alapján az állat életkora 1,5–2 év közötti volt. Élő súlya 100 kg, hasznos húsmennyisége 40 kg lehetett.

Vadállatok

Két vadállatcsont: egy őstulok *astragalos*a és egy fiatal vadmadár *tibiá*jának *diaphysis* töredéke, ugyanabból a gödörből (31. obj.) került elő. Az őstulok csigacsontjának méretei beleesnek a korai holocénkori Őrjeg-Tözegetelepen előkerült őstulok csontok méreteibe (BÖKÖNYI 1972, 37), és nem sokkal kisebbek a nagybajomi pleisztocén őstulok bika méreteinél (JÁNOSSY-VÖRÖS 1981). Az őstulok élő súlya 800 kg, hasznos húsmennyisége 400 kg lehetett.

Proto bolerázi időszak

A rézkor késői szakaszának elejéhez tartozó proto bolerázi korú objektumokból összesen 1117 db állati maradvány került elő. Ez a teljes leletanyag 88,65%-a. A település faunájában 6 háziállat, 4 vademlős és 4 vadmadárfaj, valamint hal, mocsári teknős maradványai találhatók. Háziállatok közül szarvasmarha (*Bos taurus* L.), juh (*Ovis aries* L.), kecske (*Capra hircus* L.), sertés (*Sus domestica* Erxl.), ló (*Equus caballus* L.) és kutya (*Canis familiaris* L.); a vademlősök közül őstulok (*Bos primigenius* Boj.), gímszarvas (*Cervus elaphus* L.), vaddisznó (*Sus scrofa* L.) és vadmacska (*Felis silvestris* Schreber) csonttöredékei kerültek elő. Az állatcsont anyag főként másodlagos helyen felhalmozódott konyhai hulladék volt.

Az állatcsont anyag topográfiai megoszlására jellemző a heterogenitás, a leletanyag fele (585 db: 51,8%) a 20–21. objektumból került elő. A leletanyag másik

Csontok	Csonthossz (mm)	Marmagasság (cm)	Testméretkategória
tiszapolgári-kultúra			
<i>Humerus</i>	116,50	49,9	alacsony
<i>Astragalus</i>	25,90	58,7	közepes
<i>Ccalcaneus</i>	48,20	55,0	közepes
<i>Calcaneus</i>	44,10	50,3	alacsony
<i>Metatarsus</i>	117,6 (kb.132,0*)	kb.60,0	közepes
proto bolerázi időszak			
<i>Metatarsus</i>	116,10	52,7	alacsony
<i>Astragalus</i>	28,50	64,6	közepes
<i>Astragalus</i>	25,20	57,2	közepes
<i>Astragalus</i>	23,90	54,2	alacsony

* kalibrált hosszúság

6. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a juhcsontok hossz méretéből számított (TEICHERT 1975) marmagassági értékek (cm)
Abb. 6. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Widerristhöhen (cm) nach den Längen der Schafsknochen (TEICHERT 1975)

felét további hat gödörből gyűjtötték be. E gödrök leletgyakorisága is jelentősen különbözik egymástól. Az átfedésben lévő 36. és 116. gödör együttes állatcsont anyaga 39,0%-ot (440 db) tesz ki. Három gödörben (5., 22., 24. objektumok) az állatcsontok mennyisége jóval kevesebb (6,5–2,6–0,2%). Hasonló jelenség volt megfigyelhető Csongrád-Bokros proto bolerázi korú lelőhelyen is (VÖRÖS 2001, 91).

A szarvasmarha mind a 6 objektumból, juh, sertés és kutya 5 objektumból, ló 3 objektumból, a kecske 1 objektumból került elő. A 24. objektum kivételével minden objektumban volt vademlős vagy halcsont is.

Háziállatok

Szarvasmarha (605 db, min. 13 egyed)

Az állatcsont anyagnak több mint a fele (54,16%) szarvasmarha csont. A három gazdasági haszonállat gyakorisága közül a szarvasmarha a legjelentősebb (58,5%).

A csontok anatómiai megoszlása szimmetrikus (3. kép), kivéve az ujjcsontokat, melyek mennyisége igen alacsony (24 db: 4%). A mellső és a hátsó végtag csontjainak mennyisége egyforma (150–151 db: 25–25%). A fejsontok mennyisége kicsit magasabb (159 db: 26,3%), a törzscsontok aránya (121 db: 20%) kissé alacsonyabb. A csontok testrégiók szerinti megoszlásában (KRETZOI 1968) az ún. húsos végtag-csontok mennyisége a legnagyobb (207 db: 34,2%). Ennek kevesebb, mint a felét adja az ún. száraz végtag-csontok (94 db: 15,5%) előfordulása. Mind a húsos, mind a száraz végtag-csontoknál a mellső és a hátsó végtag csontjainak aránya nagyjából azonos (4. kép). Ez a szarvasmarha húshasznosítását mutatja.

A településről különböző méretű és alakú szar-

vasmarha szarvcsapok kerültek elő. Egy homlokcsont töredéken igen kicsi szarvcsapok vannak. 3 szarvcsap mérhető, ezek közepes és nagy méretűek. A szarvcsap töredékek hossza 58,0–198,0 mm, a szarvcsap tövek nagy átmérője 55,60–66,90 mm, kis átm. 45,90–48,20 mm, báziskörmérete: 165,0–173,0 mm (7. kép). A szarvcsapok falvastagsága jelentősen eltérő, ami különböző nemű egyedek jelenlétére utal.

A szarvasmarha csontok között 4 járomcsonttöredék (*os zygomaticum*) is előkerült. Ezek a szemüreg alsó peremének területéről származnak. A járomcsonti négyféle peremtípus² közül kettőt lehet megkülönböztetni. Három járomcsonti perem széles és téglalap alakú, 1 járomcsonti perem széles és háromszög alakú volt.

A szarvasmarha csontok között nagyszámú (66 db) állkapocstöredék is volt. Az állkapocsok alakja két típusba sorolható. Az egyik esetében az állkapocs testének (*corpus*) alsó éle (*margo basilaris*) ívelt, előrefele erősen emelkedő (KÖRÖSI 2008, 97). A másik esetben az állkapocs *oralis* irányban kevésbé emelkedik. A *corpus* mindkét esetben közepesen magas. A *corpus* magassága M₃ után 75,1–79,4 mm, M₁ előtt 54,6 mm. Egy rövid állkapocs esetben mérhető az állkapocsi szöglet (*angulus mandibulae*) hossza 111,7 mm. A 13 állkapocs esetében mérhető az ízületi nyúlvány (*processus coronoideus*) szélessége: 28,9–57,3 mm, átlag: 35,8 mm. A széles mérettartomány különböző típusú koponyákra és különböző korú és nemű egyedekre utal. Négy medencecsont *acetabulum*ának átmérője mérhető, átmérőjük 68,8 és 76,6 mm között mozog, átlag-

² „A járomcsont a szemgödri szélénél egy enyhén ívelt „peremet” alkot, melyet két éles szegély (*margo orbitalis* és *margo facialis*) határol. A járomcsonti perem alakját a két szegély vonalának egymáshoz való viszonya határozza meg” (KÖRÖSI 2008, 81).

Csontméretek	hossz	proximalis epiphysis szélesség	diaph. legkisebb szélesség	distalis epiphysis szélesség	proximalis epiphysis mélység	diaph. legkisebb mélység	distalis epiphysis. mélység
Humerus							
tiszapolgári kultúra						42.80	83.30
proto bolerázi időszak		13.20			126.20		
			40.90			47.20	80.00
			33.80			39.90	
	234.40*		33.60	79.50		40.20	85.00
			24.10			27.60	
			21.20			26.20	
				81.40			74.50
						42.80	83.30
Radius							
proto bolerázi időszak		83.40	46.00		43.10	24.50	
		82.60	46.60		42.20	24.80	
		81.70	44.30		41.40	25.40	
		64.90			32.00		
		60.20			37.90		
		58.00	29.50		32.60	16.20	
		54.80			34.10		
		49.80			25.40		
			42.40	73.30		27.80	39.60
			29.80	33.10		16.70	
				91.50			60.00
				87.10			61.80
				75.00			51.80
				74.00			49.20
				73.00			49.50
					34.10		
Metacarpus							
tiszapolgári kultúra		60.00	33.10		36.10		
proto bolerázi időszak		60.40	33.30		36.90		
		58.20	36.80		39.20		
		34.80			41.40		
			20.50			16.20	27.60
			36.60			24.60	34.10
				58.30			32.20
				70.40		25.60	35.80
							36.60
							32.90
	188.70*				39.10		
Femur							
tiszapolgári kultúra					52.00		
proto bolerázi időszak		112.80			46.60		
			42.00			48.80	
			36.60			34.50	
				93.40			108.00
				72.00			
Tibia							
proto bolerázi időszak		105.20			106.00		
		98.20			93.00		
		98.20					
		88.60	43.50		81.60	27.80	
			38.60	61.50		26.50	46.50
			31.50	57.50		21.20	42.00
				70.00			50.00
				63.90			51.00
				63.60			49.10

7. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a szarvasmarha csontok méretei (mm)

Abb. 7. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Rinderknochen (mm)

<i>Metatarsus</i>							
proto bolerázi időszak	247.00	51.70	29.50	60.50	50.80	27.80	35.00
	210.20*	48.60	26.10		48.20	24.20	
	220.00*	53.40	29.60		50.30	26.50	
		48.80					
		48.00	27.20		46.30		
		48.00	26.10		47.60		
			33.20				
			29.60	55.60		25.60	31.80
			23.00			23.10	
			21.80			22.60	
			18.90			17.60	
				68.20		31.60	36.70
						30.40	34.90
				56.90		25.10	17.60
				58.60		28.70	34.50
						21.20	
							33.10
<i>Os phalangis I.</i>							
proto bolerázi időszak	69.40	36.30	33.30	34.80	39.80	22.90	25.80
	68.80	37.10	31.40	34.80		22.10	26.50
	66.50	34.80	29.60	33.20	38.00	22.80	24.90
	63.10	31.20	25.60	28.30	33.30	20.00	22.30
	62.80	32.20	27.90	30.20	39.80	21.80	25.10
	62.00	28.60	28.40	30.00	36.20	20.30	22.90
	61.50	31.20	26.10	28.60	32.60	18.90	22.00
	60.30	32.20	28.40	30.00	36.20	20.30	22.90
	58.10	30.60	25.90	28.20	34.60	19.70	22.50
			25.00	28.00		20.00	26.50
<i>Os phalangis II.</i>							
proto bolerázi időszak	46.40	37.80	30.60	33.00	43.60	31.20	37.30
	45.60	35.10	29.20	28.60	39.20	27.80	34.80
	45.60	31.20	25.20	26.10	31.70	23.10	29.60
	45.00	32.10	25.60	28.10	33.00	23.80	29.80
	42.20	31.10	27.30	28.70	35.20	24.80	31.00
	42.00	30.40	23.70	25.70	33.80	23.00	30.00
	40.90	30.20	24.60	27.30	31.20	25.60	32.50
	39.20	27.00	21.20	23.60	29.80	21.30	
	34.80	24.00	19.60	21.80		21.20	26.80
			25.20	27.30		26.90	33.40
<i>Scapula</i>	hossz		collum legkisebb szélessége	angulus rticularis szélessége	facies articularis szélessége	facies articularis magassága	
tiszapolgári kultúra				75.10	66.10		
proto bolerázi időszak			59.00	72.40	58.10	51.70	
			53.60	70.50	59.10	50.80	
			29.90				
			36.50				
						57.00	
				50.10	43.00	32.60	
<i>Ulna</i>	legnagyobb hossza		olecranon hossza	olecranon legkisebb mélysége	processus ancona kaud. mélysége	artic surfac. proximalis szélessége	
proto bolerázi időszak				43.90		36.60	
						45.60	
<i>Szarvcsap</i>	töredék hossza		nagy átmérő		kis átmérő		báziskörméret
proto bolerázi időszak	133.00		61.20		45.80		173.00
	58.00		66.90		48.20		
	198.00		55.60		45.90		165.00

7. kép. Folytatás
Abb. 7. Fortsetzung

Atlasz				
proto bolerázi időszak	hossz	magasság	szélesség	izületi szélesség
	96.10		153.50	105.80
		76.70	152.20	104.00
	97.10	86.10	163.20	124.00
	88.50	87.00	160.80	98.20
<i>Epistropheus</i>				
proto bolerázi időszak	104.10		106.60	50.00
			109.20	
			115.00	99.20
				99.80
<i>Astragalus</i>	hossza		szélessége	mélysége
proto bolerázi időszak	70.20		47.90	39.80
	66.30		46.30	37.10
	66.10		48.20	37.10
			47.40	38.10
			44.60	
<i>Os phalangis III.</i>				
proto bolerázi időszak	73.10		30.20	47.10
	71.60		25.40	41.00
	hossz		szélesség	
Fogkorona				
dp³				
proto bolerázi időszak	26.50		16.60	
M¹				
proto bolerázi időszak	30.90		12.80	
	30.40		11.90	
	29.40		18.20**	
M²				
proto bolerázi időszak	30.20		18.60**	
	29.30		19.80	
	27.70		21.20	
	24.60		14.00	
M³				
proto bolerázi időszak	27.50		20.20**	
M₂				
proto bolerázi időszak	32.60		14.20	
	32.60		14.20	
	28.60		15.40	
	27.50		13.70	
M₃				
proto bolerázi időszak	41.90		14.70	
	39.80		17.40	
	37.70		14.50	
	36.80		15.00	
<i>Calcaneus</i>				
tiszapolgári kultúra	159.80		55.60	
proto bolerázi időszak	147.00		49.00	
	144.60		47.10	
	137.50		45.90	
	133.70		41.80	
	132.40		46.40	
			35.00	
<i>Os centrotarsale</i>				
proto bolerázi időszak	64.20		56.80	
	54.10		54.60	
	52.70		47.00	
	51.70		50.30	

* *distalis epiphysis* nélküli csont hossz, ** összetartozó fogak

7. kép. Folytatás
Abb. 7. Fortsetzung

ban 72,8 mm. Egy *metacarpus* hosszúság méretéből (MATOLCSI 1970) marmagasságot lehet számítani. Az állat neme a Nobis-index alapján (NOBIS 1954) tehát, marmagassága 131,7 cm, magas testmagasságú. Három fiatal állat *metapodium*ának *distalis* vége nincs elcsontosodva. Az ezekből számolható marmagasságok is feltehetően a magas testméret kategóriába tartoznak. A szarvasmarhák a csontméretek alapján (7. kép) közepes és magas testméretűek voltak.

Az állatok életkor eloszlása széles spektrumot mutat. Két egyed félévesnél fiatalabb (*infantilis*), 2 egyed 15 hónapos körüli (*infantilis*), 2 egyed 2 év 3 hónapos (*juvenilis*), 2 egyed 3,5–4 éves (*subadultus*), 5 egyed kifejllett (*adultus*) életkorú volt. Az állatok összesített élő súlya kb. 4540 kg, hasznos súlya 2270 kg. A fiatal állatok magas száma is a marha elsődleges húshasznosítását mutatja.

A csontanyag eloszlása rendkívül egyenetlen. A szarvasmarha csontok 72,6%-a (439 db) a 20–21. objektumból került elő. A 20–21. objektumból legalább 9 egyed csontjai különíthetők el, melyből 2 egyed *epistropheus*ának tüskéje még nem csontosodott el, a két egyed 3–5 hónapos lehetett. Az előkerült csontok mennyisége jóval kevesebb, mint amennyit a 9 egyed teljes váza adna, de az egyedek fontos végtagcsontjai megtalálhatók ebben az objektumban. Ezt igazolják a megfigyelhető csontosodások, és fogkopások is.

A 20–21. objektumban a szarvasmarha csontok között egy átfűrt combcsont is előkerült. A még nem kifejllett állat combcsontjának (*femur*, a *dist. epiphysise* még nem csontosodott el) alsó (*distalis*) végében egy kissé ovális alakú, fűrt lyuk található. A lyuk átmérője 26,0×16,0 mm, a lyuk tengelye párhuzamosan halad a csont hossz tengelyével.

Juh (359 db, min. 16 egyed)

A kiskérődzők mindkét faja jelen van a csontanyagban. A három gazdasági haszonállat között a második leggyakoribb faj a juh, mennyiségi aránya: 34,8%. A csontok anatómiai megoszlása aszimmetrikus (3. kép), a legtöbb csont a hátsó végtag régióból származik (187 db: 52,9%), ebben is kiemelkedő mennyiségű a *tibia* töredékek száma (125 db: 66,9%), ami a csontok nagymértékű töredezettségének is köszönhető. A mellső combrész (*scapula* + *humerus*) mennyisége nagyjából megegyezik a hátsó comb (*pelvis*+*femur*) mennyiségével (3. kép). Hasonló csonteloszlást mutat Csongrád-Bokros rézkori lelőhely leletanyaga is (VÖRÖS 2001, 92). A csontok testrégiók szerinti megoszlása (4. kép) is a juhok húshasznosítását mutatja. A húsos csontok mennyisége kiemelkedően magas, 213

db: 59,3%. Jóval kevesebb a fejcsontok száma (65 db: 18,1%). Legkevesebb a szárazcsontok (41 db: 11,4%), és a törzscsontok (39 db: 10,9%) aránya. A juhcsontok méretei alapján az állatok kis és közepes testméretűek voltak (5. kép). A juhok marmagassága (TEICHERT 1975) 52,7 és 64,6 cm közötti, átlaga 57,2 cm, közepes testméretűek (6. kép). A leletanyagban több juh állkapocs is megtalálható, melyek teljes fogazattal rendelkeznek. Két fogsornál mérhető a molárisok hossza ($M_{1,3}$), melyek 45,1–45,9 mm hosszúak. Egy állkapocs fogsorának a rágófelszíne rendellenességet mutat. Az M_3 hiányzik (nem nőtt ki) az M_2 hátsó redője alig kopott, koronája csúcsosan kiemelkedik a rágófelszínből. Az állkapocsnak pontyfogazatszerű kopása van. A juhcsontok különböző életkorú egyedekhez tartoztak: 2 egyed *infantilis*, 4 egyed *juvenilis*, 3 egyed *subadultus* és 7 egyed *adultus* korában került leölésre. Az egyedek korcsoporton belüli megoszlása: 1 egyed 2–3 hónapos, 1 egyed 9 hónapos, 1 egyed 1 éves, 1 egyed 15 hónapos, 2 egyed 18 hónapos, 1 egyed 1,5–2 éves, 1 egyed 2 éves, 1 egyed 3 éves volt. Az állatok összesített élő súlya kb. 555 kg, hasznos súlya: kb. 282 kg.

Kecske (3 db, 2 egyed)

A 20–21. objektumban kecske 3 db koponyatöredéke volt: a homlokcsont egy része és a szarvcsapító egy darabja került elő. A 3 szarvcsap két egyedhez tartozott. A szarvcsapok fejlettek, ovális alapúak, felfele egyenesek, hátrafele kissé görbülnek és oldalirányban kissé kifelé dőlnek. Hasonló szarvcsapú kecskekoponya került elő Füzesabony-Pusztaszikszó (VÖRÖS 1990) középső rézkori lelőhelyen is. A 2 jobboldali szarvcsap darab hossza 50,0 és 67,0 mm, a baloldali szarvcsapé 83,0 mm. A szarvcsap tövek nagy átmérője 31,0–39,4 mm közötti, kis átmérője 21,0–24,5 mm közötti, báziskörmérete 87,0–106,0 mm közötti (5. kép). A legkisebb szarvcsap méretei hasonlóak a füzesabony-pusztaszikszói kecske szarvcsap méreteihez, a másik kettő (feltehetően egy egyedhez tartozók) annál nagyobb.

Sertés (68 db, 11 egyed)

A három gazdasági haszonállat közül a legkisebb mennyiségben (6,57%) a sertés maradványai találhatók meg. Az anatómiai megoszlás azt mutatja, hogy a fej mellett a végtagok értékes, húsos csontjai kerültek be a telepre (3–4. kép). A végtagok alsó végei és a *terminális* csontok teljesen hiányoznak. A kifejllett egyedek nagy és közepes testalkatúak voltak (8. kép). Egy *metacarpus*ból (TEICHERT 1969) számított mar-

Csontméretek	hossz	<i>proximalis epiphysis</i> szélesség	<i>diaphysis</i> legkisebb szélesség	<i>distalis epiphysis</i> szélesség	<i>proximalis epiphysis</i> mélység	<i>diaphysis</i> legkisebb mélység	<i>distalis epiphysis</i> mélység
<i>Humerus</i>							
proto bolerázi időszak			18.20	35.90		23.40	42.60
			17.50			24.00	
			17.10			21.00	
			14.00			20.00	
<i>neonatus</i>	42.00						
				33.80			
<i>Radius</i>							
proto bolerázi időszak		29.90	19.70		20.20	12.30	
<i>Metacarpus</i>							
proto bolerázi időszak	80.00	17.20	14.90	17.10	18.50	11.20	18.10
<i>Tibia</i>							
proto bolerázi időszak			22.20			20.80	
			17.30			14.00	
			17.20			16.50	
			13.20			12.10	
<i>foetus</i>	30.00		4.70			3.80	
<i>Scapula</i>	legnagyobb hossza		<i>collum</i> legkisebb szélessége	<i>angulus articularis</i> szélessége	<i>facies articularis</i> szélessége		<i>facies articularis</i> magassága
tiszapolgári kultúra			22.90	33.10	27.80		
proto bolerázi időszak			24.50		29.70		
			23.10				
			23.00				
			21.40				
			21.20				
					29.20		
<i>Ulna</i>	legnagyobb hossza		<i>olecranon</i> hossza	<i>olecranon</i> legkisebb mélysége	<i>processus ancona</i> kaud. mély		<i>artic surfac. prox.s.</i>
proto bolerázi időszak			35.70	28.10			22.40
<i>Molaris korona</i>	legnagyobb hossza			legnagyobb szélessége			
<i>M¹</i>							
proto bolerázi időszak	15.40			13.40			
	17.30			14.50			
<i>M₁</i>							
proto bolerázi időszak	13.90			11.00			
<i>M²</i>							
proto bolerázi időszak	20.60			17.00			
	24.00			18.10			
<i>M₂</i>							
proto bolerázi időszak	20.60			13.90			
<i>M³</i>							
proto bolerázi időszak	28.50			16.10			
<i>Calcaneus</i>							
proto bolerázi időszak	71.50			23.50			
				23.20			

8. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a sertés csontméretek (mm)

Abb. 8. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Schweinsknochen (mm)

magassági érték: 84,2 cm, nagy testalkatú. A sertések életkormegoszlása: 1 magzati (*foetus*), 1 újszülött (*neonatus*), 1 egyed 10–12 hónapos (*infantil*), 5 egyed 1–1,5 éves (*juvenilis*), 1 egyed 2 év körüli (*subadultus*) és 2 egyed kifejlett (*adultus*) korú volt. Az állatok szemfoga (C) alapján nemek szerint egy kan és két koca különíthető el. A telep sertései húshasznosításúak voltak. Az állatok összesített élősúlya kb. 690 kg, hasznos súlya kb. 225 kg.

Háziló (13 db, 2 egyed)

A település három objektumából került elő lócsont: a 20–21. objektumból 6 db, a 22. objektumból 1 db, és a 36. objektumból 6 db. A 36. objektumból két állkapocs került kibontásra, melyek különböző életkorú egyedekhez tartoztak. Az egyik egy fiatal, 9 hónap körüli csikó, a másik kifejlett egyed volt. A csikó mortalitása téli időszakot jelez. A két állat élősúlya 650–700 kg, hasznos súlya 200 kg lehetett. Az előkerült csontok anatómiai megoszlása egyenletes (3. kép), testrégiók szerinti megoszlása a lóhús fogyasztását mutatja (4. kép). A csontok kisméretű lovakhoz tartoztak (9. kép). A lócsontok aránya igen alacsony (1,15%), akárcsak más rézkori lelőhelyen (VÖRÖS 2001, 103), itt is igen kis számban fordulnak elő.

Kutya (21 db, 2 egyed)

A korszakra jellemzően kevés (1,86%) kutyacsont található a csontanyagban. A kutyacsontok 5 objektumból (5., 20–21., 22., 36. és 116.) kerültek elő, és két egyed vázához tartoznak. A 20–21. objektumban egy agykoponya töredék és két állkapocs volt, melyek eltérő méreteik alapján két külön egyedhez tartoztak (10. kép). Az egyik egy kistestű, vékonycsontú, a másik közepes testalkatú állat volt. A koponyatöredék frontális szűkülete³ (*Fs–Fs*), legnagyobb homlokszélessége⁴ (*Ect–Ect*). A 116. objektum arcoponya töredékének fogazata kistestű állathoz tartozott (jobb oldali P⁴ hossza: 16,7 mm, szélessége: 8,0 mm, bal oldali P⁴ hossza: 16,0 mm, szélessége: 8,0 mm, jobb oldali M¹ hossza: 11,9 mm, szélessége: 13,9 mm). A csöves csontok szintén két különböző testalkatú kutyához tartoztak (11. kép). A 116. objektumból előkerült ép *tibia* (174,6 mm) alapján számolt marmagasság 51 cm (KOUDELKA 1886), közepes testalkatú. Mindkét egyed kifejlett állat volt.

³ Angela von den Driesch méretei közül a 31. méret (DRIESCH 1976, 44).

⁴ A. von den Driesch méretei közül a 32. méret (DRIESCH 1976, 44).

Vademplősök

A lelőhelyen talált 4 vademplősfaj a korszakra jellemző vadfajok közül került ki. Az őstulok, a vaddisznó és a gímszarvas maradványai a proto bolerázi horizont csongrád-bokrosi (VÖRÖS 2001, 97) és a hunyadihalmi kultúra tiszalúc-sarkadi (VÖRÖS 1987a, 125) településein, a vadmacska csak Tiszalúc-Sarkadon fordult elő (VÖRÖS 1987a, 125).

Az őstulok két csontja került elő, egy állkapocstöredék és egy első ujjcsont. Mindkettő az értéktelen, hússzegény testrészekhez tartozik. Az első ujjcsont méretei alapján az állat bika volt (12. kép). Az ujjcsont hosszát *lateralis* oldalán mérve, méretei mind a fosszilis nagybajomi (JÁNOSSY–VÖRÖS 1981) és egervári (VÖRÖS 2007), mind a mezolitikus kecel-rózsabereki (VÖRÖS 1987b) őstulok ujjcsont méreteit jóval meghaladja. A bika élősúlya 800 kg feletti, hasznos súlya min. 400 kg volt.

A vaddisznónak három csontja került elő. Az 5. objektumban két vaddisznócsont volt, egy állcsonttöredék két őrlőfoggal, és egy *tibia* (13. kép). Az M²⁻³ kifejlett egyedre utal. Az M² korona hossza: 22,7 mm, szélessége: 18,2 mm, az M³ korona hossza: 33,4 mm, szélessége: 19,8 mm. A vaddisznócsontok két egyedhez tartoztak: az egyik egy 2 évesnél fiatalabb egyed, a másik két évesnél idősebb, *subadultus* egyed volt. A 36–116. objektumokból egy csigacsont (*astragalus*) került elő, melyből M. Teichert (1969) módszerével számolt marmagasság 86,3 cm. Mindkét egyed élősúlya 200 kg körüli, hasznos súlya 50–50 kg volt.

A 116. objektumból egy *vadmacska* égett bordája is előkerült.

Vadmadarak

A vadmadárcsontok 3 fajhoz tartoztak, ezek a tűzok (*Otis tarda* L.), egy vadkacsa *sp.* és egy bagoly *sp.* A tűzokcsontok az állat szárnyából (*humerus*) és lábából (*tibio-tarsus*) származtak (16. kép). A csontok méreteik alapján (14. kép) egy tűzok tyúktól származtak. A Gyomaendrőd-39. lh.-en (GÁL 2007, 145–146) és Noszán (KRETZOI 1962, 189) talált neolitikus tűzokcsontok méretei nagyobbak, mivel az egy hím egyed volt. A másik két vadmadár pontos fajra történő besorolása a csontok töredékessége miatt nem lehetséges.

Halak

A településen előkerült halcsontok legalább három fajhoz tartoztak: ezek a tőponty (*Cyprinus carpio* L.), a

Csontméretek	hossz	<i>proximalis epiphysis</i> szélesség	<i>diaphysis</i> legkisebb szélesség	<i>distalis epiphysis</i> szélesség	<i>proximalis epiphysis</i> mélység	<i>diaphysis</i> legkisebb mélység	<i>distalis epiphysis</i> mélység
<i>Humerus</i>			38.70	80.40		45.80	84.40
<i>Os phalangis I.</i> (mellső)	84.10	57.60	39.20	49.20	34.60	21.00	25.90

9. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a proto bolerázi időszak lócsont méretei (mm)

Abb. 9. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Protoboleraz-Pferdeknochen (mm)

Objektum	20–21. objektum	
Állkapocs	1. <i>sinistra</i>	2. <i>dextra</i>
1. <i>Corpus</i> hossza (<i>Id-Goc</i>)	131.20	111.60
2. <i>Processus angulus</i> hossza	128.20	110.50
3. <i>Corpus</i> rövid hossza	124.10	107.00
4. <i>Corpus</i> hossza C-től	124.00	96.50
5. <i>Corpus</i> rövid hossza C-től	116.30	92.60
6. <i>Processus angulus</i> rövid hossza	122.10	96.50
7. C-M ₃ hossza	81.80	67.00
8. Fogshossz (P ₁ -M ₃)	75.50	67.00
18. <i>Ramus</i> magassága	56.00	—
19. <i>Corpus</i> magassága M ₁ -nél	26.10	18.90
20. <i>Corpus</i> magassága P ₂ -nél	19.70	14.10

10. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a proto bolerázi időszak kutya állkapocs méretei (mm)

Abb. 10. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Protoboleraz-Hundeunterkieferknochen (mm)

Csontméretek	hossz	<i>proximalis epiphysis</i> szélesség	<i>diaphysis</i> legkisebb szélesség	<i>distalis epiphysis</i> szélesség	<i>proximalis epiphysis</i> mélység	<i>diaphysis</i> legkisebb mélység	<i>distalis epiphysis</i> mélység
<i>Humerus</i>			11.90			11.50	
<i>Radius</i>		15.20	10.60		8.70	5.30	
<i>Tibia</i>	174.60	30.90	12.40	21.00	35.60	11.20	15.00
<i>Metatarsus II.</i>	68.20	5.50	7.30	8.80		6.60	8.50
<i>Metapodium</i>			6.40			5.00	

11. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a proto bolerázi időszak kutyacsont méretei (mm)

Abb. 11. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Protoboleraz-Hundeknochen (mm)

Csontméretek	hossz	<i>prox. epiph.</i> szélesség	<i>diaph.</i> legkisebb szélesség	<i>distal. epiph.</i> szélesség	<i>prox. epiph.</i> mélység	<i>diaph.</i> legkisebb mélység	<i>distal. epiph.</i> mélység
<i>Os phalangis I.</i>	82.20	49.70	42.00	46.30	52.10	29.00	33.50
<i>Astragalus</i>	legnagyobb hossza		legnagyobb szélessége			legnagyobb mélysége	
	88.10		60.10			48.00	

12. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a proto bolerázi időszak őstulok csontméretei (mm)

Abb. 12. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Protoboleraz-Urknöchen (mm)

Csontméretek	hossz	<i>prox. epiph.</i> szélesség	<i>diaph.</i> legkisebb szélesség	<i>distal. epiph.</i> szélesség	<i>prox. epiph.</i> mélység	<i>diaph.</i> legkisebb mélység	<i>distal. epiph.</i> mélység
<i>Tibia</i>			19.70			17.50	
<i>Astragalus</i>	legnagyobb hossza		legnagyobb szélessége			legnagyobb mélysége	
	48.20		26.10			26.20	

13. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a proto bolerázi időszak vaddisznó csontméretei (mm)

Abb. 13. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Protoboleraz-Wildschweinknochen (mm)

Csontméretek	hossz	proximalis epiphysis szélesség	diaphysis legkisebb szélesség	distalis epiphysis szélesség	proximalis epiphysis mélység	diaphysis legkisebb mélység	distalis epiphysis mélység
<i>Humerus</i>			13.40				29.80
<i>Tibio-tarsus</i>		28.10					

14. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) – a tűzokcsontok méretei (mm)
Abb. 14. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Großtrappenknochen (mm)

Csigolyák	Szélesség	Magasság	Sugár	Vastagság
1.	47.51	44.63	24.04	14.77
2.	46.30	39.19	28.10	-
3.	46.03	43.75	24.57	16.43
4.	45.39	44.23	25.65	17.23
5.	44.91	42.14	23.97	17.67
6.	44.36	42.31	23.66	17.50
7.	44.00	44.68	-	17.53
8.	43.96	43.16	26.07	16.43
9.	43.91	44.23	23.13	17.27
10.	43.57	42.54	-	17,84
11.	43.45	40.20	24.33	18.45
12.	40.44	41.20	24.13	19.28
13.	40.27	41.70	25.40	18.71
14.	39.90	40.66	23.00	19.53
15.	39.33	38.66	21.58	20.16
16.	37.98	38.77	22.62	19.70
17.	37.87	39.52	24.54	19.83
18.	37.33	37.84	23.41	20.59
19.	35.40	37.79	22.07	20.29
20.	35.01	35.11	18.38	21.70
21.	33.86	36.74	21.17	21.62
22.	-	20.48	20.59	36.31
23.	-	38.90	21.55	20.63
24.	-	35.57	20.56	23.65

15. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — a 116. objektum harcsacsigolyáinak méretei (mm)
Abb. 15. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Maße der Welswirbel (mm) aus dem Objekt Nr. 116

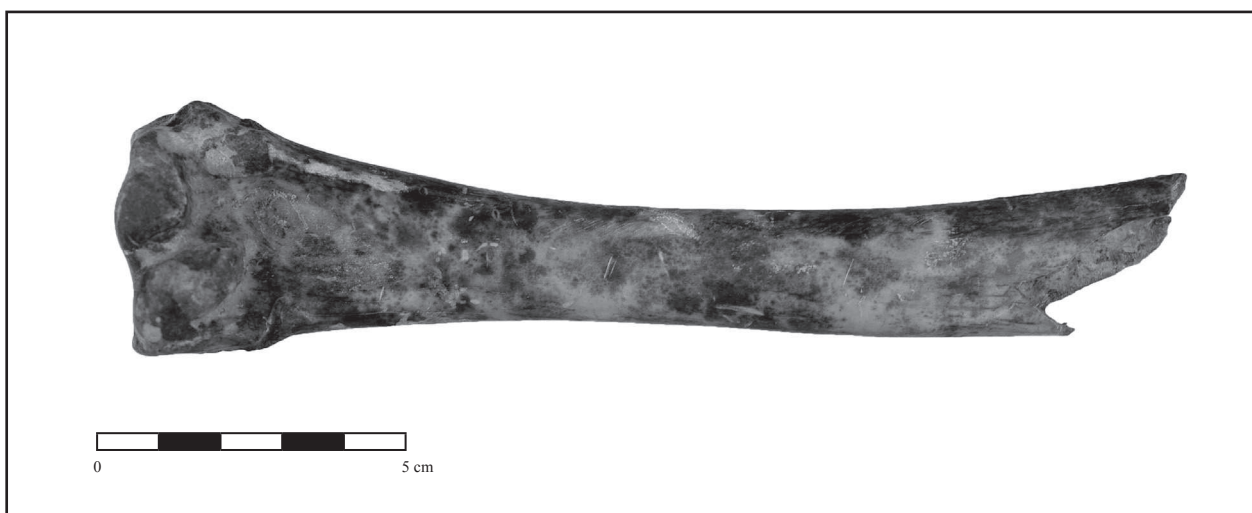
harcsa (*Silurus glanis* L.) és egy meghatározhatatlan (*Pisces sp. indet.*) faj. A 116. objektumból egy hatalmas testmértű harcsa 26 db csigolyája került elő (17. kép 1–3). A csigolyatestek főként a test első és középső részéből származnak, szélességük 41,0–45,0 és magasságuk 40,2–43,3 mm között mozog (15. kép, 17. kép 3). A harcsák nyaki szakaszánál a 3–6. csigolyák összenőnek. Ez az összenőtt csigolyatest is megtalálható a leletanyagban, melyek méreteiből Takács István módszerével (TAKÁCS 1987, 124) az állat testhossza és testsúlya megbecsülhető. A csigolyatest hossza:⁵ 66,0 mm, legkisebb szélessége:⁶ 32,3 mm, magassága: 44,0 mm, a tövisnyúlványok közötti legkisebb

távolság:⁷ 49,5 mm (17. kép 1–2). Takács I. analóg számítási módszerét (TAKÁCS 1987, 106) alkalmazva a harcsa 3–6. csigolyatestének különböző méreteire, eltérő testhosszokat kapunk. A csigolyatest hosszából (1. méret) számolva 179,73 cm-t, a csigolyatest legkisebb szélességéből (6. méret) számolva 232,77 cm-t, a tövisnyúlványok közti legkisebb szélességből (5. méret) számolva 289,97 cm-t, átlagban 234,18 cm testhosszt kapunk. Takács I. irodalmi gyűjtésében (TAKÁCS 1987, 122) a 210 cm hosszú harcsák testsúlya 70 kg körül van. Az elmúlt évek horgászeredményeiben azonban a 210 cm feletti harcsák testsúlya inkább 100 kg körüli. A fentiek alapján a hódmezővásárhelyi rézkori harcsa 234 cm-es testhosszához 100 kg felet-

⁵ Takács I.-féle 1. méret (TAKÁCS 1987, 121).

⁶ Takács I.-féle 6. méret (TAKÁCS 1987, 121, 6. ábra).

⁷ Takács I.-féle 5. méret (TAKÁCS 1987, 121, 6. ábra).



16. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — tűzok felkarcsont töredéke
Abb. 16. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — Fragment des Oberarmknochens der Großtrappe

ti testsúly párosul. A csigolyák évgűrűi alapján (17. kép 4) az egyed életkora 60–67 év közötti⁸ (TAKÁCS 1985, 50). Harka Á. testsúlyszámítását (HARKA 1984) alapul véve az egyed súlya 134 kg volt.

Bizonytalan korú, őskori állatsont anyag

Bizonytalan korú, őskori anyag két objektumban volt (113., 114. objektumok), összesen 42 db, ebből 39 db háziállaté, 1db vademlőse és 2 csont fajra meghatározhatatlan (1. kép). A 114. objektumban egy vadkan hatalmas alsó agyartöredéke volt, melyen megmunkálás nyomokat lehet megfigyelni (18. kép 1–2). A háromszög keresztmetszetű alsó agyar belső oldallemmez élein apró, keresztirányú finom csiszolások figyelhetők meg. Az agyarlemez hátsó élén szabályos, 45,0 mm sugarú körívet vágtak ki, melynek felszínét hosszanti csiszolással simították. Az agyar tövéhez közelebbi végénél egy félbetörött lyuk látható, melynek átmérője 3 mm körüli. Az agyarlemez külső oldala és a csiszolási felszínek fényesek (18. kép 1–2).

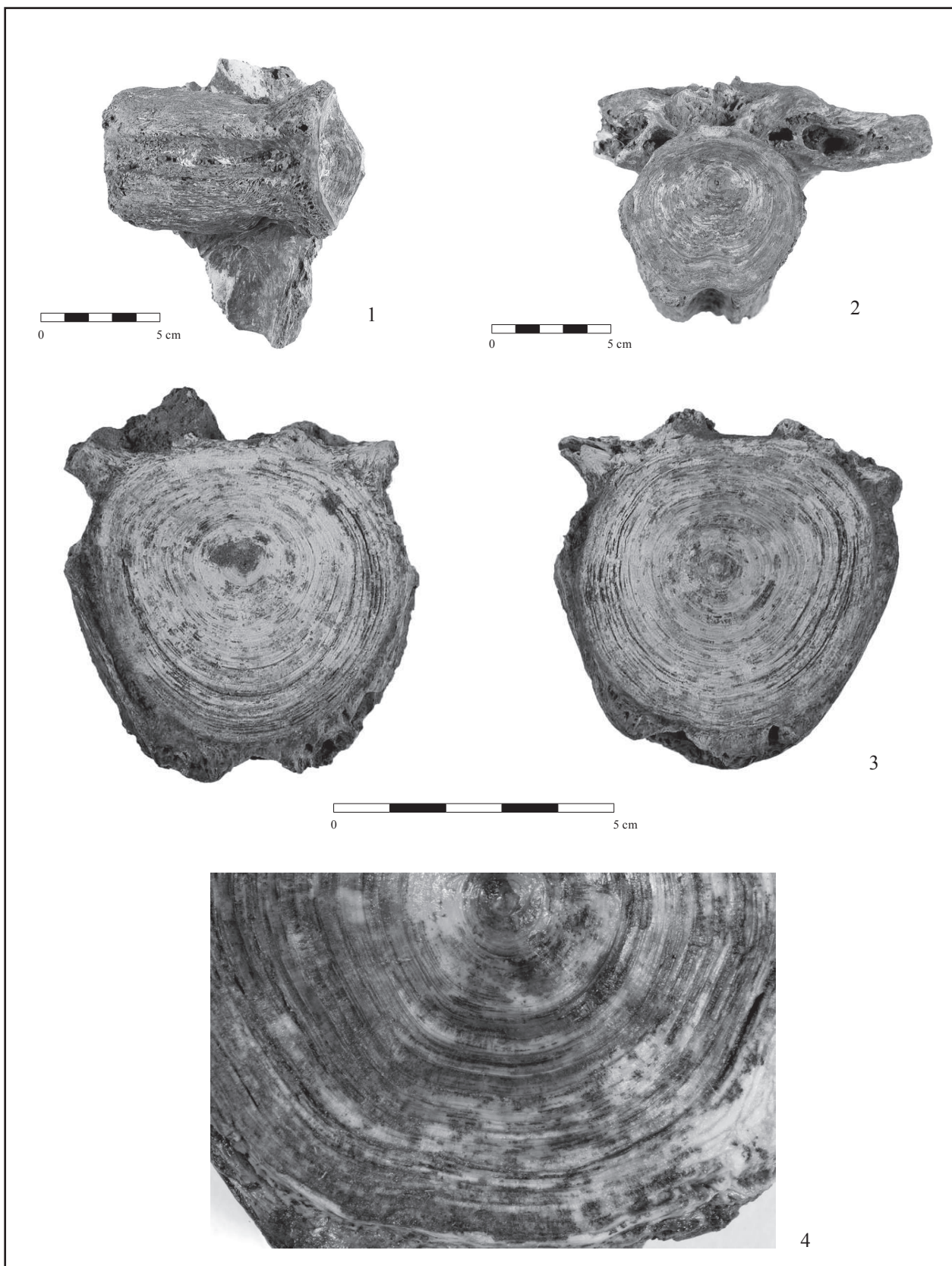
Összefoglalás

A lelőhely rézkori településeinek begyűjtött állatsontok fauna összetétele jól illeszkedik mind a tiszapolgári kultúra, mind a proto bolerázi időszak eddig ismert faunájához, bár annál jóval szerényebb a meghatáro-

zott fajok száma. Mindössze a tűzok maradványai nem kerültek elő eddig egyetlen proto bolerázi időszakba sorolható lelőhelyen sem. A tűzok jelenléte a magyar Alföldön már a neolitikum óta bizonyított (KRETZOI 1961; BÖKÖNYI–JÁNOSSY 1965; JÁNOSSY 1984, 90; GÁL 2005, 275; 2007, 53). A tűzok a füves puszták lakója, húsáért vadászták.

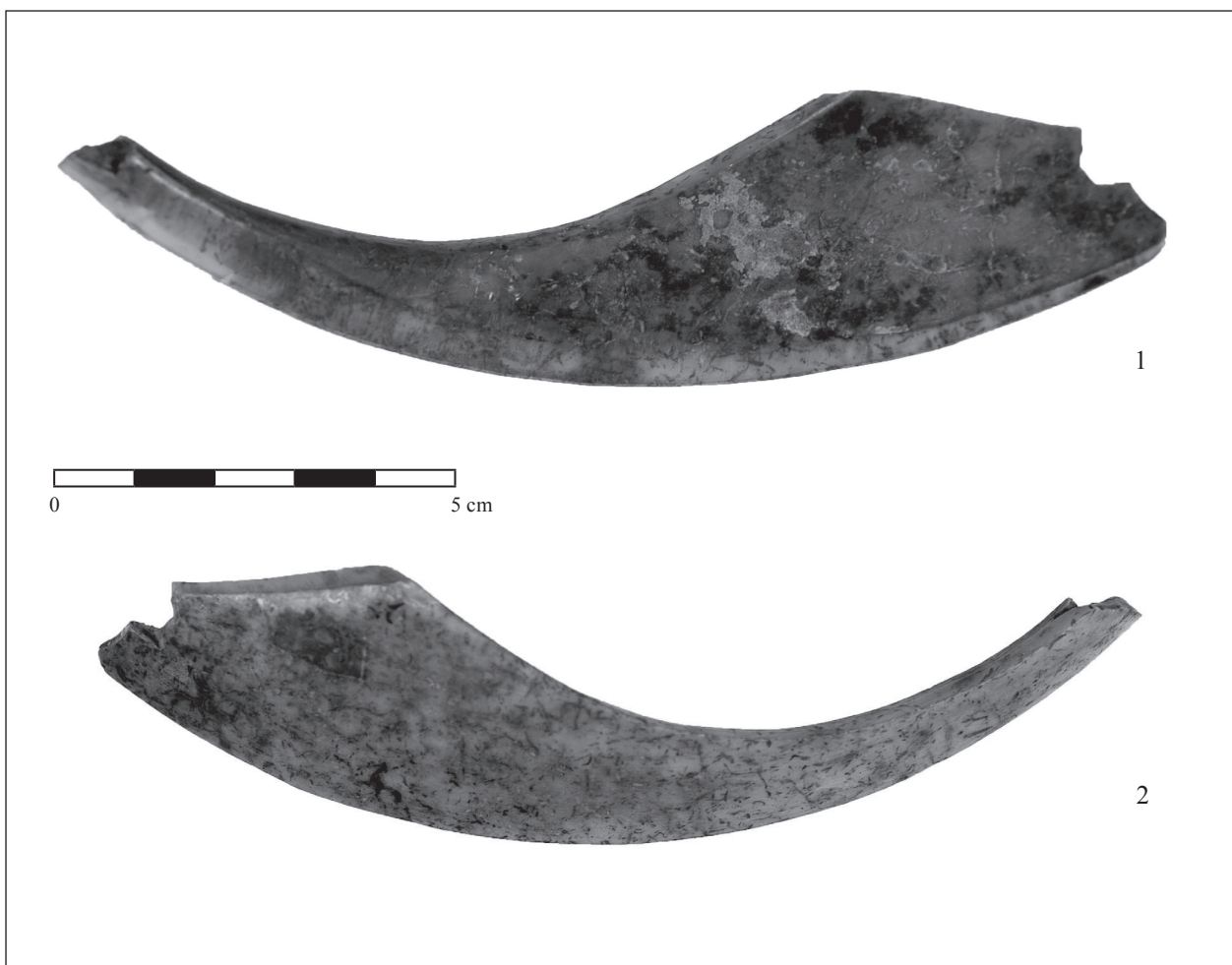
Mindkét kultúrában a háziállatok, azon belül is a három gazdasági haszonállat az uralkodó, arányuk 95% feletti. Hasonló arányokat találunk más rézkori lelőhelyeken is (VÖRÖS 2001, 93). A tiszapolgári kultúrában a juh/szarvasmarha/sertés, a proto bolerázi időszakban a szarvasmarha/juh/sertés dominanciasor a jellemző. A ló alacsony aránya jelzi, hogy a korszak közösségének életében jelentősége még nincs. A vadállatok aránya itt is alacsony, akárcsak a korszak többi lelőhelyén. A lelőhelyről előkerült hatalmas harcsa rendkívül érdekes leletnek számít. A proto bolerázi időszakból eddig csak Csongrád–Bokros (VÖRÖS 2001, 93), de a rézkor más kultúráiból több lelőhelyen (Tiszapolgár–Basatanya, Gyöngyöshalászcsovispuszta) is előfordult (BÖKÖNYI 1959, 59; TAKÁCS 1983; GÁL 2005, 151). A 20–21. objektum leletanyagára jellemző, hogy a szarvasmarha csontok 51,8%-a, a sertéscsontok 54,4%-a és a lócsontok 46,2%-a ebből az egy objektumból került elő. A juh esetében ez az arány már csak 22,6%. A juhcsontok 81,9%-a 3. objektumból, a 36., a 21–21. és a 36–116. objektumból került elő, ezen belül is a 36. objektumban volt a juhcsontok 44,9%-a. Mindhárom gazdasági haszonállat elsősorban húshasznosítású volt, de a szarvasmarhának, juhnek a tejét, a juhnek a gyapját és a bőrét is felhasználhatták. A vadászat és halá-

⁸ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Dr. Gutti Gábornak, az MTA Magyar Dunakutató Állomás, Göd halbiológusának, és Dr. Keresztesi Katalinnak, a Szent István Egyetem Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar, Halgazdálkodási Tanszék, Gödöllő halbiológusának a harcsa növekedésével kapcsolatos segítségéért.



17. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1: harcsa összenőtt 3–6. csigolyája *ventralis* nézet, 2: harcsa összenőtt 3–6. csigolyája *frontalis* nézet, 3: harcsacsigolyák, 4: harcsacsigolya évgűrűi

Abb. 17. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1: zusammengewachsene Wirbel 3–6 des Welses, *ventral*, 2: zusammengewachsene Wirbel Nr. 3–6 des Welses, *frontal*, 3: Welswirbel, 4: Jahresringe eines Welswirbels



18. kép. Hódmezővásárhely-Laktanya (47/1. lh.) — 1: megmunkált vadkanagyar *lateralis* nézetből,
2: megmunkált vadkanagyar *medialis* nézetből
Abb. 18. Hódmezővásárhely-Laktanya (F. Nr. 47/1) — 1: bearbeiteter Hauer des Wildschweins, *lateral*,
2: bearbeiteter Hauer des Wildschweins, *medial*

szat élelem-kiegészítő szerepe a településen csekély, ezt igazolja a vadállatsontok alacsony száma. Ezt a korszak más településein is megfigyelték már (Vörös 2001, 94–95). A település lakói azonban ezeket a tevékenységeket is sikeresen űzték. Ennek kiváló bizo-

nyítéka a leletanyagban előforduló hatalmas harcsa csontmaradványa, melynek elejtése csakis megfelelő eszközökkel rendelkező, felkészült horgász számára lehetett sikeres.

Kőrösi Andrea
Magyar Mezőgazdasági Múzeum
1367 Budapest, Városliget, Vajdahunyadvár
korosi@mmgm.hu

Irodalom:

- BOGNÁR-KUTZIÁN, I. 1972: *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Carpathian Basin*. ArchHung 48, Budapest.
- BÖKÖNYI, S. 1959: Die frühalluviale Wirbeltierfauna Ungarns. *ActaArchHung* 11 (1959) 39–102.
- BÖKÖNYI, S. 1972: Aurochs (*Bos primigenius* Boj.) remains from the Órjeg peat-bogs between the Danube and Tisza rivers – Östulok (*Bos primigenius* Boj.) leletek az Órjég tőzeglápjaiban. *Cumania* I (1972) 17–56.
- BÖKÖNYI S.–JÁNOSSY D. 1965: Szubfosszilis vadmadár-leletek Magyarországon – Subfossile Wildvogelfunde aus Ungarn. *Vertebrata Hungarica* 7 (1965) 85–99.
- VON DEN DRIESCH, A. 1976: *A guide to the measurement of animal bones from Archaeological sites*. Peabody Museum Bulletin 1, Peabody Museum of Archaeology and Ethnology Harvard University, Cambridge.
- GÁL, E. 2004: The Neolithic avifauna of Hungary within the context of the Carpathian Basin. *Antaeus* 27 (2004) 273–286.
- GÁL, E. 2005: Animal remains from archaeological excavations in north-eastern Hungary. In: Gál, E.–Juhász, I.–Sümegei, P. (eds): *Environmental archaeology in North-Eastern Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica 19, Budapest 2005, 139–174.
- GÁL, E. 2007: *Fowling in lowlands. Neolithic and Chalcolithic Bird Exploitation in South-East Romania and the Great Hungarian Plain*. Archaeolingua Series Minor 24, Budapest.
- HARKA, Á. 1984: Studies on the growth of sheatfish (*Silurus glanis* L.) in River Tisza. *Aquacultura Hungarica* 4 (1984) 135–144.
- JÁNOSSY, D.–VÖRÖS, I. 1981: Pleistozäner Skelettfund des Ures (*Bos primigenius* Boj.) von Nagybjom (Ungarn). *Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica* 10 (1981) 79–96.
- JÁNOSSY, D. 1984: Wildvogelreste aus archäologischen Grabungen in Ungarn (Neolithicum bis Mittelalter). *Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica* 12 (1984) 67–103.
- KOUDELKA, F. 1885: Das Verhältniss der Ossa longa zur Skelethöhe bei den Säugetieren. *Verhandlung des Naturforschenden Vereines in Brünn* 24/1 (1885) [1886] 127–153.
- KÖRÖSI A. 2008: *A magyar szürke marha kraniometriai jellemzése*. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok 11, Budapest.
- KRETZOI M. 1961: Történelem előtti tűzok-lelet és a tűzokfélék története – Prähistorischer Grosstrappen-Fund und die Geschichte der Trappen. *Aquila* 67–68 (1960–61) 189–190.
- KRETZOI, M. 1968: La répartition anatomique du matériel osteologique selon les espèces et les amas de déchets. In: Gábori-Csánk, V.: *La station du paléolithique moyen d'Érd-Hongrie*. Budapest 1968, 223–244.
- MATOLCSI, J. 1970: Historische Erforschung der Körpergrösse des Rindes auf Grund von ungarischen Knochenmaterial. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 87/2 (1970) 89–137.
- NOBIS, G. 1954: Zur Kenntnis der ur-, und frühgeschichtlichen Rinder Nord-, und Mitteldeutschlands. *Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie* 63/1 (1954) 155–194.
- TAKÁCS I. 1983: Gyöngyöshalász-Encspusztá késő rézkori település halcsont leleteinek elemzése – Analyse der Fischknochenfunde der spätkupferzeitlichen Siedlung von Gyöngyöshalász-Encspusztá. *Agria* 19 (1982–1983) 63–73.
- TAKÁCS I. 1985: A harcsa (*Silurus glanis* L.) csontozatának vizsgálata – Untersuchung der Skelettelemente des Welses (*Silurus glanis* L.). *MMMK* 1984–1985 [1985] 45–77.
- TAKÁCS I. 1987: Segédlet szubfosszilis harcsák testnagyságának kiszámításához a fő vázalkotók méretei alapján – Hilfe zur Berechnung der Körpergrösse von subfossilen Welsen Aufgrund der Abmessungen der Hauptgerippekomponenten. *MMMK* 1986–1987 [1987] 105–126.
- TEICHERT, M. 1969: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Wiederristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. *Kühn-Archiv* 83/3 (1969) 237–292.
- TEICHERT, M. 1975: Osteometrische Untersuchungen zur Berechnung der Wiederristhöhe bei Schafen. In: Clason, A. T. (ed.): *Archaeozoological Studies*. Amsterdam–Oxford–New York 1975, 51–69.
- VÖRÖS, I. 1986: Animal remains from the funeral ceremonies in the middle Copper Age cemetery at Tiszavalk-Tetes – Temetkezési szertartások állatcsontleletei a Tiszavalk-Tetesi rézkori temetőben. *FolArch* 37 (1986) 75–97.
- VÖRÖS I. 1987a: A Tiszalúc-Sarkadi rézkori település állatcsontleletei (Előzetes jelentés) – Animal remains from the Copper Age settlement at Tiszalúc-Sarkad (preliminary report). *FolArch* 38 (1987) 121–127.
- VÖRÖS, I. 1987b: An aurochs (*Bos primigenius* Boj.) skeleton from the mesolithic Peat-bogs at Kecel-Rózsaberek – Östulok (*Bos primigenius* Boj.) csontváz Kecel-Rózsaberek mezolitikori tőzegrétegéből. *FolArch* 38 (1987) 65–88.

- VÖRÖS I. 1990: Rézkori szakrális hely állatsontmaradványai Füzesabony-Sziksópusztán – Überreste von Tierknochen an sacraler Stelle aus der Kupferzeit in der Sziksópusztá bei Füzesabony. *Agria* 24 (1990) 51–56.
- VÖRÖS I. 2001: A Csongrád-Bokros, bokrospusztai középső rézkor végi telep állatsontleletei – Tierknochenfunde vom Ende der mittleren Kupferzeit von Csongrád-Bokros, Bokrospusztá. *MFME–Studia Archaeologica* 7 (2001) 91–113.
- VÖRÖS, I. 2007: Skeletal parts of the fossil aurochs (*Bos primigenius* Boj.) from Egervár (Hungary) – Fosszilis őstulok (*Bos primigenius* Boj.) csontvázrészek Egervárról. *FolArch* 53 (2007) 27–39.

Tierknochen-Material der kupferzeitlichen Siedlung von Hódmezővásárhely-Laktanya (Fundort Nr. 47/1)

Am Fundort Hódmezővásárhely-Laktanya (Nr. 47/1) wurden aus der frühen und späten Phase der Kupferzeit insgesamt 1287 Tierknochenfunde geborgen. In der Mehrheit stammen dabei die Tierknochen von Haustieren (93,7%). Im Verhältnis dazu gibt es wenige Überreste von Wildtieren (3,96 %) und Muschel- und Schneckenschalen (2,1 %) (*Abb. 1*). Das Tierknochen-Material besteht hauptsächlich aus Küchenabfall, der an einem sekundären Ort aufgehäuft wurde. Die Zusammensetzung der Fauna der eingesammelten Tierknochen fügt sich gut in die bisher bekannte Fauna sowohl der Tiszapolgár- als auch der Protoboleraz-Kulturen ein. In beiden Kulturen herrschen die Haustiere vor, innerhalb davon die drei wirtschaftlichen Nutztiere.

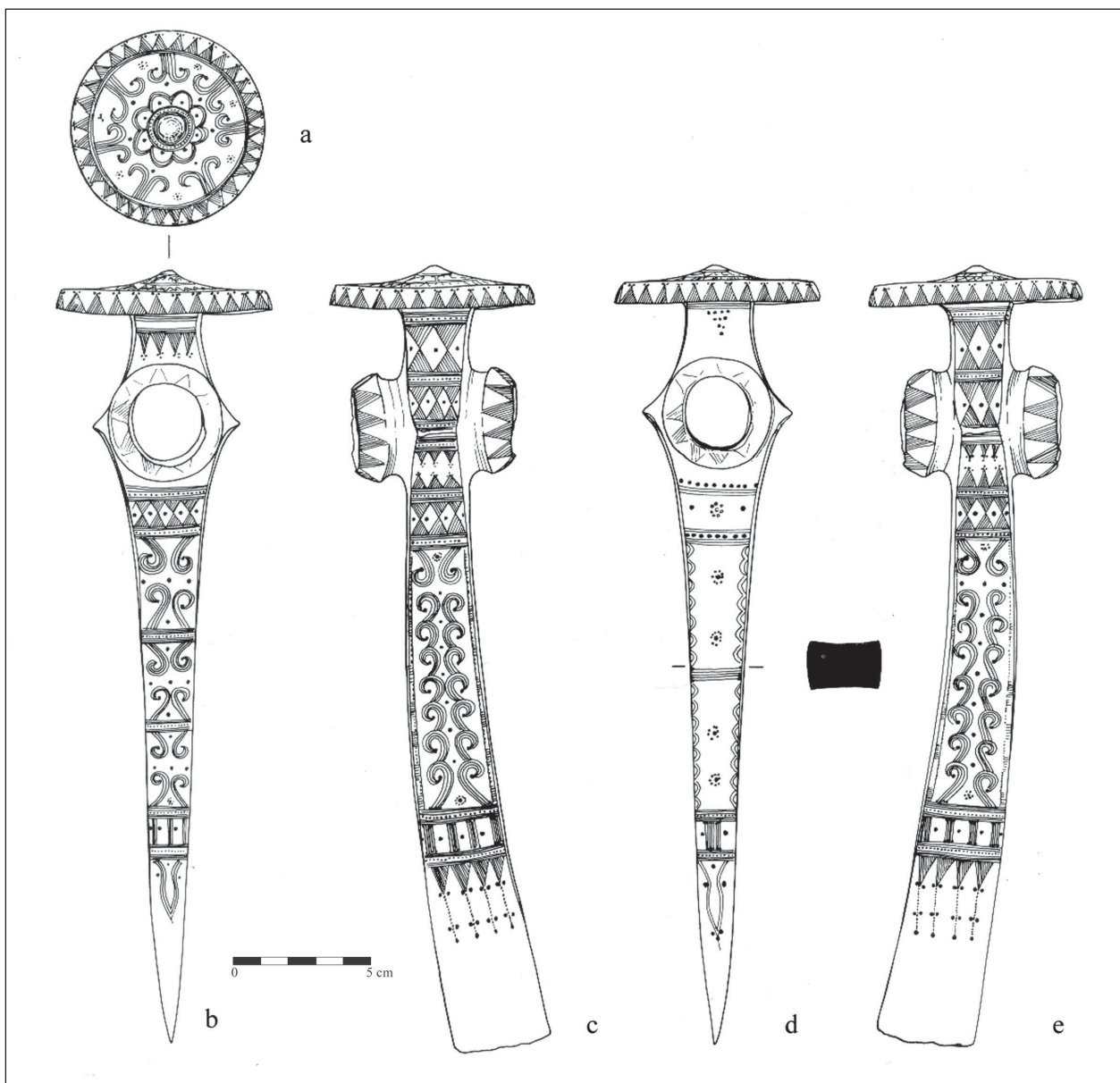
Die Tiszapolgár-Periode wird von der Dominanzreihe Schaf–Rind–Schwein charakterisiert. Schafe und Rinder wurden wegen ihres Fleisches gehalten. Die am Ort gefundenen Schafe hatten eine kleine und eine mittlere, die Rinder eine kleine und eine große Körpergröße. Die Wildtiere werden von je einem Knochen eines Urs und eines Wildvogels vertreten.

In der Fauna der Protoboleraz-Objekte sind 6 Haustiere, 4 Wildsäugetiere und 4 Wildvogelarten sowie Überreste von Fischen, Moorschildkröten und Weichtieren enthalten. Die Protoboleraz-Kultur wird von der Dominanzreihe Rind–Schaf–Schwein charakterisiert. Die am Ort gefundenen Rinder hatten eine mittlere und eine große, die Schafe eine kleine und eine mittlere Körpergröße. Alle drei wirtschaftlichen Nutztiere wurden vor allem wegen ihres Fleisches gehalten, jedoch wurden auch die Milch vom Rind und Schaf und die Wolle und Haut des Schafes verwertet. Das Pferd hatte in dieser Zeit noch keine Bedeutung, es war von geringer Körpergröße, sein Fleisch wurde verzehrt. Es kamen die Knochen eines ausgewachsenen Exemplars und eines jungen, ca. 9 Monate alten Fohlens zum Vorschein. Die Mortalität des Fohlens deutet die Winterzeit an. Die am Fundort freigelegten 4 Wildsäugetierarten sind für die Epoche charakteristisch: Ur, Wildschwein, Rothirsch und Wildkatze. Unter den Wildvögeln ist die Großtrappe (*Otis tarda* L.) in dieser Zeit ein neues Element der Fauna. Jagd und Fischfang zur Nahrungsergänzung sind in der Siedlung von geringer Bedeutung, dies wird von der niedrigen Anzahl der Wildtierknochen bestätigt. Die Siedlungsbewohner haben jedoch auch diese Tätigkeiten erfolgreich betrieben. Der Beweis dafür ist der Knochenüberrest eines riesigen, 134 cm langen Welses, dieser Fang konnte nur einem Angler gelingen, der über eine entsprechende Ausrüstung verfügte und gut vorbereitet war.

A McAlpine-gyűjtemény Koszider-kori depója

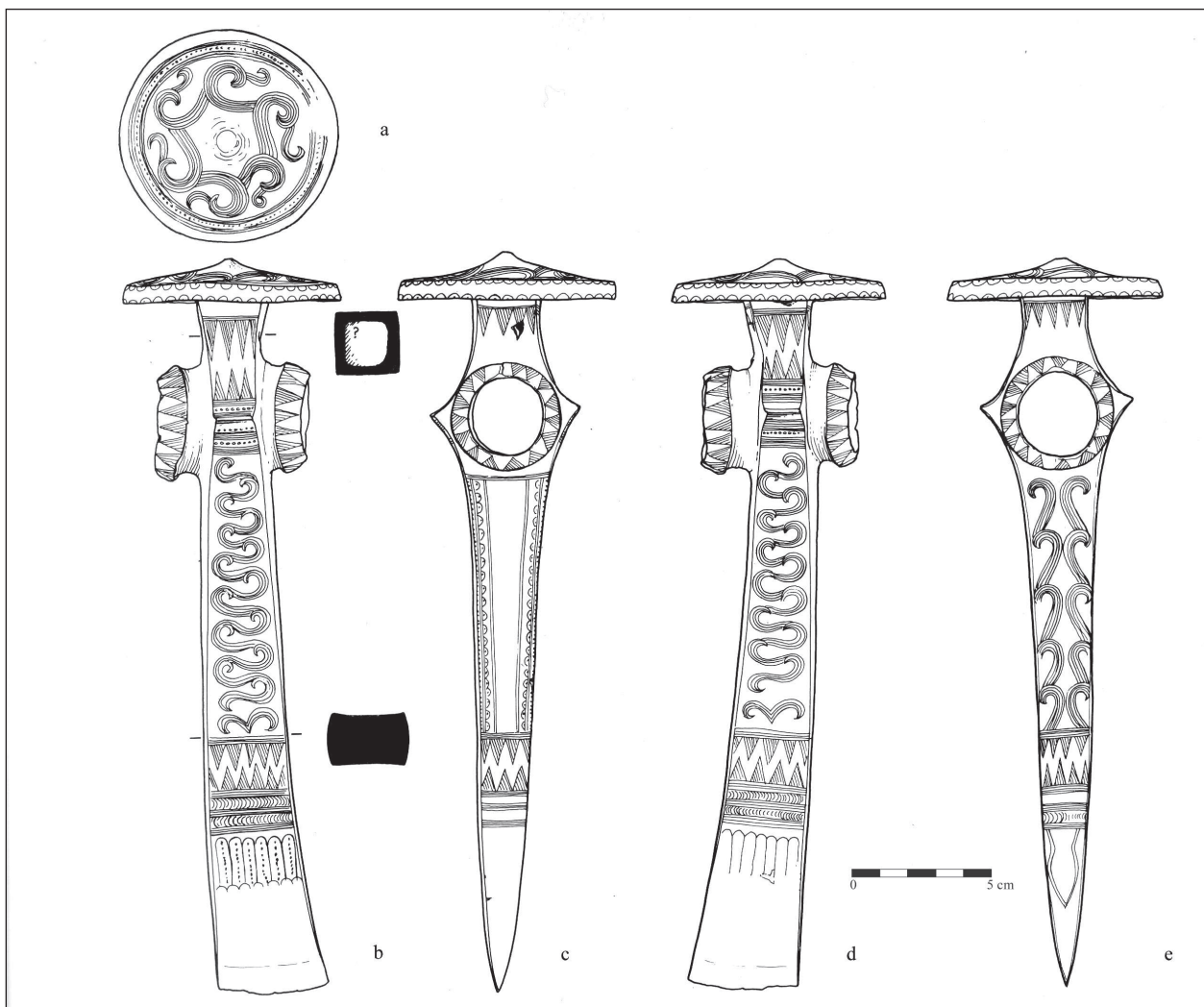
1987-ben az oxfordi Ashmolean Museum egy katalógusban közzé tette Lord McAlpine of West Green régiséggyűjteményének európai és közel-keleti eredetű darabjait (MACGREGOR 1987a). A gyűjtemény tartalmazott három, feltehetőleg egy depót alkotó bronztárgyat, melyek — Andrew Sherratt elemzése szerint (NORTHOVER-SHERRATT 1987, 26, Group 5; MACGREGOR 1987a, 93, Nr. 8. 1–2, 94, Nr. 8. 5) — tipológiai besorolásuk és díszítésük alapján egyértelműen a Kárpát-

medencéből származnak és a középső bronzkor végén készültek. E leletek eddig elkerülték a bronzkori fémművesség hazai és külföldi kutatóinak figyelmét, csupán a lelet egyik — egy, az Augustus Pitt Rivers alább ismertett gyűjteményének katalógusáról szóló cikk egyik képe (THOMPSON-RENFREW 1999, 381, Pl. 5 fent) alapján ismert — csákánya szerepel Wolfgang David munkáiban (DAVID 2002, 421–422, NS 77; 2003, 141, Abb. 5).



1. kép. McAlpine-gyűjtemény — 1. sz. bronz nyakkorongos csákány (MACGREGOR 1987a nyomán)

Fig. 1. McAlpine Collection — disc-budded axe Nr. 1 (after MACGREGOR 1987a)



2. kép. McAlpine-gyűjtemény — 2. sz. bronz nyakkorongos csákány (MACGREGOR 1987a nyomán)
Fig. 2. McAlpine Collection — disc-butted axe Nr. 2 (after MACGREGOR 1987a)

Cikkem célja e fontos leletegyüttes újraközlése, és az eredeti publikációban megjelent szűkszavú elemzés kiegészítése.¹ A gyűjtemény jelentős részét 1994-ben a Sotheby's aukciósházban elárverezték,² a bronz depó jelenlegi tulajdonosa és megőrzési helye ismeretlen, így személyes vizsgálatra lehetőségem nem volt, csak az első publikáció adataira támaszkodhattam.

A leletegyüttes tárgyai

1. Bronz nyakkorongos csákány hosszabb, enyhén ívelő, négyszögletes keresztmetszetű pengével, enyhén kúpos nyakkoronggal és megvastagodott peremű nyélcsővel. A csákány teljes felületét gazdag, futóspiralokból, sraffozott háromszögekből és egyéb geometrikus motívumokból álló karcolt minta borítja. H.: 22,2 cm, él Szé.: 3,3 cm, nyakkorong Á.: 6,7 cm, S.: 811 g. (1. kép)

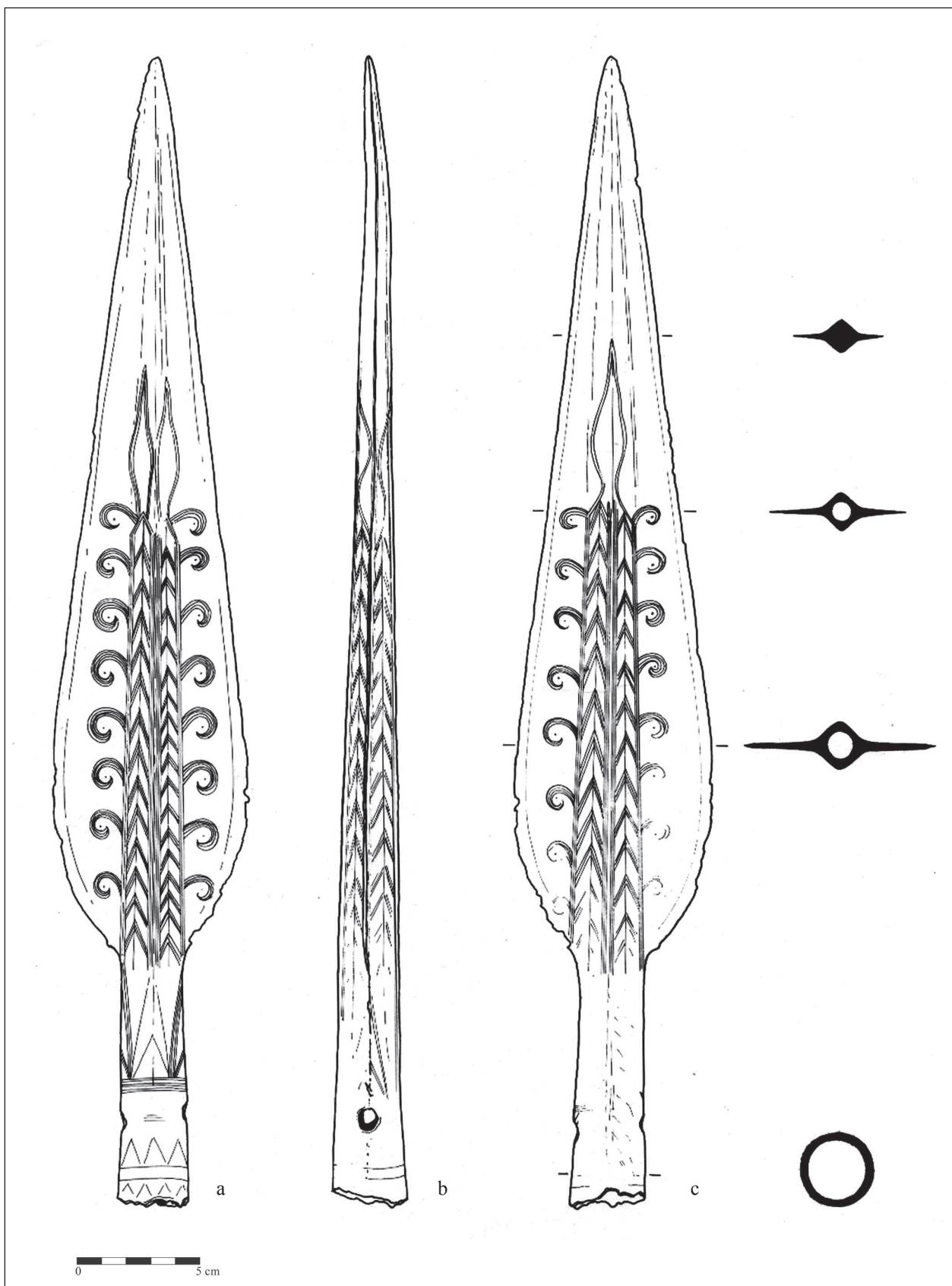
¹ A néhai Andrew Sherrattnak tartozom hálával, amiért figyelmet e leletekre felhívta. E cikket az ő emlékének ajánlom.

² *The Daily Telegraph* 1994. január 18.

2. Bronz nyakkorongos csákány rövidebb, alig ívelő, négyszögletes keresztmetszetű pengével, enyhén kúpos nyakkoronggal és megvastagodott peremű nyélcsővel. A csákány teljes felületét gazdag, futóspiralokból, sraffozott háromszögekből és egyéb geometrikus motívumokból álló karcolt minta borítja. H.: 20 cm, él Szé.: 2,3 cm, nyakkorong Á.: 5 cm, S.: 475 g. (2. kép)

3. Bronz köpüs lándzsahegy, a köpűn a pengével párhuzamos, két kerek átfúrással, hosszú, levél alakú hegygel és rombusz keresztmetszetű középbordával. A lándzsa csúcsa enyhén elgömbült. A köpű vége törött, hiányos, a lándzsa eredeti hossza így nem állapítható meg pontosan. A köpű és a hegy karcolt motívumokkal díszített. H.: 43 cm, Szé.: 7,3 cm, köpű Á.: 2,6 cm. (3. kép)

A gyűjtemény koszideri leletegyüttese — különösen a lándzsahegy — komolyabb figyelemre tarthat számot, és részletesebb elemzést igényel. Az első közlés adatai szerint a tárgyak Augustus Pitt Rivers altábornagy (1827–1900) egyik gyűjteményéből kerültek Lord McAlpine tulajdonába (az altábornagy gyűjteménye-



3. kép. McAlpine-gyűjtemény — bronz lándzsahegy (MACGREGOR 1987a nyomán)
 Fig. 3. McAlpine Collection — bronze spearhead (after MACGREGOR 1987a)

ihez ld. PETCH 2006). E gyűjteménynek korábban a farnhami Pitt Rivers Museum adott otthont, ez azonban az altábornagy utódja, George Pitt Rivers ezredes halála után bezárt. A gyűjtemény jelentős részét átvette a salisbury-i és a South Wiltshire-i múzeum, azonban jó néhány darab a műkincspiacra került (MACGREGOR 1987b, 12). Lord McAlpine gyűjteményének egy másik forrása William Talbot Ready gyűjteménye volt. W. Talbot Ready gyakori üzleti kapcsolatban volt A. Pitt Rivers-szel, és e leletegyüttes tárgyai is tőle kerültek az altábornagyhoz 1896-ban, majd onnan a műkincs kereskedelembe, és végül Lord McAlpine-hoz (MACGREGOR 1987b, 13). A. Pitt Rivers kézzel írott és részletes, színes rajzokkal illusztrált katalógusa a gyűjteményről a McAlpine-gyűjtemény katalógusának elkészültekor még elveszettnek számított, de a tárgyak egy részén megmaradt az eredeti kézzel írott cédula, amely megadja a beszerzés idejét és helyét, esetleg az eladó személyét, a tárgy lelőhelyét és leírását, és néha utalást A. Pitt Rivers saját katalógusának oldalszámára. A leletegyüttes mindhárom darabján volt ilyen cédula, amelyek szerint a tárgyakat A. Pitt Rivers Londonban vásárolta W. Talbot Ready-től, és mindhárom — az akkori — Magyarországról származott. A három bronz fegyver ráadásul egymást követő oldalon szerepelt A. Pitt Rivers katalógusában (1274, 1275, 1276), így minden bizonnyal már ő is egyszerre vásárolta őket. Ezen túl a tárgyak azonos patinája, datálása és stilisztikai rokonságuk is azt támasztja alá, hogy egy zárt leletegyüttest, talán egy bronzdepót alkotnak (MACGREGOR 1987a, 93, Nr. 8. 1–2, 94, Nr. 8. 5).

A két nyakkorongos csákány és párhuzamaik

A két csákány a bronz nyakkorongos csákányok B₁ típusának jellegzetes példányai. E tárgytipus tipológiai vizsgálatával több kutató is részletesen foglalkozott: Ion Nestor (NESTOR 1938), Mozsolics Amália (MOZSOLICS 1967, 33–49), Bernhard Hänsel (HÄNSEL 1968, 61–65), Alexandru Vulpe (VULPE 1970, 66–99), Ehrengard Kroeger-Michel (KROEGER-MICHEL 1983), és legutóbb W. David adott róluk kimerítő tipológiai és stilisztikai elemzést (DAVID 2002, 47–281; 2003). Az eddig megismert B₁ típusú nyakkorongos csákányok teljes listáját is ő közölte (DAVID 2002, 419–426, NS 31–158), ezt egészíthetjük ki immár a McAlpine-gyűjtemény újabb csákányaival.

Mindkét csákány a „klasszikus B₁ típusba” tartozik, melyet az A típustól a rövid nyélcső különböztet meg. A klasszikus B₁ típusnak W. David négy variánsát különböztette el, Tărian-, Téglás-, Mezőberény- és

Zajta-variáns néven (DAVID 2002, 85–86, 420–423, NS 44–102). Közös jellegzetességük a tömör, kónikus nyakkorong, az enyhén ívelő penge és az egyenes vagy enyhén lekerekített él. Utóbbi hármat összekapcsolja a nyakkorong függőleges vagy ferde pereme.

Az 1. sz. csákányt (1. kép; MACGREGOR 1987a, 93, Nr. 8. 1–2, 94, Nr. 8. 5; THOMPSON–RENFREW 1999, 381, Pl. 5 fent; DAVID 2002, 421–422, NS 77; 2003, 141, Abb. 5) W. David a Zajta-formavariánsba sorolta (DAVID 2002, 86). E variáns további jellemzője — amely a Téglás- és Mezőberény-variánsoktól megkülönbözteti — a csúcsba futó nyakkorong, melynek keresztmetszete a szélén karimaszerűen lapos, majd hirtelen ível csúcsba a korong közepén, valamint a kicsit erősebben ívelő penge (DAVID 2002, 86; 2003, 120–121). Összesen huszonöt csákány sorolható ebbe a formavariánsba, melyek közül négy díszített (DAVID 2002, 86, 421–422, NS 77–80) és huszonegy díszítetlen (DAVID 2002, 86, 422–423, NS 81–101). Jellemző a variánsra, hogy a díszített darabok valamivel nagyobbak (hosszabbak és nyakkorongjuk átmérője nagyobb), mint a díszítetlen példányok. Ebbe a tendenciába illik a McAlpine-gyűjtemény csákánya is.

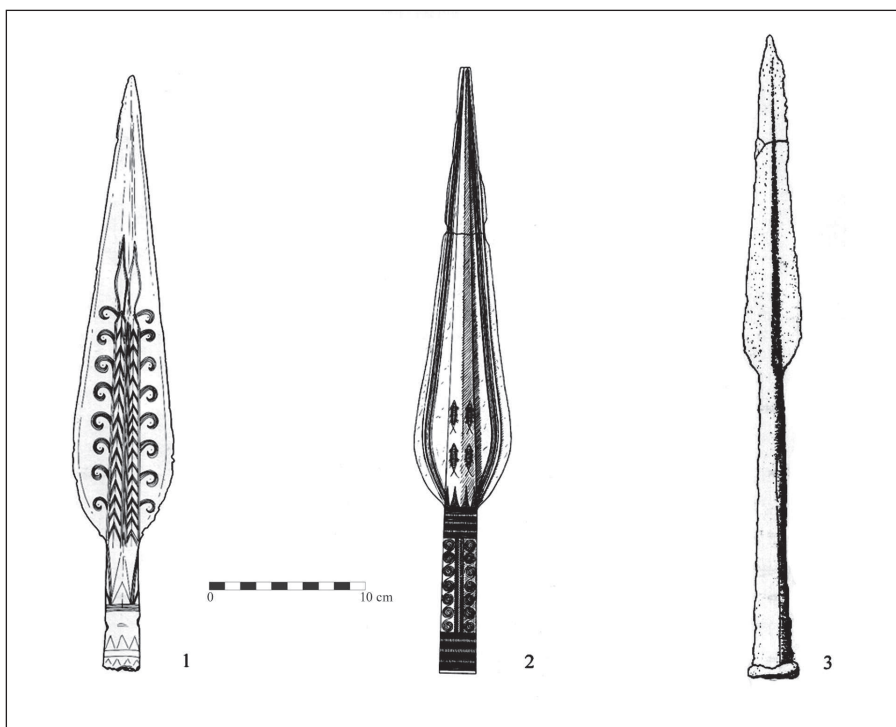
A 2. sz. csákány (2. kép; MACGREGOR 1987a, 93, Nr. 8. 1–2, 94, Nr. 8. 5) a Mezőberény-formavariánsba sorolható. Jellemzője a nyakkorong enyhén ívelő felszíne, a nyakkorong enyhén konkáv keresztmetszete, amely hangsúlyozza a korong közepét, azonban nem fut olyan élesen csúcsba, mint a Zajta-variánsnál (DAVID 2002, 86; 2003, 120–121). Az új csákánnyal együtt összesen tíz példány tartozik ide, ebből hat díszített (DAVID 2002, 86, 421, NS 68–72), négy díszítetlen (DAVID 2002, 86, 421, NS 73–76). Erre a variánsra is jellemző, hogy a díszített példányok nagyobbak a díszítetleneknél (DAVID 2002, 86), amely igaz a McAlpine-gyűjtemény csákányára is.

A díszített nyakkorongos csákányok a Kárpát-medencei középső bronzkor második felének legdíszesebb tárgyai. A díszítőmotívumok elemzése alapján mind E. Kroeger-Michel, mind W. David különböző stílusvariánsokat különített el, utóbbi tizenegyet a Hajdúsámson–Apa-stíluson belül, és még további csoportokat, amelyek ugyan megjelennek a nyakkorongos csákányokon, azonban stilisztikailag már távolabb állnak a Hajdúsámson–Apa-stílustól (közép-Duna-vidéki és nyugat-magyarországi–ausztriai stíluscsoportok) (DAVID 2002, 158–185, különösen 160, Abb. 3. 13, 197, Abb. 3. 14).

Az 1. sz. csákány nyakkorongjának díszítése (1. kép a) teljesen egyedi, ilyen kombináció más nyakkorongos csákányon nem fordul elő (DAVID 2002, 173,

Anm. 213). A korongot kívül pontokkal kombinált sraffozott háromszögek keretezik. A korong csúcsa körül koncentrikus vonalkötegekkel körülvett pontsor látható, körülötte girland mintával. E két sáv között párhuzamos, ellentétes irányba néző spirálinda párok találhatók (DAVID 2002, 122, NS–Motiv 171b1). A csákány testén lévő motívumok gyakoribbak. A nyéllyuk melletti sraffozott homokóra minta, az üresen hagyott rombusz alakú részekben egy-egy ponttal (1. kép c), több A és B₁ típusú csákányon is megfigyelhető (DAVID 2002, 110, NS–Motiv 95). A sraffozott háromszögek, csúcsuknál háromszögbe vagy sorba rendezett három ponttal (DAVID 2002, 109, NS–Motiv 90–91) — a nyakkorongon, annak peremén és a nyakon — szintén gyakori díszítőelemek. A tíz pontból álló háromszög, soronként 1–2–3–4 ponttal a nyakkorong alatt (1. kép d) egyedi motívum, a három pontból álló háromszögmintha (DAVID 2002, 97–99, NS–Motiv 36–45) felnagyított változata. Hat pontból álló verziója ismert a téglási csákány pengéjén (DAVID 2002, 99, NS–Motiv 47, Taf. 34. 2c). Szintén gyakori díszítőelem a pontrozetta (DAVID 2002, 103–104, NS–Motiv 60). A pengéjének fő motívuma — a két egymással ellentétes irányú spirálinda párból álló ún. „kehelyspirál” (DAVID 2002, 121–122, NS–Motiv 170) az egyik keskeny oldalon (1. kép b) és a függőlegesen álló, egy irányba ívelő, ellentétesen elhelyezkedő spirálinda sorok (DAVID 2002, 126, NS 183) a széles oldalakon (1. kép c, e) — néhány csákányon előfordul, de semmiképp sem nevezhető gyakorinak. A penge széles oldalán csak a szaploncai /Săpînța, RO/ A típusú csákányon figyelhető meg ez a minta (DAVID 2002, Taf. 30. 1b–c), a keskeny oldalon több más darabon is (pl. Cajvana, Hajdúsámson, Săpînța, Marosbogát /Bogata, RO/, Friedenau: DAVID 2002, Taf. 261d–e. 2d–e, Taf. 30. 1d, Taf. 32. 1c–d, Taf. 48. 2c). A trencsénmakói /Makov, SK/ csákányon a széles oldalon jelenik meg a minta, azonban a két spirálinda sor ellentétes irányú (DAVID 2002, Taf. 48. 4). A penge egyik keskeny oldalán lévő „kehelyspirál” pár is csak a săpînței A típusú csákányon ismétlődik meg (DAVID 2002, Taf. 15. 8, Taf. 30. 1e). Ki kell emelnünk, hogy mindkét kompozícióban a spirálinda motívumokat nagyobb pontok kísérik. A másik rövid oldal pontrozzákból álló díszje egyedi ebben a kompozícióban. A pengék díszítésének lezárása szintén klasszikus, gyakran használt díszítőelemekkel történt. A széles oldalakon csüngő, ferdén sraffozott háromszögek csúcsaiból induló függőleges pontsorokat találunk (DAVID 2002, 109, NS–Motiv 92). A keskeny oldalakon a dísz egy-egy, pontokkal kombinált „láncdusza” motívum zárja (DAVID 2002, 120–121, NS–Motiv 167; legújabban JOCKENHÖVEL 2005).

A 2. sz. csákány nyakkorongjának díszítése, a többkarú spirálforgó, különböző verziókban több A és B típusú csákányon is előfordul (DAVID 2002, 124–125, NS–Motiv 177, Taf. 1–3). Itt a nyakkorongot vonalkötegekkel határolt pontsor keretezi, és a nyakkorong csúcsát koncentrikus körök veszik körül. A kettő között található a spirálforgó, amely azonban itt inkább hat, egyenes szárú, végükön továbbágzó spirálindából áll össze (2. kép a). A csákány nyakát sraffozott, hosszú háromszögekből álló farkasfogminta díszíti, amelynek a felső, a korong felé eső része körbefut a nyakon (DAVID 2002, 111, NS 102–103). Ugyanezt a mintát láthatjuk a penge főmotívumának lezárásaként is. A pengéjének szélesebb oldalait (2. kép b, d) a nyakkorongos csákányok legklasszikusabb motívuma, az ellentétes irányba csavarodó spirálindák sora borítja (DAVID 2002, 125–128, NS–Motiv 180–190). Ennek a motívumnak a penge tengelyére merőleges, azaz horizontális verzióját (DAVID 2002, 126–127, NS 185) találjuk meg itt. Bár a motívum több stílus- és formavariánson is előfordul (pl. Vámospércs, Hajdúsámson, Tiszaladány, Szeghalom, Köröstarján /Tărian, RO/, Téglás, „Torda” /Turda, RO/, stb.: DAVID 2002, Taf. 27. 2b, 3b, Taf. 29. 1b, 2b, Taf. 34. 1b. 2a, Taf. 38. 1b), ennek érdekessége, hogy az egyik oldalon (2. kép b) a vonalkötegből álló spirálindák legkülső vonala nem csavarodik vissza, hanem továbbhalad a következő spirálinda belső vonalaként. Ezt csak az A típusú és a korai stílusvariánshoz tartozó csákányokon figyelhetjük meg, bár ott sem az összes spirálindánál (pl. Kövend /Plăiești, RO/, Apa /Apa, RO/, Tiszaladány, Szamostelek /Someșeni, RO/: DAVID 2002, Taf. 25. 2c, Taf. 28. 1b, Taf. 29. 1b, Taf. 31. 2c). A spirálindák egy V-alakú „kehelyspirálban” végződnek (DAVID 2002, 122, NS–Motiv 171). Ez a minta ebben a pozícióban soha nem fordul elő. Hasonlót találunk azonban például az ópálosi /Păuliș, RO/ A típusú nyakkorongos csákány pengéjének egyik keskeny oldalán, egyedül álló motívumként (DAVID 2002, Taf. 25. 1d), vagy a letkési B₁ csákány széles oldalán, sorba rendezve (DAVID 2002, Taf. 49. 2b–c). Az egyik keskeny oldalon (2. kép c) vonalkötegekkel és ponttal ellátott félkörívekkel keretezett üres mezőt találunk; a másikon (2. kép e) az 1. sz. csákány széles oldalairól (1. kép c, e) már ismert, függőlegesen álló, egy irányba ívelő, ellentétesen elhelyezkedő spirálinda sorokat (DAVID 2002, 126, NS 183). A pengék széles oldalának díszítését a fent már említett farkasfog minta zárja, alatta vonalkötegek között ívelt vonalkázással. A végdísz mindkét széles oldalon (2. kép b, d) girland minta csúcsaiból kiinduló egyenes vonalakból áll, amely főleg A típusú csákányokon gyakori (DAVID 2002,



4. kép. Nagyméretű bronz lándzsahegy típusok — 1: McAlpine-gyűjtemény, 2: Valsømagle II, 3: Mükéné (MACGREGOR 1987a; JACOB-FRIESEN 1967 és AVRAM 1983 nyomán)

Fig. 4. Large bronze spearheads — 1: McAlpine Collection, 2: Valsømagle II, 3. Mycenae (after MACGREGOR 1987a; JACOB-FRIESEN 1967 and AVRAM 1983)

147–149, Taf. 12. 1–11, 13). Az egyik (2. kép b) a vonalak között azokkal párhuzamos pontsorok futnak, és a vonalak végét ívelő vonalkák zárják. A pontsorral kombinált dísz viszonylag gyakori, legközelebbi megfelelőjét az Ashmolean Museum ismeretlen lelőhelyű B₁ csákányán láthatjuk (DAVID 2002, Taf. 12. 10, Taf. 33. 1b–c). A motívum ívelt vonalkákkal való lezárása azonban már csak a későbbi B₁ csákányokra jellemző (pl. „Turda”, Magyarország – Delhaes-gyűjtemény: DAVID 2002, Taf. 36. 1b, Taf. 37. 1b, Taf. 38. 1b). Az egyik keskeny oldalon a záróminta a már ismert „lándzsa” motívum (2. kép e).

Mind a két csákányt — az 1. sz. csákány esetében W. Davidot követve (DAVID 2002, 171; 2003, 121) — a Turda–Zajta-stílusvariánsba sorolhatjuk (DAVID 2002, 171–175). Ez a stílus a klasszikus B₁ csákányok kései csoportjára jellemző. A Zajta-formavariáns díszített példányai mind ebbe stílusvariánsba tartoznak, és valószínűleg egy késői változatot képviselnek. Jellemző a stílusra a geometrikus minták jóval jelentősebb szerepe: immár nemcsak kiegészítő, helykitöltő vagy keretező motívumként jelentkeznek, hanem főminta-ként is. Ezzel párhuzamosan a spirálminták jelentősége általában csökken. Fontos elem, hogy a díszített felületek sokkal jobban illeszkednek a csákány tektonikájához, jellemző például — szemben a korábbi stí-

lusokkal —, hogy a nyéllyuk körüli törés alsó és felső oldala is azonos mezőhöz tartozik, és pengét díszítő motívumok csak mélyebben indulnak. A nyakkorong díszítésénél az amúgy is kisebb korongot egy széles keretminta szegélyezi, amelyen belül található egy kisebb, központi motívum (1. kép a, 2. kép a), amely a korábban jellemző spirálforgó helyett gyakran rozetta vagy csillag. Fontos megkülönböztető elem még, ami a pengén gyakran megfigyelhető, hogy nagyobb területek — főleg a penge alsó oldala — díszítetlenül maradnak, legfeljebb egy szegélyminta veszi körül az üres mezőket (1. kép d, 2. kép c).

A közös elemek ellenére a Turda–Zajta-stílusvariánsba tartozó csákányok viszony-

lag nagy változatosságot mutatnak, és a McAlpine-gyűjtemény két darabján is megfigyelhetők olyan elemek, amelyek más stílusvariánsban gyakoriak. Az egy irányba ívelő spirálinda párokból álló motívum (1. kép b–c, e, 2. kép e) inkább a Gaura-stílusra jellemző, a penge széles oldalán található vízszintes spirálinda (2. kép 1b, 1d) pedig az Apa–Szeghalom-, Gaura- és Tărian-stílusvariánsokra. A 2. sz. csákány pengéjének díszítését lezáró motívum, a girland minta csúcaiból kiinduló egyenes vonalak (2. kép b, d) pedig főleg a Szeghalom–Apa- és Gaura-stílusban díszített A csákányokon gyakori.

A lándzsahegy és párhuzamai

A lándzsahegy (3. kép, 4. kép 1; MACGREGOR 1987a, 93, Nr. 8. 1–2, 94, Nr. 8. 5) tipológiai besorolása kevésbé egyszerű. A Kárpát-medence középső bronzkori lándzsahegyeit már többen is vizsgálták: Mozsolics A. (MOZSOLICS 1967, 61–62), B. Hänsel (HÄNSEL 1968, 74–76), Bóna István (BÓNA 1975, 276–277), Kovács Tibor (KOVÁCS 1975, 24–36), Emily Schalk (SCHALK 1992, 142–149) és W. David (DAVID 2002, 395–398). A közép-európai darabokat Karl-Friedrich Rittershofer (RITTERSHOFER 1984, 218–228), Svend Hansen (HANSEN 1991, 27–54) és Joachim Tarot (TAROT 2000) tekintet-

ték át részletesen, míg az észak-európaiakat Gernot Jacob-Friesen (JACOB-FRIESEN 1967) és legutóbb Helle Vandkilde (VANDKILDE 1996, 212–214, 229–231, 232–235).

A McAlpine-gyűjtemény lándzsájának pengéje hosszú, levél alakú. Legszélesebb része a penge alsó negyedében helyezkedik el. A penge és a köpű penge alatti részének hosszaránya kb. 3:1. Bár a köpű alsó vége törött, a szegecslyukak feltehetőleg a köpű alsó harmadában helyezkedtek el, párhuzamosan a pengével. A lándzsahegy méretében, arányaiban és díszítettségében jelentősen eltér a régió legtöbb lándzsahegyétől.

A Kárpát-medencében a legkorábbi köpűs lándzsahegyek a kora és középső bronzkor fordulóján jelennek meg. A legkorábbiaknak a hernádkaki (MOZSOLICS 1967, 143, Taf. 7. 3; KOVÁCS 1975, 27 Abb. 4. 4, 28; SCHALK 1992, Abb. 56. 1, 4, Taf. 10. 1), szigetszentmiklósi (KALICZ-SCHREIBER 1995, 31, 48, 82. t. 5a) és battonyai temetők darabjai (KOVÁCS 1975, 27, Abb. 4. 5, 34; SZABÓ 1999, 21, 32, 80, Abb. 14. 6) tekinthetők, és a kora és középső bronzkor átmenetére datálhatók. A korai, Koszider-fázis előtti darabokra jellemző a szegecslyukaknak a pengére merőleges, a későbbiekre a pengével párhuzamos helyzete (KOVÁCS 1975, 28–29), amely készítéstechnológiai különbségeket is jelent (HUNDT 1986, 142–144; SCHALK 1992, 145–146). Az átfúrás pozíciója szempontjából a McAlpine-gyűjtemény lándzsája ez utóbbi, a Koszider-fázisba datálható csoportba tartozik.

Mind a lándzsa díszítése, mind mérete különlegesnek számít. Az ismert középső bronzkori Kárpát-medencei lándzsahegyek — a zsadány-orosipusztai miniatűr darabtól eltekintve (MOZSOLICS 1967, 154, Taf. 70. 2; KOVÁCS 1986, 28, 30, Abb. 2. 1) — 10 és 25 cm között ingadoznak. Ezzel szemben a McAlpine-gyűjtemény lándzsája — hiányos köpűvel is — 43 cm.

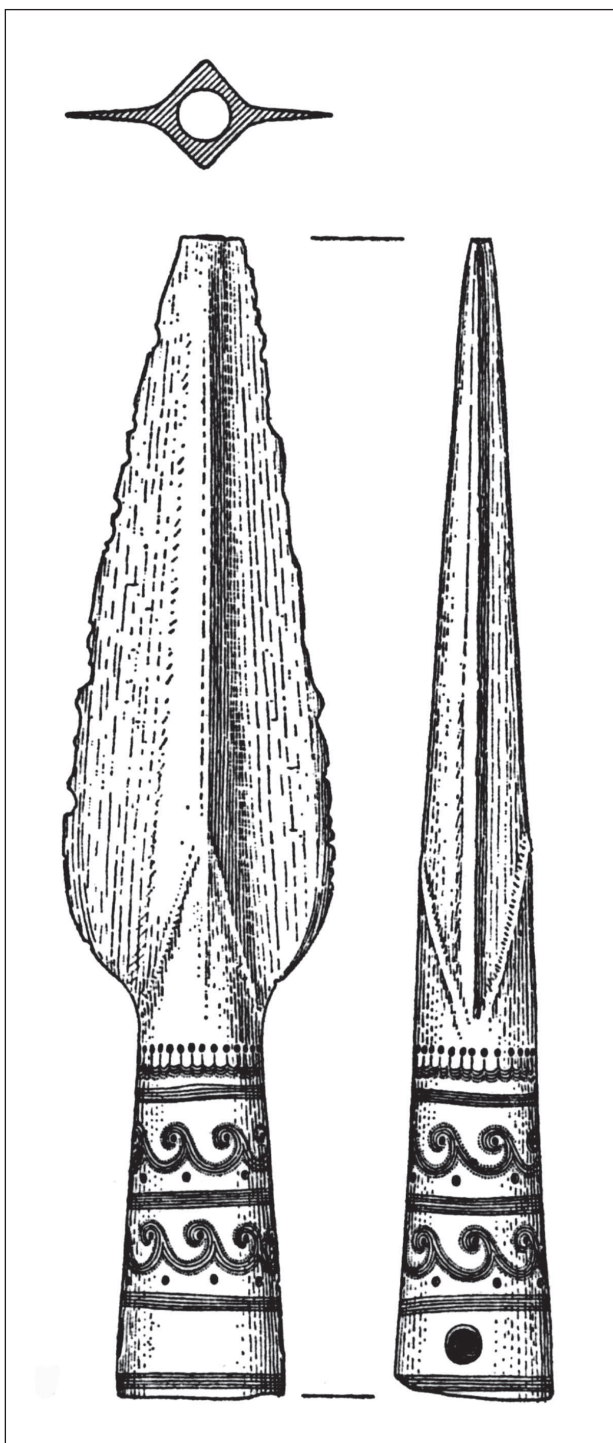
Ebben a korszakban ekkora lándzsahegyeket két területről ismerünk. Az egyik az Égeikum, ahol a műkenéi aknasírokban előkerült lándzsák egy része éri el ezt a méretet. Bár a műkenéi aknasírok kronológiai helyzete — a középső helladikus kor (MH) késői fázisától a késő helladikus kor elejéig (LH I)³ — talán lehetővé tenné, hogy ezek egy Koszider-kori lándzsahegy előképei legyenek, azonban a formai különbségek túl nagyok. E fegyverek tipológiai besorolását Robert

Avila végezte el (AVILA 1983). Az Avila II. típusába tartozó lándzsahegyek más felépítésűek, mint a Kárpát-medencei darabok: jellemző rájuk a keskeny, alig ívelő penge és a keskeny, a penge hosszúságával nagyjából megegyező, ún. hasított köpű (4. kép 3; AVILA 1983, 9–11, Nr. 8–16, Taf. 1. 8, Taf. 2, Taf. 3. 15–16). Bár ezek a lándzsák az Égeikum bronzkorának korábbi fázisaira jellemző, áttört pengéjű (AVILA 1983, 131–132; KILIAN-DIRLMEIER 2005, 111–113) vagy ún. „papucsos” nyelezésű lándzsahegyeinél (AVILA 1983, 5–8; KILIAN-DIRLMEIER 2005, 133–134) jóval közelebb állnak a közép-európaiakhoz, a különbség mégis jelentős.

A lándzsahegyek másik, méretben hasonló csoportja a skandináviai Valsømagle-típus egyes darabjaiból áll (JACOB-FRIESEN 1967, 117–136, főleg 122–125; VANDKILDE 1996, 232–235). E lándzsahegy típust az észak-európai bronzkor IB fázisára lehet datálni, amely párhuzamos a Kárpát-medence Koszider-korszakával, illetve a közép-európai Br B fázissal (a korszak abszolút datáláshoz legújabban ld. CHRISTENSEN 2006; RANDSBORG 2006). Bár a típus képviselői általában kisebbek a McAlpine-gyűjtemény lándzsájánál, legalább hat darab jóval a 12 és 27 cm közé eső átlaghosszúság fölött van („Skåne”: JACOB-FRIESEN 1967, 298 Nr. 106 [Schonen], Taf. 25. 1; Valsømagle I és II: JACOB-FRIESEN 1967, 313–314, Nr. 418, Taf. 27. 1, 4; Falköping: JACOB-FRIESEN 1967, 303, Nr. 221, Taf. 28. 1; Stenmark: JACOB-FRIESEN 1967, 322, Nr. 566, Taf. 28. 7; Süderschmedeby: JACOB-FRIESEN 1967, 328, Nr. 696, Taf. 37. 1). Ezek kifejezetten jó párhuzamai a McAlpine-gyűjtemény lándzsájának méretükben, arányaikban és — a valsømaglei I. depó díszítetlen darabját kivéve — díszítettségükben is (4. kép 2). További hasonlóság, hogy mind a Valsømagle-típuson, mind a McAlpine-gyűjtemény lándzsáján az élt már az öntés során, egy lépcsőszerű vékonyítással alakították ki (JACOB-FRIESEN 1967, 120).

A McAlpine-gyűjtemény lándzsája a Hajdúsámson–Apa-stílus jellegzetes ornamentikáját viseli. Díszített lándzsahegyek ugyan ismertek a Kárpát-medence középső bronzkorából is, azonban ezeken a példányokon a karcolt motívumok az esetek döntő többségében a köpűre korlátozódnak, és leginkább sraffozott háromszögekből állnak (DAVID 2002, 397–398, 441–442, LS 1–9). Ilyen módon díszített lándzsahegy ismert pl. Füzesabonyból (KEMENCZEI 1968, 19, 1. kép, 3. t. 8), Szucsányból /Sučany, SK/ (KOÓS 1993, 5, 7, 9–10, 1. t. 4), Kisvárad /Nitriansky Hrádok, SK/-Zámečekről (TOČÍK 1964, 51, Obr. 34. 4; KOVÁCS 1975, 35, Abb. 4. 9; DAVID 2002, 442, LS 9, 486, SK 37, Taf. 97. 1), Pozsonyból /Bratislava, SK/ (KOVÁCS 1975, 27, Abb. 4.

³ Ld. pl. KILIAN-DIRLMEIER 1986; GRAZIADIO 1991, 406 Tab. 1; az aknasírok Kr. e. XVII. századi abszolút dátuma leginkább a késő minószi (LM) IA fázisba tehető thérai vulkánkitörés dátumától függ, ehhez összefoglalóan MANNING 1999; legutóbb BRONK RAMSEY–MANNING–GALIMBERTI 2004; FRIEDRICH ET AL. 2006; BRUINS ET AL. 2008.



5. kép. Bronz lándzsahegy ismeretlen „magyarországi” lelőhelyről (HUNDT 1972 nyomán)

Fig. 5. Bronze spearhead from „Hungary” (after HUNDT 1972)

10,⁴ 35; DAVID 2002, 442, LS 6, Taf. 97. 2) és Kassa–Bárcáról /Košice–Barca, SK/ (FURMÁNEK 1979, 28, Obr. 10, 110, Nr. 10; DAVID 2002, 442, LS 7, Taf. 97. 4). Hasonló díszítésű lándzsahegyek kerültek elő Közép-

⁴ Ekkor még ismeretlen lelőhelyüként említi.

Európában is, a Bühl- és Locham-horizontokból (HANSEN 1991, 27–34; TAROT 2000, Taf. 1, Taf. 2. 431, 605, 607, 637), valamint Észak-Európából is, az északi bronzkor IB fázisából (VANDKILDE 1996, 212–214; az ún. Bagterp-típus Torsted-variánsa). Utóbbiakat közép-európai importoknak vagy közép-európai hatásra készült helyi daraboknak tartják.

Csupán egy lándzsahegy köpűjén találkozunk a Hajdúsámson–Apa-stílusra oly jellemző spirálmotívumokkal (5. kép). Egy ismeretlen „magyarországi” lelőhelyű, a mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum-ban őrzött leletegyüttes (HUNDT 1972, 35, 49–55, Abb. 1. 1, Abb. 5; DAVID 2002, Taf. 269. 5–9) lándzsájának köpűjét négy vonalköteg osztja három mezőre. Az alsó mező üres, a felső kettőt vonalkötegből álló, nagy pontokkal kombinált futóspirál díszíti (HUNDT 1972, 51, Abb. 5. 2, 52–53; DAVID 2002, 396–397, 442, LS 11, Taf. 97. 6). A motívum nagyon hasonló módon tér vissza a leletegyüttes többi darabján (egy törőn, a markolatgombján, egy bronz övcsaton és egy bikónikus fejű tűn) is, és W. David szerint egy műhelyben készülhettek (DAVID 2002, 396–397).

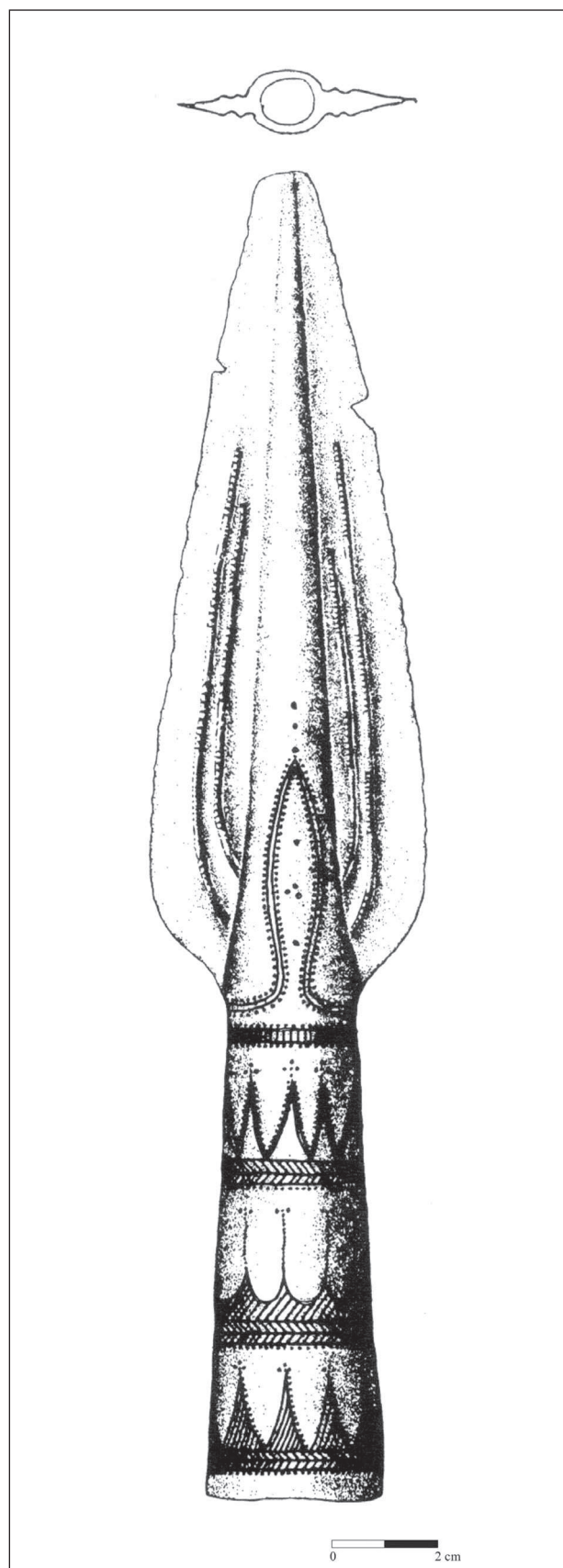
A lándzsahegyek pengéjén sokkal ritkábban fordul elő díszítés. A páuli-i lándzsa köpűjén csupán két kettős vonal közötti függőleges rovátkolás látható, azonban a penge alját a jól ismert, pontsorokkal kísért, hármas vonalkötegből álló „lándzsa” motívum díszíti (MOZSOLICS 1967, 61, 153, Taf. 18. 4; KOVÁCS 1975, 35, Abb. 4. 8; DAVID 2002, 442, LS 11, Taf. 97. 8).

A horgosi /Horgoš, SRB/ lándzsa (6. kép) már gazdagabban díszített (SZEKERES 1996; DAVID 2002, 395–396, 442, LS 12, Taf. 97. 7). A lándzsa köpűjét négy, az alsó három esetében halszálla mintával, a legfelsőnél függőleges vonalkázással kitöltött sáv osztja három mezőre. A felső és alsó mezőkben enyhén ívelő oldalú háromszögeket találunk, csúcsuknál három ponttal. Az alsó mezőben a háromszögek sraffozottak. A középső mezőt sraffozott girland minta díszíti, melynek csúcsaiból függőleges vonalak indulnak, végükön két ponttal. A köpű középső részét, már a penge magasságában, egy „lándzsa” motívumot formáló, pontokkal kísért bordadísz borítja. A lándzsát az első publikációban Szekeres László a késő bronzkorba, a Br D és Ha A fázisok fordulójára datálta, leginkább a mérete — 25 cm — és a penge két oldalán lévő két-két rovátkolt borda miatt (SZEKERES 1996, 281). Jellegzetes díszítése azonban egyértelműen a Hajdúsámson–Apa-stílushoz köti, és minden motívumának párhuzamai megtalálhatóak a középső bronzkori fémművesség díszített termékein (DAVID 2002, 396). E datálásnak a bordadíszek sem mondanak ellen. Ugyanilyen

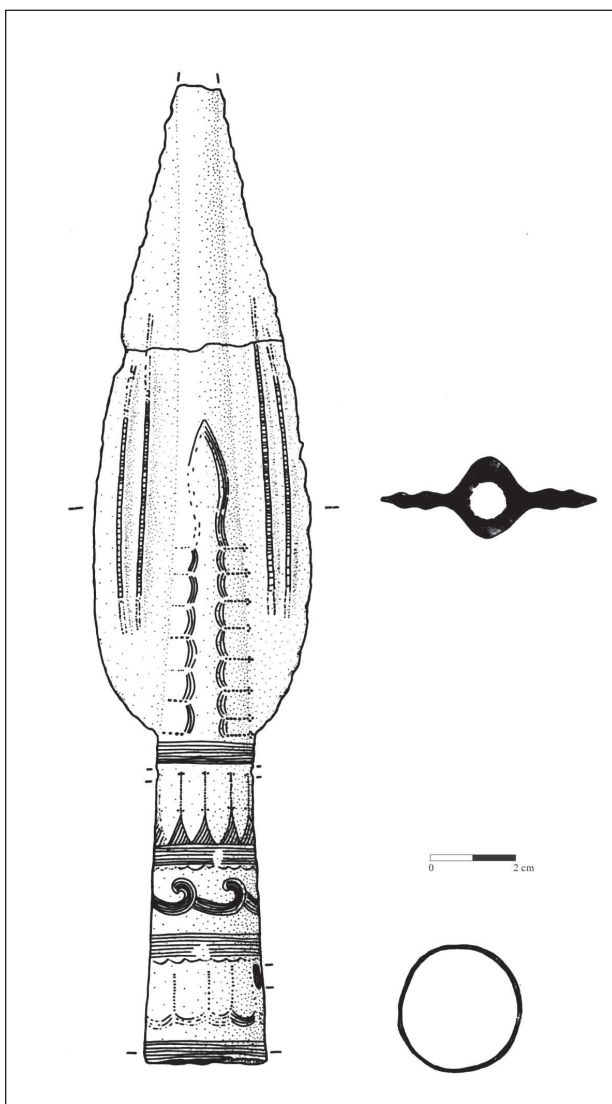
plasztikus díszet találunk a Békés-Kecskeméti utcai, Koszider-kori depó egyébként díszítetlen lándzsáján (MRT 10, 117, 1/188. lh., 19. t. 6; DAVID 2002, Taf. 133. 7), és egy, már publikált (GAMBARI–VENTURINO GAMBARI 1986), azonban a szakirodalomban teljesen figyelmen kívül hagyott olaszországi darabon, amely minden bizonnyal Kárpát-medencei eredetű, és a pengéje díszített.

Az észak-olaszországi Cuneo-Stazione Vecchia lelőhelyről a XIX. század második felében a torinói Museo Storico Nazionale d'Artiglieriába került lándzsahegy (7. kép) díszítése alapján egyértelműen a Kárpát-medencében készülhetett, és import Észak-Itáliában. A lándzsahegy 23,2 cm hosszú, pengéje levél alakú, csúcsa hiányzik. A penge legszélesebb pontja az alsó harmadban van. A penge és a köpű penge alatti részének hosszaránya kb. 2:1. A pengét a köpű két oldalán két-két borda díszíti. A köpű két helyen is át van fúrva: közvetlenül a penge alatt, és a köpű szája felett. Mindkét átfúrás párhuzamos a penge síkjával.

A lándzsa köpűjének penge alatti részét négy vonalköteg osztja három mezőre. A két középső vonalköteget alulról egyszeres girland minta követi. A legalsó mezőben többszörös vonalú girland fut körbe, amelynek csúcsaiból pontsorból álló, függőleges vonalak indulnak ki. Ugyanez a minta ismétlődik meg a köpű középső részén, már a penge magasságában, azonban függőleges helyzetben. Itt a jobb oldalon a pontsorok három pontban végződnek. E motívumok különféle formában gyakran fordulnak elő nyakkorongos csákányok pengéjének széles oldalán, zárómotívumként (DAVID 2002, 114–118, NS–Motiv, 124–153, Taf. 12. 1–11, 13, 17), és megjelennek például a kelebiai nyéltaréjos csákány nyakán (DAVID 2002, Taf. 66. 3, Taf. 112. 6), vagy — nagy pontokkal a vonalak végén — a mainzi, ismeretlen lelőhelyű lándzsa díszének legfelső mezejében is (5. kép). A középső mezőben vízszintes, egy irányba ívelő, egymásból induló spirálindák sorakoznak. Bár a motívum hasonlít a horgósi lándzsahegy ugyanebben a pozícióban található díszére, azzal ellentétben nem valódi futóspirál, hanem inkább annak egy verziója: egy irányba ívelő spirálindák sora, amely ismert a McAlpine-gyűjtemény csákányairól — és párhuzamaikról —, valamint több nyéltaréjos csákányról (DAVID 2002, Taf. 60. 3a, Taf. 62. 2a–b, Taf. 63. 1b, 2a) és nagyrozvágyi típusú csüngőről (DAVID 2002, Taf. 98. 1, 3–4) is. A felső mezőben ferdén srafhozott háromszögek állnak az elválasztó vonalkötegen, csúcukból pontsor indul, melyet kezdeténél és felső végénél is két-két pont keretez. Ez a dísz is gyakori



6. kép. Bronz lándzsahegy Horgoš-ról (DAVID 2002 nyomán)
Fig. 6. Bronze spearhead from Horgoš (after DAVID 2002)



7. kép. Bronz lándzsahegy Cuneoból (GAMBARI-VENTURINO GAMBARI 1986 nyomán)

Fig. 7. Bronze spearhead from Cuneo (after GAMBARI-VENTURINO GAMBARI 1986)

zárómotívum — különféle változatokban — a nyakkorongos csákányok pengéjének széles oldalán (DAVID 2002, Taf. 11. 7–11, 14–17), de megtalálható például több Hajdúsámson- és Oradea-típusú kard markolatán is (DAVID 2002, Taf. 89, Taf. 90. 1a, Taf. 91. 2–3). A köpű folytatásán, a penge közepén a köpű legalsó mezejéből ismert motívum tér vissza. A minta felső vége egy négyvonalas „lándzsa” motívumban végződik, amely gyakori a nyakkorongos csákányokon (DAVID 2002, 120–121, NS–Motiv, 166–167; JOCKENHÖVEL 2005, 608, Abb. 1), a nyéltaréjos csákányokon (DAVID 2002, 293, NK–Motiv 41), a Kelebia-típusú törökön (DAVID 2002, 437, SD 9–16, Taf. 88; JOCKENHÖVEL 2005, 609, Abb. 2. 6), a Hajdúsámson- és Oradea-típusú kardokon (DAVID 2002, Taf. 89–92; JOCKENHÖVEL 2005, 609, Abb. 2.

1–4), megtalálható a pákozdi diadémon (JOCKENHÖVEL 2005, 610, Abb. 3. 1), a McAlpine-gyűjtemény lándzsáján (3. kép) és a horgoš-i lándzsahegyen is (6. kép). A függőleges, pontsorokkal vagy vonalakkal kiegészített girland minta kombinációja a „lándzsa” mintával ugyanebben a kompozícióban megjelenik például a sárközújlaki /Livada, RO/ kardon (DAVID 2002, Taf. 92. 1), a hajdúsámsoni, szendröládi, és szeghalmi A típusú nyakkorongos csákányok keskeny oldalán (DAVID 2002, Taf. 26. 2d–e, Taf. 27. 4c, Taf. 29. 2d–e), a szirmabesenyői nyéltaréjos csákány pengéjén (DAVID 2002, Taf. 66. 2b), a hajdúsámsoni nyélcsoves csákány pengéjén (DAVID 2002, Taf. 75. 4b), és a már említett, ismeretlen lelőhelyű mainzi tör pengéjén (DAVID 2002, Taf. 88. 3). A penge két oldalán lévő bordákon rovátkolás látható. Megállapíthatjuk, hogy ez a darab is tökéletesen illeszkedik a Kárpát-medence Hajdúsámson–Apa-stílusban díszített köpűs lándzsahegyeinek sorába és a Koszider-korba datálható.

A McAlpine-gyűjtemény lándzsája (3. kép) szintén ebbe a tárgycsoportba sorolható. A köpű legalsó, töredékes részén két párhuzamos vonal felett és alatt háromszögek sorakoznak. Ez a minta a korábban már említett, a köpűn háromszögekkel díszített lándzsahegyekkel állítható párhuzamba, hasonlótl találunk az ezekkel rokon füzesabonyi lándzsahegyen (KEMENCZEI 1968, 19, 1. kép) vagy a langquaidi depó lándzsáján (DAVID 2002, 460, D 60, Taf. 201. 25). A köpű felső részén, egy körbefutó vonalköteg felett hosszú, hegyesszögű háromszögbe illesztett kisebb háromszögek láthatók. Ez a dísz csak távolabbról emlékeztet néhány Apa–Szeghalom- és Gaura-stílusban díszített nyakkorongos csákány nyakán (DAVID 2002, Taf. 29. 1d, 2d–e, Taf. 32. 1c–d), a pozsonyi/bratislavai lándzsahegy köpűjén (DAVID 2002, Taf. 97. 2), és több ovális, nyitott végű karperecen lévő motívumra (pl. Ipolyvisk /Vyškovce nad Ipľom, SK/, Rácegres, Hodonín, Přítluky, Szentpéter /Dolný Peter, SK/, Želetice, Pasohlávsky, Borotice: DAVID 2002, Taf. 170. 3a, Taf. 190. 11–12, Taf. 227. 2–3, Taf. 228. 3–4, 6–7, Taf. 308. 3–4, Taf. 311. 3, Taf. 312. 2–5, Taf. 313. 3–6). A köpű felső részét függőleges vonalkötegek osztják a rombusz alakú középborda oldalaira illeszkedő két sávra, amelyekben vonalkötegekből álló halszálla minta fut végig. Hasonló, vonalkötegekből álló minta látható egy ismeretlen „magyarországi” lelőhelyű, Turda–Zajta-stílusban díszített B₁ nyakkorongos csákány pengéjének egyik keskeny oldalán (DAVID 2002, Taf. 37. 1c). Sávokba illesztett halszálla minta ismert még a szamosfalvai /Someșen, RO/ A típusú, Gaura-stílusú (DAVID 2002, Taf. 31. 2d–e) és a téglási B₁ tí-

pusú, Téglás-stílusú nyakkorongos csákányon (DAVID 2002, Taf. 34. 1b). Ezt a mintát felülről az egyik oldalon egy, a másikon két „lándzsa” motívum zárja. Ennek párhuzamait fent már ismertettem, azonban a kettős „lándzsa” motívumnak nincs ismert megfelelője. A pengét a köpű két oldalán spirálindák díszítik, az egyik oldalon hét, a másikon nyolc pár. Az indák spirálszerűen visszahajló részének közepén pontdíz található. Bár a spirálinda a Hajdúsámson–Apa-stílus egyik legjellegzetesebb motívuma, egyesével igen ritkán fordul elő. Ismert nyakkorongos csákányok pengéjén (DAVID 2002, 121, NS–Motiv 168–169, Taf. 27. 4b, Taf. 47. 1b) és korongján (DAVID 2002, Taf. 52. 1b [helytelen számozással, 52. 2a helyett]), azonban más elrendezésben. A spirálok kombinációja nagyobb pontokkal megfigyelhető az 1. sz. csákányon is, és jellemző az RGZM-ben őrzött, ismeretlen lelőhelyű leletegyüttes valószínűleg azonos műhelyben készült tárgyain is (HUNDT 1972, Abb. 5; DAVID 2002, 396–397, Taf. 269. 5–9).

Összefoglalás

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a McAlpine-gyűjtemény leletegyüttese feltételezhetően egy Koszider-kori depó, amely három díszfegyvert tartalmazott. A két csákány a nyakkorongos csákányok klasszikus B₁ típusának két különböző variánsát képviselik, és Turda–Zajta-stílusú díszítést viselnek. A lándzsahegy szintén a Hajdúsámson–Apa-stílus díszítőelemeit viseli magán, azonban formailag a skandináviai Valsømagle-típusú csákányokhoz áll közel,

és feltehetőleg azok ismeretében készült a Kárpát-medencében.

Végezetül meg kell említeni, hogy első közlés óta A. Pitt Rivers katalógusai előkerültek a családi hagyatékból, és jelenleg Cambridge-ben vannak (THOMPSON–RENFREW 1999). A gyűjteményt ismertető cikk közli a katalógus 1274. oldalát (THOMPSON–RENFREW 1999, 381, Pl. 5), amely a leletegyüttes 1. sz. csákányán kívül ábrázol egy nagyméretű, egyedi formájú, díszített nyélesőves csákányt is, amely ma a londoni British Museumban található (KROEGER–MICHEL 1983, Fig. 202; DAVID 2002, 334–335, 436, SR 72, Taf. 83. 1). Ugyanezen a táblán láthatunk egy díszítetlen nyakkorongos csákányt is, amely feltehetőleg azonos egy, a szakirodalomban ismert, ismeretlen lelőhelyű, a Pitt Rivers-gyűjteményből származó darabbal (KROEGER–MICHEL 1983, 190, B–321, Fig. 56b; DAVID 2002, 422, NS 83). A Pitt Rivers-gyűjteményből származik még egy további hasonló, díszítetlen nyakkorongos csákány is (KROEGER–MICHEL 1983, 190, B–320, Fig. 98; DAVID 2002, 422, NS 82). Az altábornagy katalógusában a tárgyak ára is fel volt tüntetve. A közölt táblán, a tárgyak ára helyén a 1273. oldalra való utalás található. Ez azt jelenti, hogy az 1273. oldalon lévő tárgy(ak)at, valamint az 1274. oldal többi tárgyát az itt ismertetett leletegyüttesrel egy időben vásárolta az altábornagy. Felmerül a kérdés, hogy ezek a tárgyak nem tartoztak-e szintén ehhez a depóhoz, hiszen igen kicsi annak a valószínűsége, hogy egy kronológiailag ennyire egységes tárgycsoport ne egy zárt leletegyüttest képviseljen. A teljes leletegyüttes rekonstrukciójához fontosnak tartom Augustus Pitt Rivers katalógusainak további vizsgálatát.

Szeverényi Vajk

MTA Régészeti Intézete
1014 Budapest, Úri utca 49.
szvajk@archeo.mta.hu

Irodalom:

- AVILA, R. A. J. 1983: *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. PBF V/1, München.
- BÓNA, I. 1975: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. ArchHung 49, Budapest.
- BRONK RAMSEY, C.–MANNING, S. W.–GALIMBERTI, M. 2004: Dating the volcanic eruption at Thera. *Radiocarbon* 46 (2004) 325–344.
- BRUINS, H. J.–MACGILLIVRAY, J. A.–SYNOLAKIS, C. E.–BENJAMINI, C.–KELLER, J.–KISCH, H. J.–KLÜGEL, A.–VAN DER PLICHT, J. 2008: Geoarchaeological tsunami deposits at Palaikastro (Crete) and the Late Minoan IA eruption of Santorini. *JAS* 35 (2008) 191–212.
- CHRISTENSEN, K. 2006: Dating of Bronze Age oak coffins from Denmark & Schleswig. *AcAr* 77 (2006) 163–246.
- DAVID, W. 2002: *Studien zur Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson–Apa-Ighiel–Zajta*. Bibliotheca Musei Apulensis 18, Alba Iulia.
- DAVID, W. 2003: Siebenbürgen, Maramureş und Bayern – ein Beitrag zu bronzezeitlichen Fernkontakten. In: Kacsó, C.

- (Hrsg.): *Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im karpathischen Raum. Die Beziehungen zu den benachbarten Gebieten*. Bibliotheca Marmatia 2, Baia Mare 2003, 119–151.
- FRIEDRICH, W. L.–KROMER, B.–FRIEDRICH, M.–HEINEMEIER, J.–PFEIFFER, T.–TALAMO, S. 2006: Santorini eruption radiocarbon dated to 1627–1600 B.C. *Science* 312 (2006) 548.
- FURMÁNEK, V. 1979: *Svedectvo bronzového veku – The Bronze Age Evidence*. Bratislava.
- GAMBARI, F. M.–VENTURINO GAMBARI, M. 1986: Una cuspidi di lancia di produzione carpatica da Cuneo al Museo di Artiglieria di Torino – A Carpathic spearhead from Cuneo in the Artillery Museum of Turin. *PreAlp* 22 (1986) 163–167.
- GRAZIADIO, G. 1991: The Process of Social Stratification at Mycenae in the Shaft Grave Period: A Comparative Examination of the Evidence. *AJA* 95 (1991) 403–440.
- HANSEN, S. 1991: *Studien zu den Metalldeponierungen während der Urnenfelderzeit im Rhein-Main-Gebiet*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 5, Bonn.
- HÄNSEL, B. 1968: *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken*. BAM 7–8, Bonn.
- HUNDT, H.-J. 1972: Verzierte Dolche der Otomani-Kultur. *JRGZM* 17 (1970 [1972]) 35–55.
- HUNDT, H.-J. 1986: Zu einigen vorderasiatischen Schaflochäxten und ihrem Einfluß auf den donauländischen Guß von Bronzeäxten. *JRGZM* 33 (1986) 131–157.
- JACOB-FRIESEN, G. 1967: *Bronzezeitliche Lanzenspitzen Norddeutschlands und Skandinaviens*. Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 17, Hildesheim.
- JOCKENHÖVEL, A. 2005: Bronzezeitliche Dolche und Schwerter als Bilder auf Objekten? – Zur Ikonographie einer Waffengattung. In: Spinei, V.–Lazarovici, C.-M.–Monah, D. (eds): *Scripta praehistorica. Miscellanea in honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dîmbovița oblata*. Honoraria 1, Iași 2005, 601–619.
- KALICZ-SCHREIBER R. 1995: *Bronzkori urnatemető Szigetszentmiklós határában – Das bronzezeitliche Urnengräberfeld von Szigetszentmiklós*. Ráckevei Múzeumi Füzetek 2, Ráckeve.
- KEMENCZEI T. 1968: Őskori bronztárgyak a miskolci múzeumban – Urzeitliche Bronzegegenstände im Miskolczer Museum. *HOMÉ* 7 (1968) 19–46.
- KILIAN-DIRLMEIER, I. 1986: Beobachtungen zu den Schachtgräbern von Mykenai und zu den Schmuckbeigaben mykenischer Männergräber. *JRGZM* 33 (1986) 159–198.
- KILIAN-DIRLMEIER, I. 2005: *Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903–1913*. Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums 62, Bonn.
- KOÓS J. 1993: Újabb őskori emlékek a miskolci múzeumban – Neuere prähistorische Gegenstände im Museum zu Miskolc. *HOMÉ* 30–31 (1993) 5–14.
- KOVÁCS, T. 1975: Der Bronzefund von Mende. *FolArch* 26 (1975) 19–43.
- KOVÁCS, T. 1986: Zsadány-Orosi puszta: Ein alter Hortfund (Grabfund) nach der Restaurierung. *CommArchHung* (1986) 27–48.
- KROEGER-MICHEL, E. 1983: *Les haches à disque du Bassin des Carpathes*. Éditions Recherche sur les Civilisations, Mémoire 24, Paris.
- MACGREGOR, A. (ed.) 1987a: *Antiquities from Europe and the Near East in the Collection of the Lord McAlpine of West Green*. Oxford.
- MACGREGOR, A. 1987b: Earlier antiquarian collections represented in the catalogue. In: MacGregor, A. (ed.): *Antiquities from Europe and the Near East in the Collection of the Lord McAlpine of West Green*. Oxford 1987, 10–16.
- MANNING, S. W. 1999: *A Test of Time. The Volcano of Thera and the Chronology and History of the Aegean and East Mediterranean in the Mid Second Millennium BC*. Oxford.
- MOZSOLICS, A. 1967: *Die Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Koszider*. Budapest.
- MRT 10: Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I. 1998: *Békés megye régészeti topográfiája IV/3. Békés és Békéscsaba környéke*. Magyarország Régészeti Topográfiája 10, Budapest 1998.
- NESTOR, I. 1938: Die verzierten Streitäxte mit Nackenscheibe aus Westrumänien. In: Sprockhoff, E. (Hrsg.): *Marburger Studien. Festschrift G. v. Merhart*. Darmstadt 1938, 178–192.
- NORTHOVER, P.–SHERRATT, A. 1987: Hoards and other groupings represented in the catalogue. In: MacGregor, A. (ed.): *Antiquities from Europe and the Near East in the Collection of the Lord McAlpine of West Green*. Oxford 1987, 17–27.
- PETCH, A. 2006: Chance and certitude: Pitt Rivers and his first collection. *Journal of the History of Collections* 18 (2006) 257–266.
- RANDBORG, K. 2006: Opening the oak-coffins: new dates – new perspectives. *AcAr* 77 (2006) 1–162.
- RITTERSHOFER, K.-F. 1984: Der Hortfund von Bühl und seine Beziehungen. *BRGK* 64 (1983 [1984]) 139–415.
- SCHALK, E.: 1992: *Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen*

- Karpatenbecken. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 9, Bonn.
- SZABÓ, J. J. 1999: *Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya*. Inventaria Praehistorica Hungariae 8, Budapest.
- SZEKERES, L. 1996: Eine Lanze von Horgoš aus der Bronzezeit. In: Tasić, N. (ed.): *The Yugoslav Danube Basin and the Neighboring Regions in the 2nd Millennium B.C.* Beograd–Vršac 1996, 279–281.
- TAROT, J. 2000: *Die bronzezeitlichen Lanzenspitzen der Schweiz unter Einbeziehung von Lichtenstein und Vorarlberg*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 66, Bonn.
- THOMPSON, M.–RENFREW, C. 1999: The catalogues of the Pitt-Rivers Museum, Farnham, Dorset. *Antiquity* 73 (1999) 377–393.
- TOČÍK, A. 1964: *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom – Befestigte bronzezeitliche Ansiedlung in Veselé*. ASF 5, Bratislava.
- VANDKILDE, H. 1996: *From Stone to Bronze. The Metalwork of the Late Neolithic and Earliest Bronze Age in Denmark*. Jutland Archaeological Society Publications 32, Aarhus.
- VULPE, A. 1970: *Die Äxte und Beile in Rumänien I*. PBF IX/2, München.

A Koszider Period bronze hoard in the collection of the Lord McAlpine of West Green

In 1987 the Ashmolean Museum in Oxford published the European and Near Eastern antiquities of the collection of the Lord McAlpine of West Green. The collection contained a group of objects, probably comprising a small bronze hoard, which originate from the Carpathian Basin and were manufactured around the end of the Middle Bronze Age. Originally, the objects were part of the collection of Lieutenant-General Augustus Pitt Rivers. These finds so far have escaped the attention of the scholars interested in the study of Bronze Age metallurgy in the Carpathian Basin, and only one axe of the group was included in Wolfgang David's recent works. The aim of my article is the reanalysis of this important assemblage.

The assemblage contains two bronze disc-budded axes and a large bronze socketed spearhead. All three objects are decorated in the distinctive Hajdúsámson–Apa style of the Middle Bronze Age Carpathian Basin. The axes belong to the classic B₁ type of disc-budded axes. The first one represents the Zajta variant (*Fig. 1*), the second the Mezőberény variant (*Fig. 2*). Based on their decoration, the motifs and the composition, they can both be assigned to the Turda–Zajta stylistic group, although both bear motifs as well that can be found on axes decorated in the Szeghalom–Apa and Gaura styles.

The spearhead of the assemblage (*Fig. 3, Fig. 4. 1*) is more unique, especially regarding its length (43 cm). Spearheads of such length are known from two areas in this period. The large spearheads of the Mycenaean Shaft Graves (*Fig. 4. 3*) are similar in size, but different in form, proportions and manufacturing technique. The Scandinavian Valsømagle type spearheads (*Fig. 4. 2*) provide much better parallels, both in shape, proportions and decoration.

Nevertheless, the spearhead of the McAlpine Collection is decorated in the Hajdúsámson–Apa style and was most probably manufactured in the Carpathian Basin. Such richly decorated spearheads are rather rare in this period, and the ornaments are usually confined to the socket, and rarely extend to the blade. The distinctive motifs of the Hajdúsámson–Apa style can be observed on the socket of a spearhead of unknown provenance, now in the RGZM in Mainz (*Fig. 5*). The spearhead of Horgoš (*Fig. 6*) is more richly decorated with line bundles and hatched triangles on the socket, a “lance” motif and indented ribs on the blade. The latter can be observed on a spearhead from Békés and an already published, but so-far ignored spearhead from northern Italy (*Fig. 7*). The latter was found near Cuneo and also bears rich Hajdúsámson–Apa style decoration on both the socket and the blade. Consequently, it must have been an import from the Carpathian Basin. Line bundles divide the socket into three decorative fields, which are filled with festoons, spiral motifs and hatched triangles. The motifs of the lowermost field are repeated vertically on the upper part of the socket, combined with a “lance” motif.

The spearhead of the McAlpine Collection can also be assigned to this group of decorated spearheads. Its socket is ornamented with incised line bundles and triangles. Vertical line bundles divide the upper part of the socket into two vertical bands which are filled with chevrons. The motif runs into a “lance” motif, a simple one on one side, and a double on the other. The blade is decorated by rows of spiral arms with a dot in their centre.

To sum up, we can establish that the assemblage of the McAlpine collection probably forms a Koszider Period hoard comprising three decorated prestige weapons. The two axes represent different variants of classical B₁ type disc-butted axes and are decorated in the Turda–Zajta style. The spearhead also bears the typical motifs of the Hajdúsámson–Apa style, but its shape is close to that of Valsømagle type spearheads. It was most probably manufactured locally in the Carpathian Basin, but in knowledge of the Scandinavian spear type.

Finally, it is important to note that the assemblage might have contained other artefacts as well. A published page of Pitt Rivers' catalogue illustrates axe Nr. 1, together with another, similar, but undecorated axe, and a large, decorated shaft-tube axe, indicating that these two other items, and probably more, illustrated on the previous, unpublished page, were purchased together with this assemblage by the Lieutenant-General. The appearance of a chronologically such homogeneous group of objects is hardly a coincidence. Further study of the catalogues is required to clarify this issue.

Die Bestattungen der Piliny-Kultur aus Bercel-Sáfrányhegy II. (Komitat Nógrád)

Einführung

Der Fundplatz Sáfrányhegy ist im archäologischen Fachliteratur durch ihre keltischen Funde seit langem bekannt.¹ Die Benennung Sáfrányhegy (auf den topographischen Karten Mogyorós-hegy genannt) bezieht sich auf einen kleinen Hügel entlag des Galga-Baches südlich der Gemeinde Bercel (Abb. 1). Die Lokalbevölkerung verwendet den selben geographischen Namen für den kleinen Hügel südlich des keltischen Fundplatzes, deshalb wird hier der bronzezeitliche Fundplatz: „Sáfrányhegy II.“ genannt.

Auf diesem letztgenannten Fundplatz kamen bereits im Jahre 1974 bronzezeitliche Grabfunde ans Tageslicht: ein ortsässiger Mann aus Bercel hat eine kleine Amphore mit Bronzegegenständen gefunden,² die er in das Palóc Museum in Balassagyarmater einlieferte.³

Diese Funde wurden — ohne genauere Beschreibung des Fundplatzes — bei Tibor Kemenczei mit weiteren Scherben aus der Gemeinde Bercel als Einzelfunde beschrieben (KEMENCZEI 1984, 97).⁴

Später, im Jahre 1985 hat Judit Tárnoki auf dem selben Fundplatz eine kleine Grabung durchgeführt (Abb. 2).⁵ Insgesamt wurden 8 Sondierungsgräben geöffnet, und 8 Urnengräber der Piliny-Kultur freigelegt (Abb. 3). Die Gräber kamen am Nordhang des Hügels zum Vorschein und lagen in einem relativ

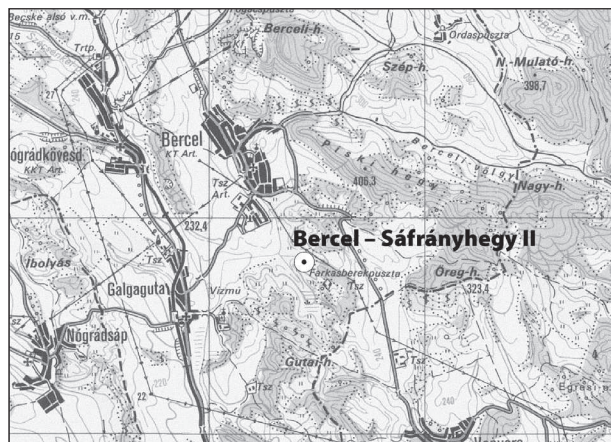


Abb. 1. Bercel-Sáfrányhegy II. — geographische Lage des Fundortes
1. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — a lelőhely földrajzi fekvése



Abb. 2. Bercel-Sáfrányhegy II. — Sicht des Fundplatzes von SW
2. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — a lelőhely DNY-ról

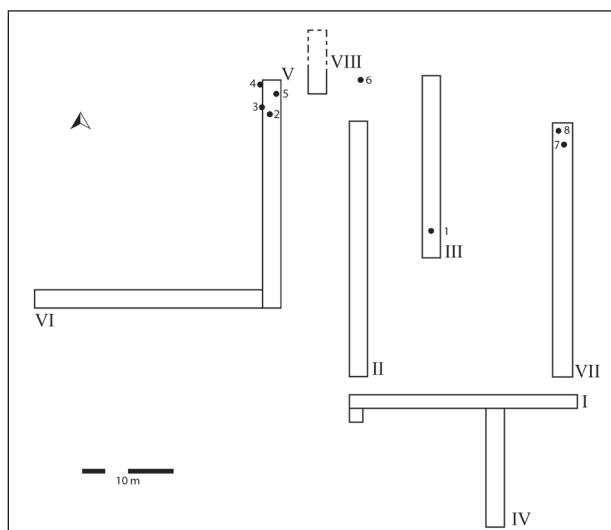


Abb. 3. Bercel-Sáfrányhegy II. — Planum des Gräberfeldes
3. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — a temető térképe

¹ In den 1930er Jahren kamen die ersten keltischen Funde ans Tageslicht, die aber während des II. Weltkrieges verlorengegangen sind. Diese Funde kennen wir aus Ilona Hunyady's beschreibungen (HUNYADY 1942, 99). später kamen nicht nur keltische sondern auch bronzezeitliche funde zum vorschein (PATAY 1956, 97–98).

² Bei T. Kemenczei wird der genaue fundort nicht erwähnt (KEMENCZEI 1984, 97).

³ Ferenc Dobrocsi (Szurdokpuszki, Kinizsi Str. 2.) besitzt heute eine Graburne aus dem selben Fundort, die er ein Jahr später fand. Für seine Hilfe bei der Dokumentation des Fundes und der Fundumstände bedanke ich mich an dieser Stelle.

⁴ Der Ausdruck „Einzelfund“ wird bei T. Kemenczei für Funde verwendet, bei denen es nicht mehr feststellbar ist, ob es sich um Siedlungs- oder Grabfund handelt. Demnach wagte T. Kemenczei den Fund aus Bercel nicht als Grabfund einzuschätzen.

⁵ Kubinyi Ferenc Múzeum Régészeti Adattára [Archäologische Datenbank] 118–86. Hiermit möchte ich mich bei Judit Tárnoki für die Publikationsrechte und etliche Hilfe bei der Bearbeitung der Funde herzlich bedanken. Für das Durchlesen des deutschen Textes bin ich Julia Wagner dankbar.

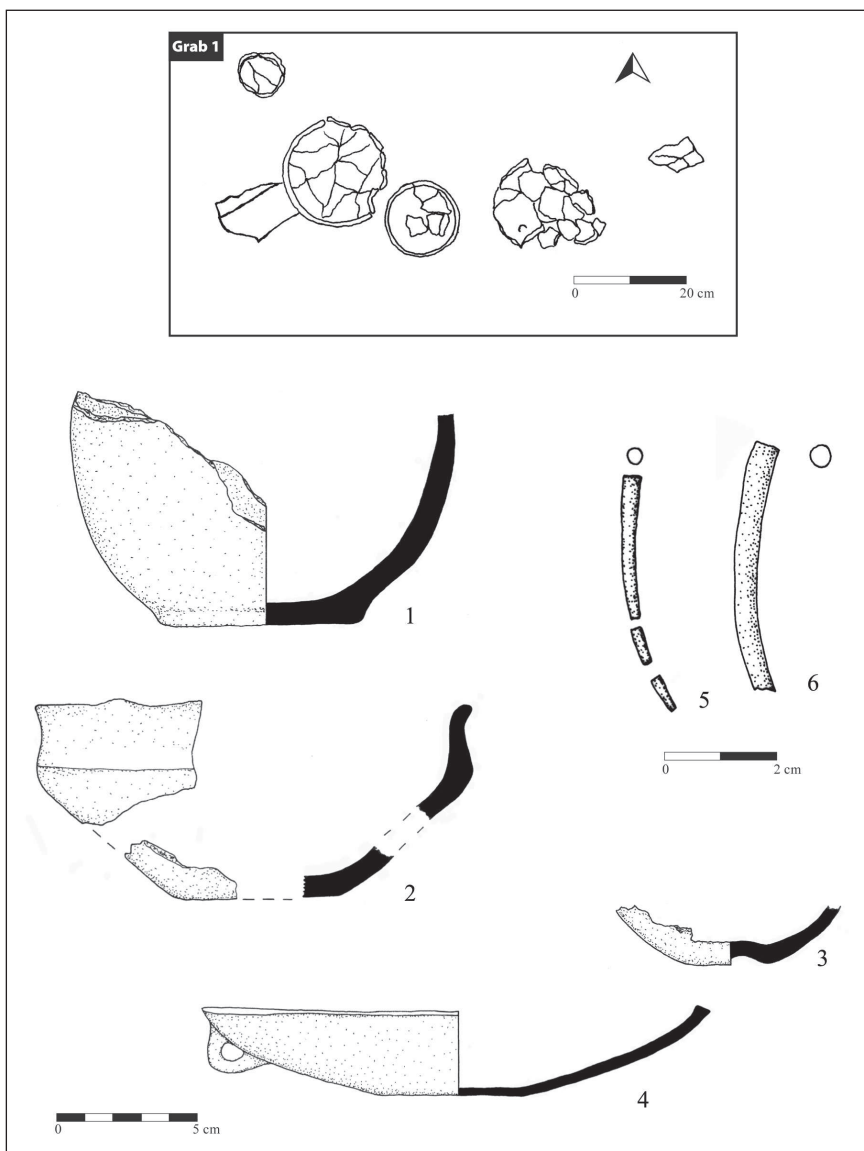


Abb. 4. Bercel-Sáfrányhegy II. — Grab 1
4. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — 1. sír

grossen Abstand (4–5 Meter) voneinander. Die Verfärbung der Gräber konnte in keinem Fall beobachtet werden.

Beschreibung der Gräber und Grabinventare⁶

Grab 1

Durch Pflug zerstörtes Grab in einer relativen Tiefe von 20 cm. Nur das untere Drittel der Gefässe ist erhalten, sie waren halbkreisförmig angelegt. Unter der Schüssel fand man sehr wenige kalzinierte Knochen, die nicht mehr ins Museum gelangten. Am

⁶ Die Funde befinden sich im Kubinyi Ferenc Museum in Szécsény unter den Inv. Nr.: 75.3.1–7., 86.2.1–86.3.11. Die Grössenangaben „ca“ basieren auf Rekonstruktionen anhand der Maße in den Zeichnungen. Rd. = Randdurchmesser, Bd. = Bodendurchmesser, H. = Höhe, Gr.=Grösse, L. = Länge.

Boden des Grabes lag eine kleinere Steinplatte. Die Bronzen lagen zwischen den kalzinierten Knochen und weisen Brandspuren auf.

1. Unterer Teil eines mit Standingring ausgestatteten Gefässes.⁷
2. Unteres Drittel eines braunen Topfes mit geradem Boden und geglättete Oberfläche. Rd.: 6,3 cm, H.: 7,7 cm. Inv. Nr.: 86.2.1. (Abb. 4. 1)
3. Flache kugelförmige Schüssel mit flachem Boden, unter dem Rand mit einem kleinen Bandhenkel. Dunkelgraue, geglättete Oberfläche. Rd.: 19 cm, H.: 3,2 cm, Bd.: 5,4 cm. Inv. Nr.: 86.2.2. (Abb. 4. 4)
4. Bruchstücke einer bikonischen Schüssels, auf dem Rand mit einem kleinen vertikalen Buckel.⁸ Braun-grau gefleckte, geglättete Oberfläche. H.: ca. 6,3 cm, Rd.: ca. 13,6 cm, Bd.: ca. 5 cm (Abb. 4. 2)
5. Mehrere Bruchstücke einer kleinen mit Omphalosboden ausgestatteten Tasse. Aussen gelbbraun, innen dunkelgrau, in einem sehr schlechten Zustand. Messbare H.: 2 cm, Bd.: 3,2 cm. Uninventarisiert (Abb. 4. 3)
6. Bruchstück eines gebrannten Bronzedrahtes (wahrscheinlich Nadel) mit rundem Durchmesser. L.: 2,5 cm, D.: 0,2 cm, Inv. Nr.: 86.2.4. (Unter der kugelförmigen Schüssel) (Abb. 4. 5)
7. Bruchstück eines gebrannten Bronzedrahtes mit rundem Durchmesser. (Nadel?, Arm-band?) L.: 4,4 cm, D.: 0,5 cm, Inv. Nr.: 86.2.3. (Abb. 4. 6)

Grab 2

Urnengrab in einer relativen Tiefe von 45 cm. Die Keramikfunde sind in einem sehr schlechten Zustand. Eine grössere Menge kalzinierter Knochen befand sich in der Urne, auf den Kno-

chen lag eine unverbrannte Bronzespirale. Die anthropologische Analyse der Knochen deutet auf ein Kind (Infant I–II).⁹

1. Bruchstücke einer Urne mit konischem Hals, gebogener kannelurverzierter Schulter und flachem Boden. Auf dem Hals unter einander 2×3 eingetiefte Punkt-Motive. Auf der Schulter können ein länglicher Buckel und zwei kleine Bandhenkel rekonstruiert werden. Schwarze, geglättete Oberfläche. Teilweise inventarisiert. Rd.: ca. 19,8 cm, Bd.: ca. 8,5 cm, H.: ca. 24,5 cm. Inv. Nr.: 86.2.5. (Abb. 5. 2)

⁷ Wird nur im Grabungstagebuch erwähnt, wahrscheinlich konnte nicht aufgenommen werden.

⁸ Wurden zusammen mit den Bruchstücken der Schüssel (Inv. Nr.: 86.2.2.) inventarisiert, gehören aber mit Sicherheit zu einer anderen Schüssel (4 Bruchstücke).

⁹ Die anthropologische Untersuchung wurde von Kitty Köhler durchgeführt (Archäologisches Institut der UAW). Für ihre Arbeit bedanke ich mich an dieser Stelle.

2. Auf der Urne — mit der Mündung nach unten gewandt — lag eine Schüssel, die nur teilweise aufgenommen werden konnte. Mit leicht ausladendem Rand, geschwungenem Hals, und bikonischem Körper. Der Bandhenkel verbindet den Rand und den Schulter. Braune, geglättete Oberfläche. Rd.: ca. 12,4 cm, Bd.: ca. 5,8 cm, H.: ca. 8 cm. Inv. Nr.: 86.2.6. (Abb. 5. 1)
3. Als Grabinventar, an der östlichen Seite der Urne wird im Tagebuch noch eine kleine Tasse erwähnt, die aber in einem so schlechten Zustand war, dass sie nicht mehr geborgen werden konnte.
4. Bruchstück eines Spiralröschens mit dreikantigem Querschnitt und sechs Windungen. L.: 2,2 cm. In der Urne lag es auf den kalzinierten Knochen, wies jedoch keine Spuren von Feuereinwirkung auf. Inv. Nr.: 86.2.7. (Abb. 5. 3)

Grab 3

Kleines Grab in einer relativen Tiefe von ca. 40 cm. Die Grabinventare befinden sich in einem sehr schlechten Zustand, die kalzinierten Knochen lagen in der Urne. Die anthropologische Analyse ergab eine erwachsene Person (vermutlich eine Frau, Adultus-Maturus).

1. Bruchstücke einer Urne in sehr schlechtem Zustand. Die Urne ist mit einem konischen Hals, einer kurzen geschwungenen Schulter, einem konischen Unterteil und einem flachen Standring ausgestattet. Der Rand und die Mündung fehlen teilweise. Auf der kannelurverzierten Schulter können mehrere (mit Sicherheit mindestens 3) waagerechte Buckel rekonstruiert werden. Unter einem dieser Buckel sitzt ein kleines Rosetten-Motiv, darunter ein weiterer kleiner Buckel. Auf dem Hals sitzen zwei breitere Bandhenkel. Schwarze, geglättete Oberfläche. Konnte nur teilweise aufgenommen werden. Bd.: 8,2 cm, H.: ca. 20,4 cm. Inv. Nr.: 86.2.8. (Abb. 6. 1)
2. Bruchstücke einer konischen Schüssel mit Standring, wurde mit der Mündung nach oben in die Urne gestellt. Auf der Schulter sitzen ein kleiner Bandhenkel, sowie darüber auf dem Rand der Schüssel ein waagerechter zungenförmiger Buckel. Wurde auf die Urne mit dem Rand nach oben gelegt, und beinhaltete 7 Schneckengehäuse. Schwarz, mit Spuren der einstigen Polierung. Rd.: 29 cm, Bd.: 9,2 cm, H.: ca. 10,4 cm. Inv. Nr.: 86.2.9. (Abb. 6. 2)

Grab 4

Steinbelegtes Urnengrab in einer relativen Tiefe von 60 cm. Neben den Gefässen lagen grössere Steinplatten, genauso zwei grössere Steine auf den Gefässen. In der Urne kamen sehr wenige kalzinierte Knochen zum Vorschein.

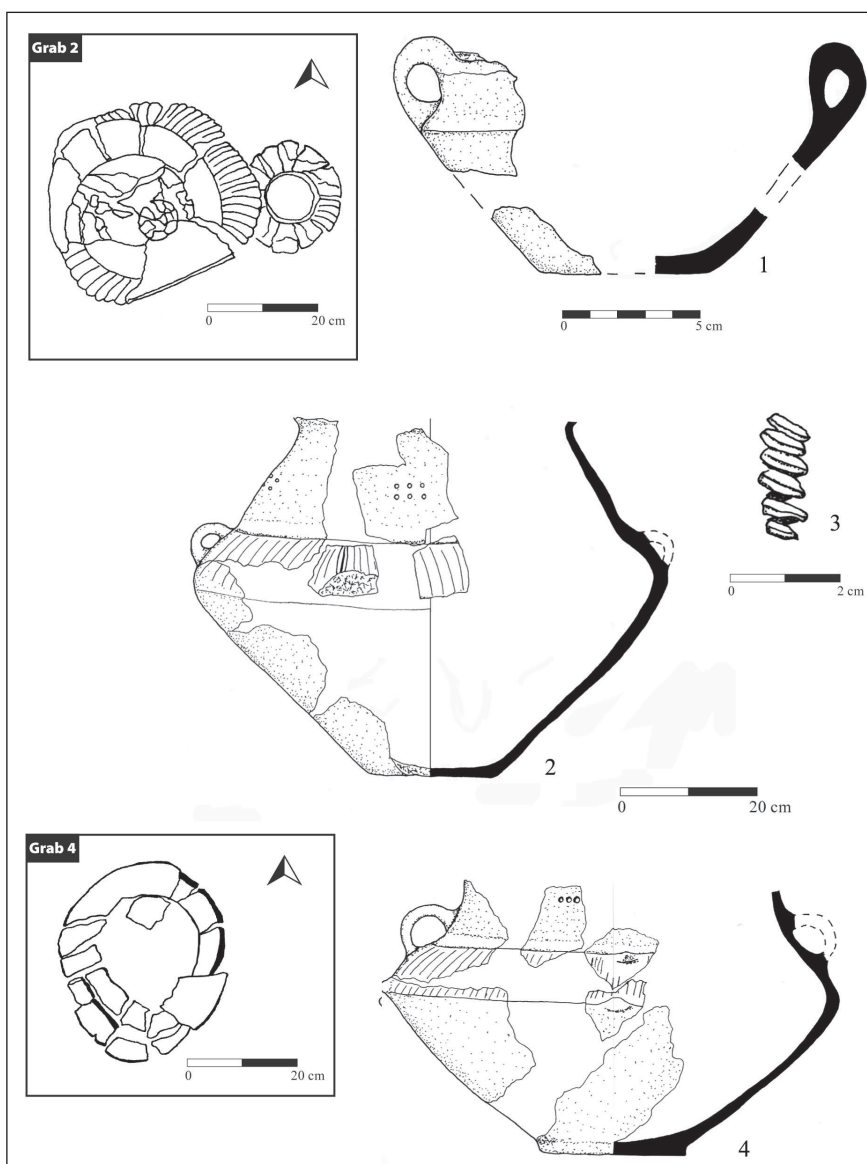


Abb. 5: Bercel-Sáfrányhegy II. — 1–3: Grab 2, 4: Grab 4
5. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — 1–3: 2. sír, 4: 4. sír

1. Bruchstücke einer Urne mit kurzem geschwungenen Hals, konischem Unterteil und erhöhter Standfläche. Auf der kannelurverzierten Schulter sitzen zwei Bandhenkel. Die Schulter und der Bauch sind mit mehreren Buckeln verziert. Auf dem Hals sitzt ein aus drei eingetieften Punkten bestehendes Motiv. Aussen schwarz, innen dunkelbraun-grau, mit geglätteter Oberfläche. D. des Halses: ca. 21,8 cm, Bd.: ca. 9 cm, H.: ca. 18,4 cm. Inv. Nr.: 86.2.10. (Abb. 5. 4)
2. Bruchstücke einer Schüssel. Im Grabungstagebuch werden noch Bruchstücke einer Schüssel (mit dem Rand nach oben) erwähnt, die aber nicht mehr aufzufinden ist.¹⁰

Grab 5

Urnengrab in einer relativen Tiefe von 55 cm. In der Urne kamen wenige kalzinierte Knochen zum Vorschein, die aber keine anthropologische Analyse ermöglichten.

¹⁰ Wahrscheinlich konnte es nicht geborgen werden.

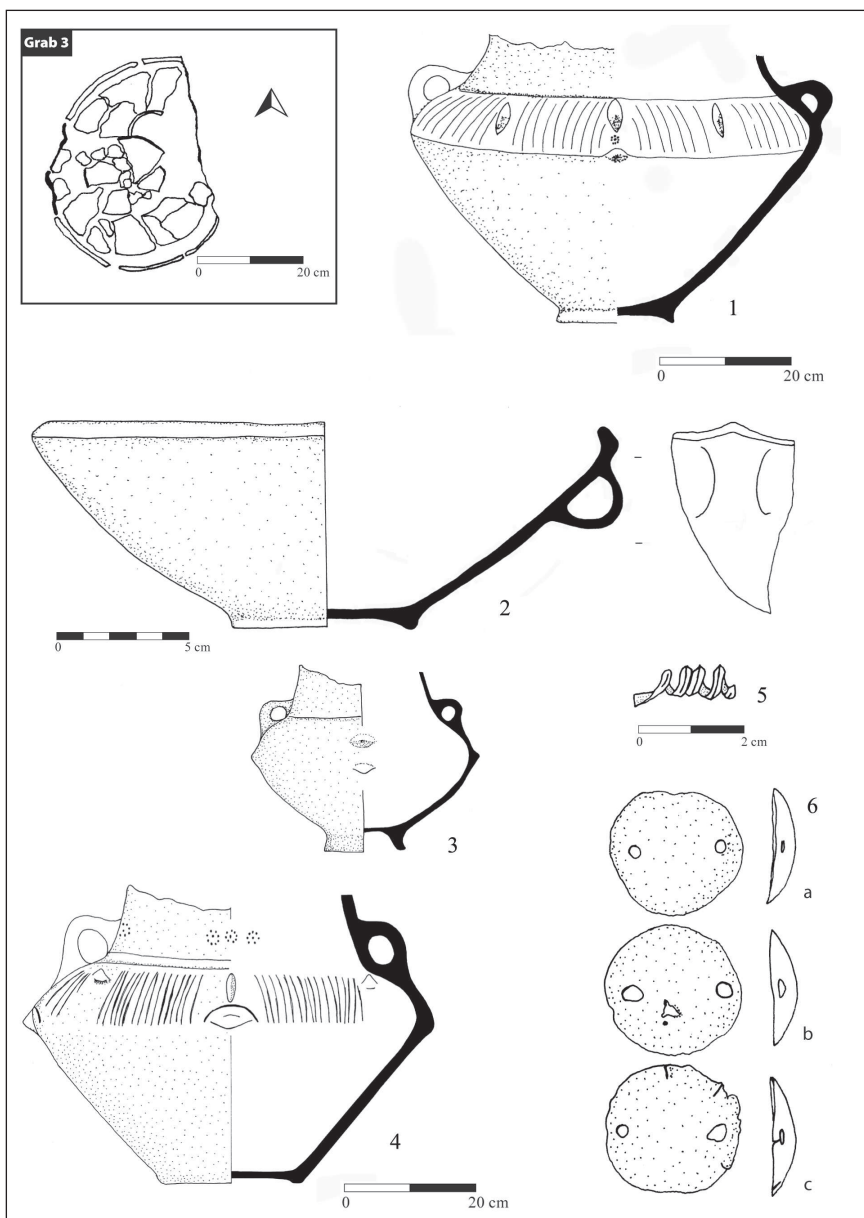


Abb. 6. Bercel-Sáfrányhegy II. — 1–2: Grab 3, 3, 5–6 a–c: Grab 10, 4: Grab 9
6. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — 1–2: 3. sír, 3, 5–6 a–c: 10. sír, 4: 9. sír

1. Unteres Drittel einer Urne. Die Randbruchstücke sind durch Pflug zerstört, der geschwungene Hals setzt sich an die geschwungene Schulter. Das Unterteil ist konisch mit einer flachen Bodenausstattung. Auf der Schulter sitzen zwei Bandhenkel, und sie ist mit Kanneluren und mit dreifachen waagerechten Buckeln verziert. Auf dem Hals und auf der Schulter sitzen rosetten-förmige Verzierungen. Auf dem betonten Bauch kann ein Spitzbuckel rekonstruiert werden. Unter einem der Bandhenkel befindet sich auch ein Rosetten-Motiv. Außen dunkelgrau, innen braun, mit geglätteter Oberfläche. Rd.: ca. 22,5 cm, Bd.: ca. 11, 4 cm, H.: ca. 26,2 cm. Inv. Nr.: 86.2.11. (Abb. 7. 1)
2. Konische Schüssel mit leicht profiliertem Boden. Unter dem Rand sitzt ein kleiner Bandhenkel. Braun, geglättete Oberfläche. Wurde mit dem Rand nach oben auf die Urne gelegt. Rd.: 24,3 cm, Bd.: 6,8 cm, H.: 8,6 cm. Inv. Nr.: 86.2.12. (Abb. 7. 3)

4. Spitze einer Bronzesichel, die auf den kalzinierten Knochen gelegt wurde. Länge 2,1 cm. Inv. Nr.: 86.2.15. (Abb. 8. 3)
5. Undefinierbare Bronzeklumpen. Gr.: 1,8 cm. Inv. Nr.: 86.2.16. (Abb. 8. 4)

Grab 7

Urnengrab in einer relativen Tiefe von 50 cm. In der Urne befanden sich wenige kalzinierte Knochen.

¹¹ Die Bruchstücke wurden zusammen mit den Scherben der Urne eingetütet, gehören aber mit Sicherheit nicht zur Urne. Das Grabungstagebuch erwähnt keine Tasse, vielleicht gehört sie nicht zu diesem Grab(?).

¹² Wurde zusammen mit den Scherben der Urne unter der selben Inventarnummer inventarisiert, gehört aber mit Sicherheit zu einer Schüssel.

3. Bruchstücke einer kleinen Tasse mit bikonischem Körper, auf dem Bauch sitzen zwei Bandhenkel. Außen braun-grau, innen dunkelgrau, mit einer aufgerauhten Oberfläche. Gr.: 6×9,5 cm. Uninventarisiert.¹¹ (Abb. 7. 2)

Grab 6

Urnengrab in einer relativen Tiefe von ca. 60 cm. In der Urne lagen sehr viele kalzinierte Knochen, dessen anthropologische Analyse auf ein Kind (Infant II./9–11 Jahren) deutet. Die Bronzegegenstände lagen auf den Knochen und wiesen keine Brandspuren auf.

1. Bruchstücke einer Urne in sehr schlechtem Zustand, nur ein Teil der Scherben konnte aufgehoben werden. Bikonischer, leicht kugelförmiger Körper, der Hals ist zylindrisch. Auf der kurzen, mit dichtem Kannelur verzierten Schulter sitzen zwei Bandhenkel. Auf dem Hals ein Punkt-Motiv, auf dem betonten Bauch Buckel. Der Rand sowie der Boden fehlen. Rötlich-braun, sehr schlecht gebrannt. D. des Halses: ca. 14 cm, H.: 15,5 cm. Inv. Nr.: 86.2.13. (Abb. 8. 1)
2. Mit dem Boden nach oben gewandte Schüssel auf der Mündung der Urne. Mit ausladendem Rand, der geschwungener Hals setzt sich betont an den konischen Unterteil an. Der Boden ist leicht profiliert. Die zwei leicht *ansa lunata*-artigen Bandhenkel beginnen am Rand und führen zur Schulter. Schwarz poliert. Rd.: 22,7 cm, Bd.: 8,5 cm, H.: 8,7 cm. Inv. Nr.: 86.2.14. (Abb. 8. 2)
3. Bruchstück einer bikonischen Schüssel. Auf dem betonten Umbruch des Gefäßes sitzen ein kleiner Buckel und der Henkelansatz. Braune, geglättete Oberfläche. Gr.: 7,7×3,6 cm. Inv. Nr.: 86.2.13.¹²

1. Urne mit geschwungenem Hals, geschwungenem kannelurverziertem Schulterteil, konischem Unterteil und Standring. Auf dem Hals sitzen zwei kleine Bandhenkel, am Hals-Schulter-Übergang Spitzbuckel mit, von unten angrenzende Punktverzierung. Auf dem Umbruch des Gefässes kann ein von oben gerillter Buckel rekonstruiert werden. Auf dem Hals in Dreiergruppen angeordnete Rosetten-Motive. Aussen dunkelgrau, innen hellgrau, geglättete Oberfläche. Rd.: ca. 9,2 cm, H.: ca. 19 cm. Inv. Nr.: 86.2.17. (Abb. 7. 4)
2. Bronzeklumpen in der Urne unter der Asche, stark deformiert und mit Brandspuren. Uninventarisiert. (Abb. 7. 5)

Grab 8

Urnengrab in einer relativen Tiefe von 55 cm. Das Grab beinhaltete weder kalzinierte Knochen, noch Asche.

1. Urne mit trichterförmigem Hals, ausladendem Rand, bikonischem Körper und erhöhter Standfläche. Der Hals-Schulter-Übergang ist betont, und wird durch zwei Bandhenkel überbrückt. Auf dem Hals in Dreiergruppen angeordnete Rosetten-Motive. Auf der mit dichten, feinen Kanneluren verzierten Schulter sind zwei kleine Buckel angebracht. Innen braungrau, aussen schwarz, mit Spuren der einstigen Polierung. Rd.: 27,4 cm, Bd.: 7,5 cm, H.: 26,5 cm. Inv. Nr.: 86.2.18. (Abb. 8. 5)
2. Bruchstück eines Bronzedrahtes (Armband?) mit Brandspuren. L: 2,7 cm Uninventarisiert. (Abb. 8. 6)

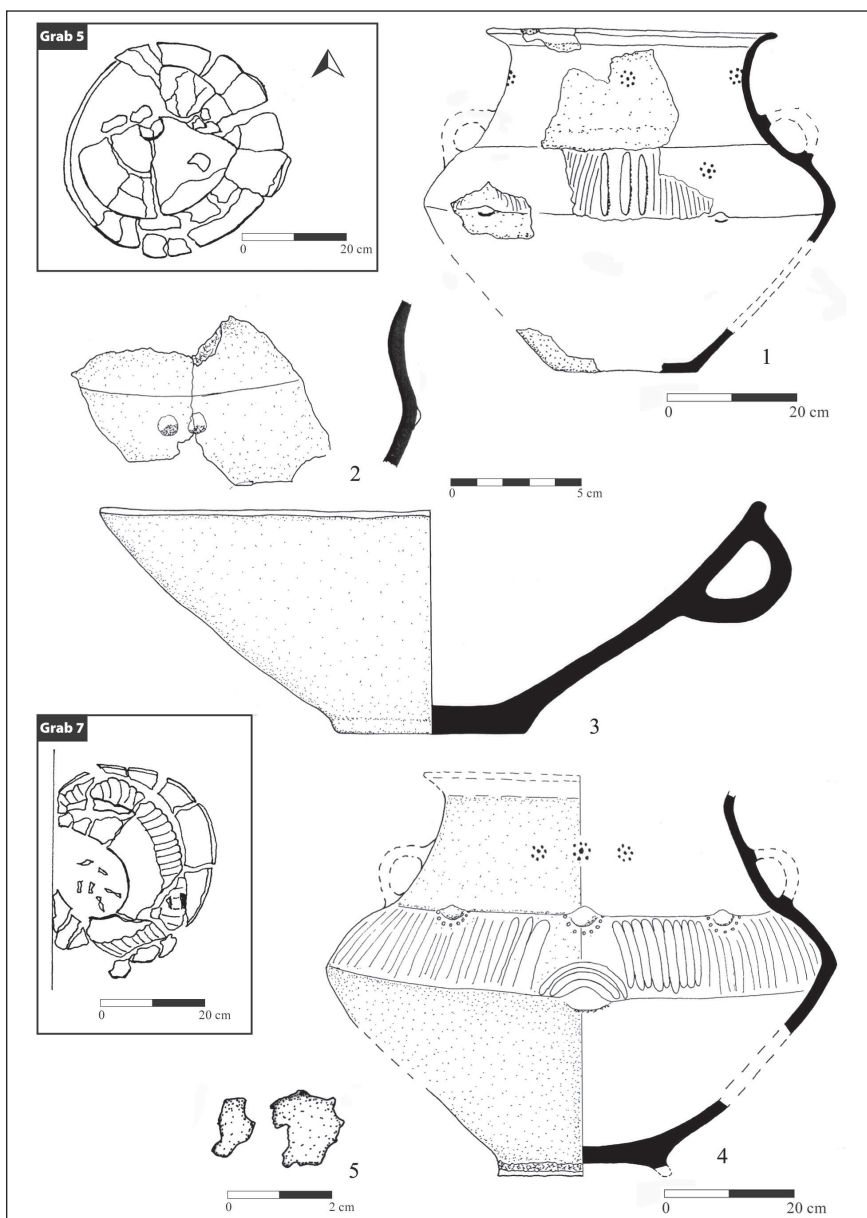


Abb. 7. Bercel-Sáfrányhegy II. — 1–3: Grab 5, 4–5: Grab 7
7. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — 1–3: 5. sír, 4–5: 7. sír

Gräber, die durch F. Dobrocsi gefunden wurden

Grab 9

Urnengrab, das durch den Pflug zerstört wurde. Die Urne war mit einer teilweise zerstörten Schüssel bedeckt, ist aber verschollen. In der Urne lagen ein kleiner Becher (auch verschollen) und eine grössere Menge kalzinierter Knochen.

1. Urne mit zylindrischem Hals, bikonischem Körper und erhöhter Standfläche. Der Hals-Schulter-Übergang ist betont, und wird durch zwei Bandhenkel überbrückt. Auf dem Hals in Dreiergruppen angeordnete Rosetten-Motive. Auf der mit dichten, feinen Kanneluren verzierten Schulter sind zwischen den Henkeln zwei senkrechte Buckel und darunter jeweils ein waagerechter Buckel angebracht. An beiden Seiten der Henkel sitzen jeweils zwei kleine Buckel. Innen und aussen dunkelgrau, mit Spuren der einstigen Polierung. Rd.: 27,4 cm, Bd.: 10 cm, H.: 22,5 cm. Im Privateigentum F. Dobrocsi (Abb. 6. 4).

Grab (?) 10

Auf dem Hügelrücken nach Tiefpflug gefundene kleine Amphore, die Bronzegegenstände beinhaltete. Entweder wurde sie als Graburne verwendet oder als Beigefäss, beinhaltete aber keine Knochenreste.¹³

1. Kleine Amphore mit trichterförmigem Hals, bikonischem Körper und Standring. Unter den zwei kleinen Bandhenkeln sitzen zwei Buckel. Zwischen den Henkeln auf dem Umbruch des Gefässes sind untereinander zwei Buckel angebracht. Bd.: 3 cm, H.: 7,2 cm. Inv. Nr.: 75.3.1. (Abb. 6. 3)
2. Zierbuckel mit zwei Löchern. Runde gewölbte Zierbuckel

¹³ Ausser den hier listeten Funden erwähnt das Inventarbuch vier weitere Bronzedrähte, die aber bei der Revision 1989 bereits als „verschollen“ galten.

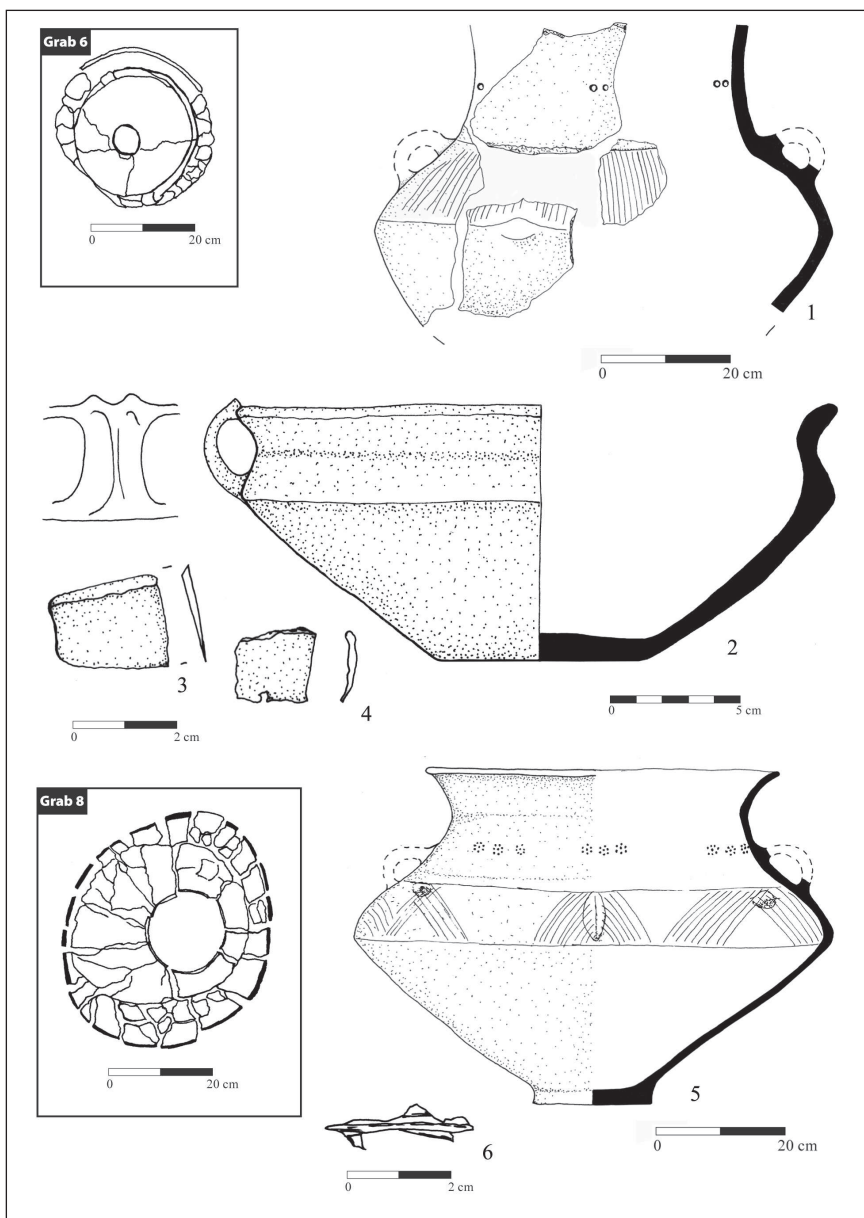


Abb. 8. Bercel-Sáfrányhegy II. — 1–4: Grab 6, 5–6: Grab 8
8. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — 1–4: 6. sír, 5–6: 8. sír

mit jeweils zwei durchbohrten Löchern. D.: 1,5–1,7 cm.
Inv. Nr.: 75.3.2–4. (Abb. 6. 6a–c)

3. Bruchstück eines Spirälröhrchens mit dreikantigem Querschnitt und vier Windungen. L.: 2 cm. Inv. Nr.: 75.3.5. (Abb. 6. 5)

Streufunde

1. Topf mit eiförmigem Körper, flachem Boden, unter dem Rand sitzen ein Henkel und drei waagerechte Buckel. Braun-rötlich, geglättet. (Sondierungsgraben V, Rd.: 13 cm, H.: 16, 3 cm, Bd.: 8,5 cm, Inv. Nr.: 86.3.11.) (Abb. 9. 7)
2. Blumentopfförmige Tasse mit einem Henkel. Dunkelbraun, geglättet. (Sondierungsgraben III, Rd.: 8 cm, H.: 6 cm, Bd.: 4,8 cm, Inv. Nr.: 86.3.2.) (Abb. 9. 1)
3. Halsfragment einer Urne mit waagrecht eingetieften Punktreihe. Schwarz, geglättet. (Sondierungsgraben III, Gr.: 5,5 cm, Inv. Nr.: 86.3.3.) (Abb. 9. 4)

4. Bruchstück einer Urne mit Umbruch, mit senkrechter Kannelur und kleinem Buckel. Schwarz, poliert. (Sondierungsgraben III, Gr.: 5,4 cm, Inv. Nr.: 86.3.4.) (Abb. 9. 3)
5. Bruchstück einer Urne mit mit senkrechter Kannelur. Schwarz, geglättet. (Sondierungsgraben III, Gr.: 6,6 cm, Inv. Nr.: 86.3.5.)
6. Bodenfragmente (3 St.) mehrerer Gefäße mit Standing. (Sondierungsgraben III, Gr.: 5,3–7,4 cm, Inv. Nr.: 86.3.6.)
7. Fragment eines dunkelgrauen, gedrehten Gefäßes (Schüssel?). (Sondierungsgraben III, Gr.: 5,1 cm, Inv. Nr.: 86.3.7.) Völkerwanderungszeit. (Abb. 9. 2)
8. Randfragmente einer Schüssel mit eingezogenem Rand. (Sondierungsgraben V, Gr.: 6,1–6,8 cm, Inv. Nr.: 86.3.8.) (Abb. 9. 5)
9. Schulterfragmente einer Urne und einer profilierten Schüssel. (Sondierungsgraben V, Gr.: 4–4,1 cm, Inv. Nr.: 86.3.9.) (Abb. 9. 6)
10. Bodenfragment einer Urne mit Standing. Schwarz, poliert. (Sondierungsgraben V, Gr.: 7,5 cm, Inv. Nr.: 86.3.10.)
11. Ahle, geschliffen aus der Rippe eines kleinen Wiederkäuers. (Sondierungsgraben I., Gr.: 9,9 cm, Inv. Nr.: 86.3.1.) (Abb. 9. 8)
12. Bruchstück eines Bronzedrahtes mit dreikantigem Quärschnitt. (Gr.: 0,9×0,3 cm, uninventarisiert.) (Abb. 9. 9)
13. Flache, runde Bronzeperle. (Sondierungsgraben I., D.: 0,7 cm, uninventarisiert.) (Abb. 9. 10)

Auswertung der Funde

Keramikfunde

Über die Keramik lässt sich im Allgemeinen aussagen, dass sie in einem sehr schlechten Zustand ist. Die Bruchstücke sind sehr schlecht gebrannt, teilweise bröckelig. Von den Urnen konnte nur eine einzige restauriert und ergänzt werden (Abb. 8. 5).

Urnen

Trotz des fragmentarischen Zustandes können die Urnen leicht nach Formen eingereiht werden, sie gehören alle in die II. Gruppe von Furmánek's Typensystem. Nur die Proportionen und die, an den Gefäßen angebrachten Zierelemente bzw. deren Kombination weisen Unterschiede auf. Allgemein charakteristisch ist der ausladende Rand mit geschwungenem oder

umgekehrt stumpfkegelförmigem Hals, bikonischem Körper mit flachem Boden, erhöhter Standfläche oder Standing. Der Hals-Schulter-Übergang ist meistens betont, die Henkel sitzen entweder auf dem Hals oder verbinden den Hals mit der Schulter. Die Form leitet sowohl Václav Furmánek als auch T. Kemenczei aus älteren Pilinyer Formen herab (KEMENCZEI 1966, 87; FURMÁNEK 1977, 302).

Eine ähnliche Form wie die Urne aus dem Grab 4. kennen wir aus dem Gräberfeld von Nagybátony (KEMENCZEI 1984, Taf. III. 4). Die etwas abgerundete Form der Urne aus Grab 6. finden wir im Gräberfeld von Litke wieder (KEMENCZEI 1984, Taf. VII. 24, IX. 10).

Das Rosetten-Motiv (Abb. 6. 1, 4, Abb. 7. 1, 4, Abb. 8. 5) ist ein allgemein bekanntes Zierelement. Wir kennen es in Dreiergruppen angeordnet aus Nagybátony (hier allerdings auf der Schulter und nicht auf dem Hals: KEMENCZEI 1984, Taf. II. 2). In manchen Fällen finden wir diese Motive auf Schüsseln oder Tassen, wie aus Kompolt (KEMENCZEI 1984, Taf. XVII. 8–9), und aus Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. XI. 3). Ein unter dem Henkel angesetztes Rosetten-Motiv ist auf der Urne aus dem Grab 9 aus Jászberény bekannt (CSALOG–KEMENCZEI 1966, Abb. 1. 1).

Das Motiv aus zwei bis vier linsenförmigen Eintiefungen auf dem Hals (Abb. 5. 2, 4; Abb. 8. 2) kommt in verschiedenen Formen und auf unterschiedlichen Gefäßen vor: wird in einer oder mehreren Reihen gerade oder in einer Wellenform zusammengestellt. Auf Urnen kennen wir das Motiv aus Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. X. 16, 21), aus dem selben Gräberfeld erscheint dieses Motiv auch auf mehreren kleinen Amphoren (KEMENCZEI 1984, Taf. VIII. 28, Taf. IX. 17).

Die Kombination von Kannelur und waagerechtem länglichen Buckel auf der Schulter des Gefäßes (Abb. 4. 1, Abb. 5. 2) erscheint erst in den jüngeren Pilinyer

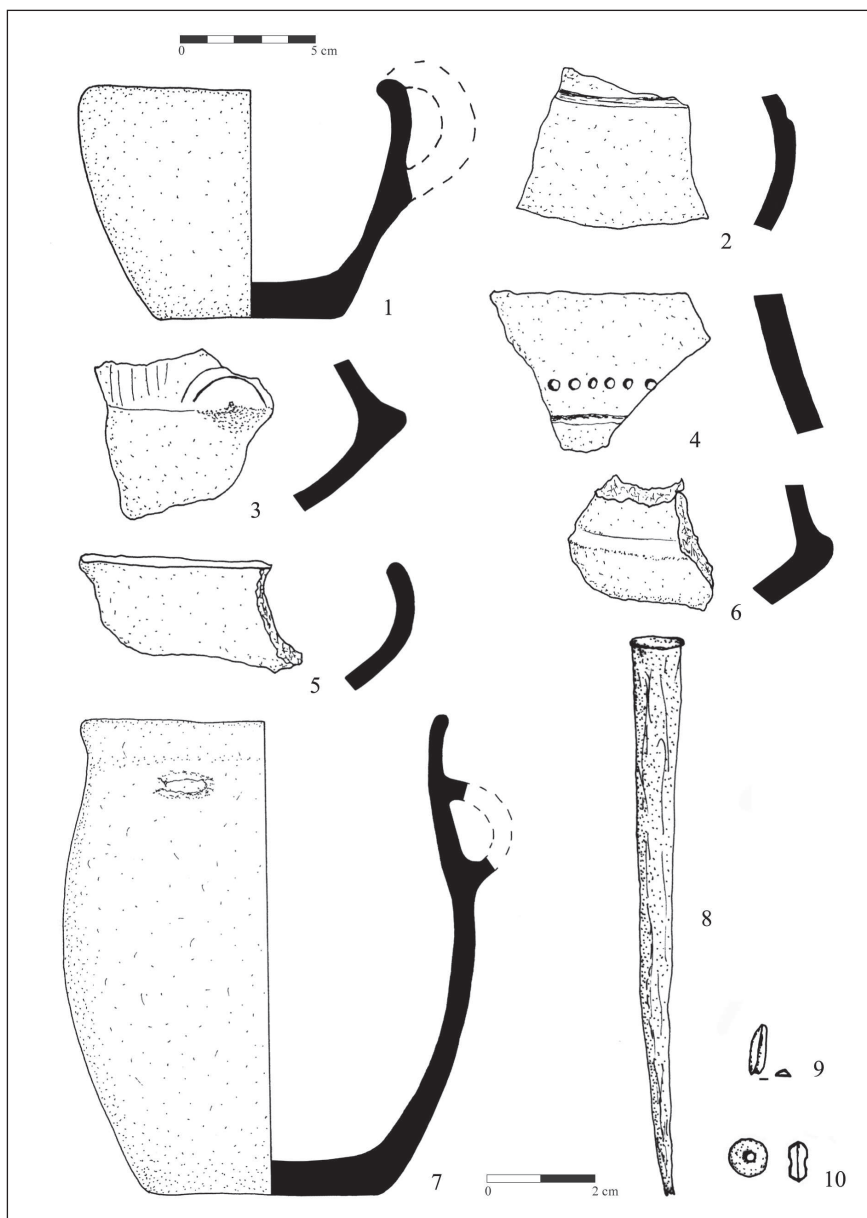


Abb. 9. Bercel-Sáfrányhegy II. — Lesefunde
9. kép. Bercel-Sáfrányhegy II. — szörványok

Formen, wie aus dem Gräberfeld von Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. VII. 3, 17) und Kazár (KEMENCZEI 1984, Fig. 13. 3, 6, 12, 16, 18).

Eine weitere, für die jüngeren Formen charakteristische Verzierung ist die bogenförmige Kannelur auf der Schulter (Abb. 8. 5), mehrere Urnen aus dem Gräberfeld von Jászberény (CSALOG–KEMENCZEI 1966, Fig. 3. 8, Fig. 9. 12) und Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. VII. 12, Taf. IX. 22) ist auf dieser Weise verziert.

Kleine Amphore

Diese Form wird in der ungarischen Literatur als urnenförmiges Gefäß (*kis urna alakú edény*) (CSALOG–KE-

MENCZEI 1966, 67), Töpfchen (*csupor*) (KEMENCZEI 1984, 16), oder Becher (*bögre*) bezeichnet (PATAY 1954a, 38). In der slowakischen Terminologie wird dieser Gefäßtyp als ein Derivat der großen Amphoren beschrieben (FURMÁNEK 1977, 304). Trotz der vielen Benennungen sind die ungarischen Forscher darüber einig, dass diese Form als Erbe der Hügelgräberkultur in die Pilinyer-Fundverbände gelang und über eine längere Zeit im Gebrauch war (CSALOG–KEMENCZEI 1966, 90).

Ähnliche Formen kennen wir aus mehreren Gräbern von Jászberény (CSALOG–KEMENCZEI 1966, Fig. 2. 3, Fig. 6. 9, Fig. 7. 2, 16), sie kamen ebenso in den Gräberfeldern von Nagyátány (PATAY 1954a, Abb. 7. 11), Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. VIII. 28, Taf. IX. 11) und Zagyvapálfalva (KEMENCZEI 1966, Abb. 1. 3, Abb. 9. 15) zum Vorschein.

Töpfe

Unten den Töpfen kann ein einziger Typ bestimmt werden: eiförmiger Körper mit flachem Boden, die Oberfläche ist aufgeraut (Furmáneks Typ D I, Kemenczeis Typ 2). Es sind auf dem Gebiet des Gräberfeldes insgesamt zwei bekannt: der eine kam in einem Grab zum Vorschein, beinhaltete Knochenreste, und wurde als Graburne verwendet (Abb. 4. 1). Der zweite Topf kann nicht einem Befund zugeordnet werden (Abb. 9. 7). Topfförmige Gefäße sind aus mehreren Gräberfeldern bekannt, entweder als Graburne oder als Beigefäß (KEMENCZEI 1977, 310). Als Graburne wurde diese Form im Gräberfeld von Šafárikovo verwendet, allerdings sind hier die Töpfe mit Besenstrichmuster verziert und sind henkellos (FURMÁNEK 1977, Taf. II. 1, VI. 28).

Ein zweihenkeliger Topf kam aus Jászberény-Cseróhalom aus einem gestörten Grab zum Vorschein (CSALOG–KEMENCZEI 1966, Abb. 6. 2). T. Kemenczei erwähnt einen weiteren Topf aus Grab 33, wobei es sich um ein Beigefäß handeln mag (CSALOG–KEMENCZEI 1966, Abb. 1. 7).¹⁴

Schüssel

Eine bessere typologische Einreihung ermöglichen die Schüsseln des Gräberfeldes.

1. Konische Schüssel mit flachem Rand und flachem Boden. Unter dem Rand sitzt ein Bandhenkel (Abb. 7. 3). Bei T. Kemenczei wird dieser Typ von den profilierten Schüsseln nicht abgesondert. (Kemenczeis Typ 2.) Ähn-

liche Schüssel kennen wir aus dem Gräberfeld von Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. X. 22.)

2. Schüssel mit etwas rundem Körper und eingezogenem Rand und Standring, unter dem Rand ein Bandhenkel und über dem Henkel aus dem Rand ausgezogene zungenförmige Lappen (Furmáneks Typ B I., Kemenczeis Typ 1) (Abb. 6. 2). Ähnliche Formen kamen im Gräberfeld von Jászberény zum Vorschein (CSALOG–KEMENCZEI 1966, Abb. 1. 4, Abb. 3. 3).

3. Profilierte Schüssel mit flachem Boden (Furmáneks Typ B II., Kemenczeis Typ 2). Von den vier Exemplaren aus Bercel sind drei nur fragmentarisch erhalten, das eine besitzt einen vom Rand ausgehenden Henkel, das andere einen leichten, zungenartigen Buckel auf dem Rand (Abb. 4. 2). Die Schüssel aus dem Grab 6 ist mit einem ansa-lunata artigen Henkelansatz ausgestattet. Dieser Schüsseltyp ist eine allgemeine bronzezeitliche Form, die in den älteren, als auch in den jüngeren Pilinyer-Gräberfeldern zum Vorschein kommen: zB.: Nagyátány (KEMENCZEI 1984, Taf. IV. 9), Zagyvapálfalva (KEMENCZEI 1966, Abb. 11. 14, Abb. 12. 10), Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. VII. 20, Taf. IX. 18).

Schalen

Einen besonderen Typ stellt die Schale aus Grab 1. dar: er wird in den grösseren Aufsätzen über Pilinyer-Kultur nicht behandelt: flache kugelabschnittförmige Schale mit einem Bandhenkel unter dem Rand (Abb. 4. 4).

Tassen

Auf Grund der Fragmente können die Tassen leider keinen konkreten Typen zugeordnet werden. Einige Bruchstücke gehören zu einer allgemeinen spätbronzezeitlichen Form: profilierte Tasse mit Omphalosboden (Abb. 4. 3).

Auf dem Gebiet des Gräberfeldes kam eine blumentopfförmige Tasse als Streufund zum Vorschein (Abb. 9. 1). Diese Form kennen wir aus dem Gräberfeld von Litke (KEMENCZEI 1984, Taf. VIII. 16), Šafárikovo/Tornalja, SK/ (FURMÁNEK 1977, Taf. I. 21, Taf. IX. 14), sowie aus Jászberény (CSALOG–KEMENCZEI 1966, Abb. 4. 3).

Kleinfunde

Als Kleinfunde werden die vereinzelt, in der Spätbronzezeit allgemein bekannten Bronzegegenstände bezeichnet, die auf dem Gebiet des Gräberfeldes zum Vorschein kamen. Bruchstücke von Bronzesicheln (Abb. 8. 3) fand man in dem Gräberfeld von Jászberény

¹⁴ Abb. 1. 7 zeigt zwei Fragmente: das eine ist der Bruchstück des oben genannten Topfes, das andere muss zu einem anderen Gefäß gehören, da hier ein Bruchstück mit erhöhter Standfläche abgebildet ist und Töpfe mit einer solchen Bodenausbildung im Allgemeinen nicht vorkommen.

(Grab 77, Knochen werden nicht erwähnt: CSALOG–KEMENCZEI 1966, Abb. 6. 13.), in Litke (Grab 34, KEMENCZEI 1984, 103), wobei sich in der Urne keine Knochenreste befanden, Litke (Grab 7 und 17, Sichel unter den Aschen: KEMENCZEI 1984, 102). Laut V. Furmánek kamen Bronzesicheln im Gräberfeld von Radzovce /Rágyolc, SK/ überwiegend in Frauengräbern zum Vorschein (FURMÁNEK–STLOUKAL 1985, 142).

Zierbuckel mit zwei Löchern (Abb. 6. 6a–c) kennen wir aus 28 Gräbern von Nagybátöny (PATAY 1954a, 42), als Lesefund aus dem Gräberfeld von Abaújszántó (KEMENCZEI 1964, Taf. V. 20). Laut Pál Patay kamen diese Zierbuckel vereinzelt vor, das Vorkommen mehrerer Zierbuckel im selben Grab ist sehr selten.¹⁵ Dem widerspricht das Grab aus Bercel und ein Grab aus Zagyvapálfalva aus Jenő Hillebrands Grabungen (KEMENCZEI 1967, Taf. XXVII. 8–13) Die Fundkombination Zierbuckel zusammen mit Spirälörhchen kam aus einem Grab in Radzovce zum Vorschein (FURMÁNEK 1977, Taf. III. 32). T. Kemenczei erwähnt aus Zagyvapálfalva unter den nach Gräbern zusammengehörigen Bronzen ohne Angabe der Grabnummer mehrere Zierscheiben zusammen mit einem Spirälrohr (KEMENCZEI 1967, 258).¹⁶

Spirälörhchen aus Bronzedraht (mit rundem oder dreikantigem Querschnitt) ist einer der häufigsten Bronzegegenstände, die sowohl in Grab-, als auch in Siedlungs- und Depotfunden zum Vorschein kamen (Abb. 5. 3, Abb. 6. 5, Abb. 9. 9). In manchen Fällen ist es schwer zu entscheiden ob sie selbständig als Zierelement oder Schmuck verwendet wurden, oder zu anderen, auch mit Spirälörhchen ausgestatteten komplizierteren Schmuckstücken gehörten (zB. Fingerringe oder Anhänger mit Spirälscheibenenden).

Die *Bronzeperle* aus Bercel (Abb. 9. 10) gilt zwar als Streufund, die Zugehörigkeit zu einem Grab ist trotzdem ziemlich sicher. Runde, fast kugelförmige oder flache Bronzeperlen sind allgemein aus Gräbern der Piliny-Kultur bekannt: Nagybátöny (PATAY 1954a, Abb. 12. 10), Radzovce (FURMÁNEK 1977, 296).

Die zwei weiteren Bronzegegenstände, die aus den Gräbern ans Tageslicht gelangten, gehören entweder zu einer Nadel oder einem Armband, leider ist aufgrund ihrer Fragmentierung eine weitere typologische Einordnung nicht möglich.

¹⁵ Mehrere Zierbuckel im selben Grab war im Gräberfeld von Zagyvapálfalva (Grabungskampagne 2007–2008) nicht selten, sie kamen oft paarweise zum Vorschein, in einem Grab fanden wir 3 Exemplare.

¹⁶ Aus Kisgyőr kennen wir aus einem Bronzedeptfund Zierbuckel zusammen mit Bronzespirale, der Zierbuckel ist lediglich viel grösser (KEMENCZEI 1965b, Taf. VI–VII).

Zusammenfassung

Kalzinierte Knochen (oder „Asche“) konnten in 8 von 10 Gräbern beobachtet werden, davon in 7 Fällen in der Urne. Die anthropologische Untersuchung der Knochen ergab aus 5 Fällen nur 3 konkrete Ergebnisse: es wurden insgesamt eine erwachsene Frau und zwei Kinder (Infant I–II.) bestimmt. Der Eintrag im Grabungstagebuch „wenig Asche“ darf vielleicht auch auf Kinder hinweisen, deren Überreste nicht aufgehoben wurden.

Alle Gräber beinhalteten neben den Urnen weitere Beigefässe oder Bronzefunde.

Die Urnen wurden in 6 Fällen mit einer Schüssel bedeckt, viermal mit der Mündung nach oben, zweimal mit der Mündung nach unten gewandt. Beigefässe wurden insgesamt in 2 Gräbern beobachtet, in zwei weiteren Gräbern fand man Bruchstücke anderer Gefässe unter den kalzinierten Knochen. Dieser Brauch wurde bereits in mittelbronzezeitlichen Brandgräberfeldern beobachtet. Laut E. Zalotay war dieser Brauch im Gräberfeld von Kelebia allgemein üblich,¹⁷ der gleiche Brauch wurde auch im Vátya-Gräberfeld von Budatétény beobachtet (REMÉNYI 2002, 85).

Bronzegegenstände kamen in 5 Fällen vor. Die Bronzen, die in den Urnen zwischen den kalzinierten Knochen lagen, wiesen in jedem Fall Brandspuren auf. Bronzen, die auf die Knochen gelegt wurden sind dagegen ohne weitere Brandspuren. Interessanterweise ist der Bronzeklumpen aus Grab 8 auch verbrannt, obwohl sich in der Urne keine Knochen befanden. Die Bronzegegenstände sind sehr brüchig, weisen keine spezielle Formen auf, die Typeneinreihung wird dadurch erschwert. Die allgemeinen Formen (Nadel, Spirälörhchen, Zierbuckel) lassen eine feinere chronologische Klassifikation nicht zu.

Eine Steinpackung konnte nur in einem einzigen Fall beobachtet werden. Das Fehlen dieses Ritus-Elementes kann nicht als allgemeines Phänomen gedeutet werden, da die starke Erosion, sowie landwirtschaftliche Nutzung des Gebietes die Fundkomplexe zerstört haben könnten. Der Brauch, eine Steinplatte unter die Urne zu legen ist zwar in anderen Pilinyer-Gräberfeldern allgemein üblich, in Bercel wurde dieser Brauch nur in einem einzigen Fall beobachtet (Grab 4).¹⁸

Die, in Bercel-Sáfrányhegy freigelegten Gräber gehören in die jüngere Phase der Piliny-Kultur. Die

¹⁷ „Es scheint dass während des Begräbnisses auch Gefäßbruchstücke ins Grab mitgegeben wurden, da dieses Phänomen nicht alleinstehend ist“ (ZALOTAY 1957, 14).

¹⁸ Anhand der Grabungsergebnisse aus dem Jahr 2007 waren 33% der Gräber im Gräberfeld von Zagyvapálfalva mit Steinen belegt (GUBA–VADAY 2008).

Keramik ist stark fragmentiert, und die allgemeinen Formen der Bronzegegenständen lassen eine feinere typologische Gliederung nicht zu. Das Gräberfeld steht

in enger Beziehung zu den bekannten, kleineren Piliny-Fundplätzen des Inneren Cserhát-Gebirges (zB.: Buják, Szanda, Szirák).

Szilvia Guba

Ferenc Kubinyi Museum
3170 Szécsény, Ady Endre utca 7.
guba.szilvia@freemail.hu

Literatur:

- CSALOG Zs.–KEMENCZEI T. 1966: A Jászberény-cserőhalmi későbronzkori urnatemető – Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Jászberény-Cserőhalom. *ArchÉrt* 93 (1966) 65–97.
- FURMÁNEK, V.–STLOUKAL, M. 1985: Jihovýchodní popelnicová pole ve světle antropologické analýzy – South-Eastern Urnfields in the light of the Anthropological Analysis. *SLA* 33 (1985) 137–152.
- FURMÁNEK, V. 1977: Pilinyer Kultur. *SLA* 25 (1977) 251–369.
- FURMÁNEK, V. 1981: Die Anfänge der Pilinyer Kultur. *SLA* 29 (1981) 37–50.
- GUBA SZ. –VADAY A. 2008: Salgótarján, Bevásárlóközpont – többkorszakú régészeti lelőhely. Előzetes jelentés I. – Salgótarján, Shopping centre – multi-period archaeological site. Preliminary report I. *Régészeti Kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary 2007*, Budapest 2008, 11–34.
- HILLEBRAND J. 1926: A zagyvapálfalvi urnatemető. *ArchÉrt* 40 (1923–1926) 60–69.
- HILLEBRAND J. 1929: Újabb ásatásaim a zagyvapálfalvi bronzkori urnatemetőben. *ArchÉrt* 43 (1929) 35–40.
- KEMENCZEI T. 1964: A Piliny-kultúra bárcai csoportja – Die Bárcaer Gruppe der Pilinyer Kultur. *HOMÉ* 4 (1964) 7–36.
- KEMENCZEI T. 1965a: A Pilinyi kultúra tagolása – Ein Beitrag zur Frage der Gliederung der Pilinyer Kultur. *ArchÉrt* 92 (1965) 3–26.
- KEMENCZEI, T. 1965b: Die Chronologie der Hortfunde vom Typ Rimaszombat – A rimaszombati típusú raktárleletek időrendi helyzete. *HOMÉ* 5 (1965) 105–175.
- KEMENCZEI, T. 1967: Die Zagyvapálfalva-Gruppe der Pilinyer-Kultur. *ActaArchHung* 19 (1967) 229–305.
- KEMENCZEI, T. 1984: *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. *ArchHung* 51, Budapest.
- PATAY P. 1954a: Előzetes jelentés a nagybátonyi bronzkori temető feltárájáról – Preliminary report on the results of excavations at Nagybátony cemetery. *ArchÉrt* 81 (1954) 33–49.
- PATAY P. 1954b: Nógrád megye régészeti emlékei. In: Genthon I. (szerk.): *Nógrád megye műemlékei*. Budapest.
- PATAY P. 1956: Bercel-Sáfrányhegy. *ArchÉrt* 83 (1956) 97–98.
- PATAY P. 1957: Bercel-Sáfrányhegy. *ArchÉrt* 84 (1957) 85.
- REMÉNYI L. 2002: A Vátya-kultúra Budatétény-Növény utcai temetője – Das Gräberfeld der Vátya Kultur in Budatétény-Növény Straße. *BudRég* 35 (2002) 77–101.
- TÁRNOKI J. 1986: Bercel-Sáfrányhegy. *RégFüz* Ser I. 39 (1986) 7–8.
- ZALOTAY E. 1957: *Kelebiai bronzkori urnatemető*. *Rég Füz* Ser I. 6, Budapest.

A pilinyi kultúra temetkezései Bercel-Sáfrányhegy II. lelőhelyen

A Bercel külterületén található lelőhely (1–2. kép) Patay Pál ásatása révén régóta ismert a régészeti szakirodalomban, elsősorban az ott talált kelta leletanyag alapján. A területen Tárnoki Judit 1985-ben kisebb kutatást végzett, mely során 8 kutatóárkot nyitottak. Az árkokból a pilinyi kultúra fiatalabb időszakából összesen 8 hamvasztásos-urnás temetkezés került napvilágra. A sírok egymástól viszonylag nagy távolságban, 4–5 méterre voltak, egy részüket a korábbi mezőgazdasági művelés bolygatta meg (3. kép).

A sírok beásását, illetve sírfoltot sajnos egyetlen esetben sem lehetett megfigyelni. A feltárt nyolc sír közül hét tartalmazott több-kevesebb emberi hamvat, melyek antropológiai vizsgálata három esetben volt eredményes: egy felnőtt nő és két gyermek maradványait sikerült kimutatni. Egy sír esetében sikerült a sírt fedő kőpakolást megfigyelni, egy további esetben egy kisebb követ az urna alá helyeztek. A temető területén előkerült kerámiákról általánosan megállapítható, hogy rosszul kiégetettek, sok esetben morzsalékosak, néhány kíséredényt fel sem lehetett szedni. Az urnákat hat esetben tállal fedték le, szájjal lefelé vagy felfelé fordítva. Hat sír egyéb edénymellékletet is tartalmazott (4–9. kép).

Öt sírből kerültek elő bronztárgyak, melyek töredékesek, illetve általános késő bronzkori formákat mutatnak (sarlótöredék, bronzlemez, spirálcső), ezért finomabb kronológiai besorolást nem tesznek lehetővé. A bronzok egy része a hamvak között, másik része a hamvak tetején feküdt: az előbbieket összeégettek, az utóbbiak égésnyomokat azonban nem mutatnak.

Sag mir, wo die Pfosten sind, wo sind sie geblieben? Bemerkungen zur Frage der linearbandkeramischen Hausgrundrisse mit drei Pfostenreihen in Ungarn

Unter den zahlreichen archäologischen Entdeckungen der letzten zwanzig Jahre in der ungarischen Archäologie sind das Ausmaß und die Qualität der neuen Daten über die Siedlungen und die Architektur der mitteleuropäischen Linearbandkeramik (LBK) von besonderer Bedeutung. Am Anfang dieser Forschungsperiode waren nur sporadische Informationen über die Pfostenkonstruktionen der LBK aus Fundorten wie Almásfüzitő-Foktorok (V. VADÁSZ 1971) und Sukorótóra dűlő (MAKKAY 1970) in der Fachliteratur aufzufinden. Die Publikation des Siedlungsausschnittes aus Győr-Pápai vám war ein Einzelfall, in dem auch der Grundriss eines unvollständig ausgegrabenen Großbaus publiziert worden war (MITHAY 1966). Gleichzeitig wurde die mutmaßliche Existenz von Grubenhäusern auch nicht ausgeschlossen. Ein solcher Befund aus Bicske-Galagonyás wurde eine Zeit lang als das einzige aus der frühen LBK bekannte Gebäude zitiert (MAKKAY 1978).

Zu dieser Zeit waren die Entwicklung und die Typologie der linearbandkeramischen Hausstrukturen westlich des Karpatenbeckens schon gut bekannt (MODDERMAN 1970; 1972; 1986). Neben der Haustypologie wurde auch die Funktion der verschiedenen Teile des linearbandkeramischen Hauses ausführlich diskutiert (LÜNING 1982, 142, Abb. 18). Die publizierten Hausrekonstruktionen sind durch grundsätzliche bautechnische Überlegungen entstanden. Sie zeigen immer wieder Pfostenkonstruktionen die über fünf Längsreihen von Pfosten verfügen. Die Häuser der ältesten LBK weisen in der Länge des Außengrabens zusätzlich eine sechste und siebte Pfostenreihe auf. Das Dach wird als Rofen-Pfettendach dargestellt. Die mittlere Pfostenreihe trägt die Firstpfette, die anderen zwei Innenreihen die Mittelpfetten und die Pfostenreihen der Längswände unterstützen die Fußpfetten (STARTIN 1978; LÜNING 1980; MASUCH–ZIESSOW 1983; 1985; VON BRANDT 1988; LÜNING 1988; BÖHM–WENY 1990; LÜNING 2005).

Gegenüber dem bescheidenen Forschungsstand von 1990 waren 2006 fast dreißig Fundorte aus dem westlichen Teil Ungarns bekannt, auf denen Hausspuren

der LBK zum Vorschein gekommen waren. Die Gesamtzahl der freigelegten Grundrisse liegt bei 150. In mehr als 100 Fällen konnten die Pfostenreihen eindeutig identifiziert werden, bei den weiteren Grundrissen weisen meist die zwei Längsgruben auf die ehemaligen Konstruktionen hin (BÁNYFY–OROSS 2009). Die Liste der bekannten linearbandkeramischen Hausgrundrisse erweitert sich ständig. In den Jahren 2007 und 2008 wurden zum Beispiel gut erhaltene Pfostenstrukturen der Notenkopf- und der Zseliz-Phase an dem Fundort Budapest-Nánási út freigelegt (M. VIRÁG 2008). Folglich stehen der ungarischen Forschung genügend Beobachtungen zur Verfügung, mit denen die lokale Architektur der LBK grundsätzlich analysiert werden kann. Eine eingehende Auswertung der Befunde und eine, für Westungarn allgemein geltende Haustypologie steht noch aus. Es kann jedoch auch anhand des bereits publizierten Datenmaterials festgestellt werden, dass die Pfostenkonstruktionen der Region im Großen und Ganzen den allgemeinen Haustypen der LBK entsprechen. Eines der wichtigsten, überregional einheitlichen gemeinsamen Merkmale dieser Konstruktionen ist, dass die Gebäude aus fünf Längsreihen von Pfosten bestanden.

Deutung von Hausgrundrissen mit drei Pfostenreihen

Da die Grundzüge der LBK-Architektur in Ungarn erst jetzt erarbeitet werden, muss die Bedeutung jedes zugänglichen Hausplans betont werden. Unter ihnen sind die zwei Hausgrundrisse von Dunakeszi-Székesdűlő von besonderer Wichtigkeit. Die neolithischen Siedlungsreste wurden im Jahre 1996 in unmittelbarer Nähe der nördlichen Stadtgrenze von Budapest, am linken Ufer der Donau freigelegt. Die Befunde und das Fundmaterial wurden von László András Horváth in mehreren Studien publiziert (HORVÁTH 2002a; 2002b). Unter anderen Befunden kamen zwei Hausgrundrisse der LBK zum Vorschein (HORVÁTH 2002a, 12–13; Abb. 6. 4; 2002b, 15, Abb. 4. 4; 2004a, 87–88, Abb. 1–2. 1). L. A. Horváths wichtigstes Ergebnis ist, dass diese

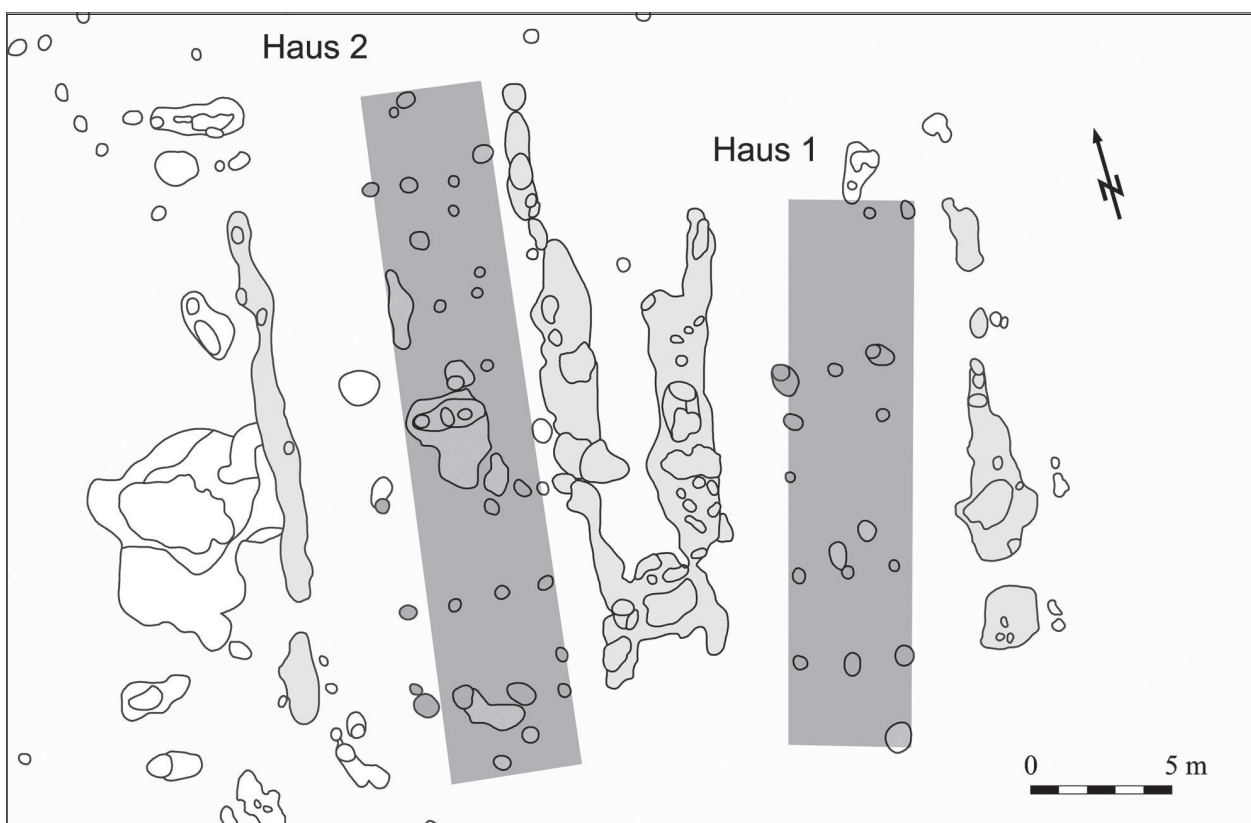


Abb. 1. Dunakeszi-Székesdülő — die Hausgrundrisse nach L. A. Horváth (2004a, Abb. 1)
 1. kép. Dunakeszi-Székesdülő — épületek Horváth L. A. (2004a, Abb. 1) nyomán

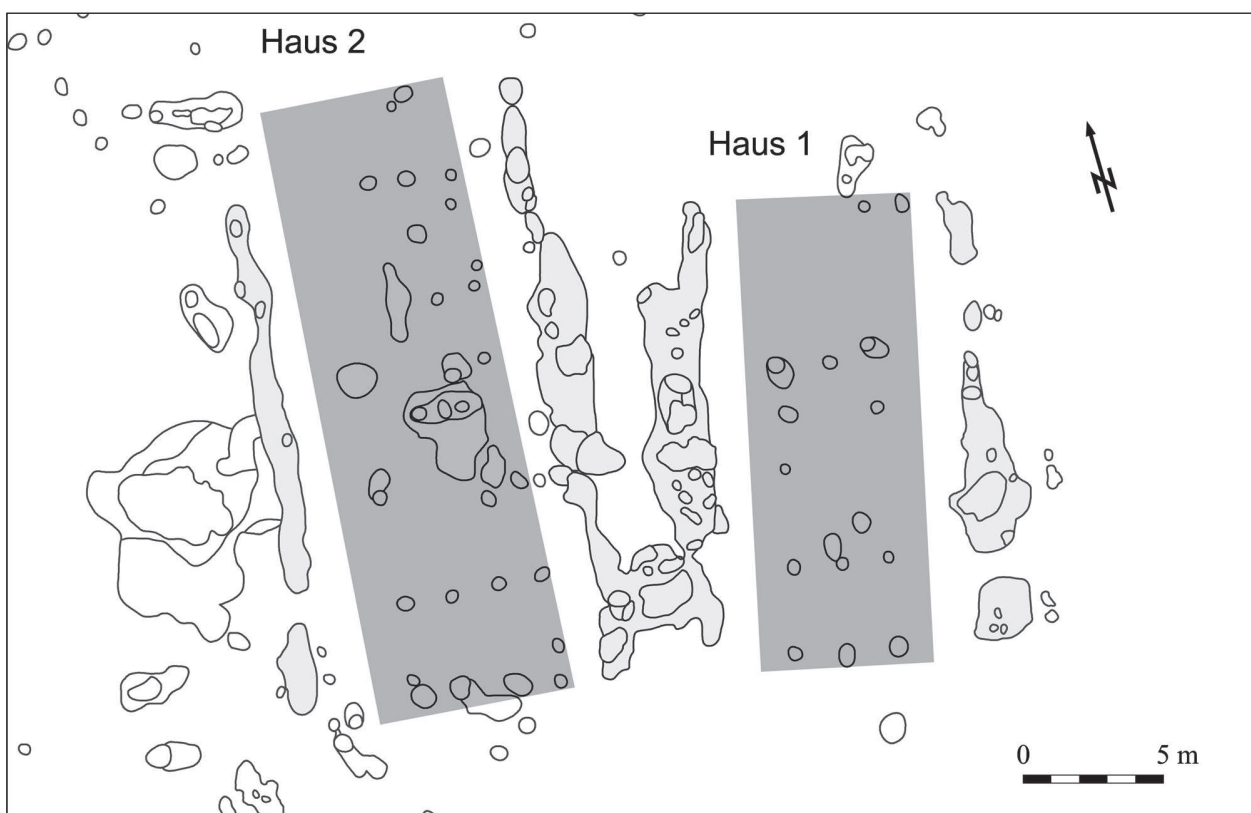


Abb. 2. Dunakeszi-Székesdülő — Alternative für die Hausgrundrisse
 2. kép. Dunakeszi-Székesdülő — az épületek javasolt értelmezése

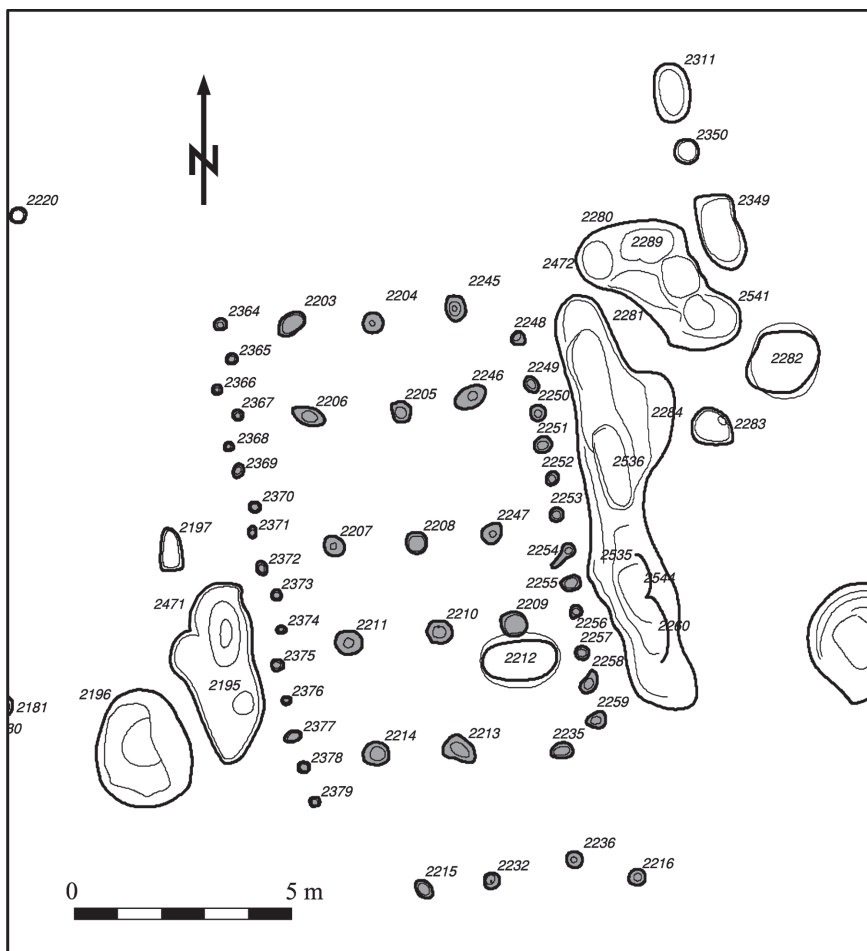


Abb. 3. Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő — Gebäude A12
3. kép. Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő — A12 épület

Hausstrukturen vom Standardtyp der LBK abweichen. Er ist der Meinung, die Grundrisse wiesen nur drei Pfostenreihen auf, die Spuren von weiteren Pfosten wurden in den Längsgruben ausgegraben (HORVÁTH 2002b, 27). In einer weiteren Studie schloss der Verfasser sogar die Möglichkeit nicht aus, dass Grundriss 2 vier Pfostenreihen habe (HORVÁTH 2004a, 88). Ein weiteres Argument für eine spezielle Struktur sei das Fehlen der Fundamentgräben in den nordöstlichen Teilen der Häuser (HORVÁTH 2002b, 27–28). Das Keramikmaterial repräsentiert einen jüngeren Abschnitt der älteren LBK und kann auf Grund seiner Merkmale wie bikonische Formen (HORVÁTH 2002b, Abb. 3. 13) und eingeritzte, umlaufende Wellenlinien (HORVÁTH 2002b, Abb. 3. 10–11) mit der Milanovce-Phase der slowakischen Chronologie synchronisiert werden.

L. A. Horváth unterstützte seine Interpretation mit zahlreichen Parallelen aus dem mitteleuropäischen Verbreitungsgebiet der LBK. Er stellte fest, dass es sich hier um einen bislang nicht erkannten Haustyp handelt. Solche Hausgrundrisse würden in allen drei

Grundtypen (Großbau, Bau und Kleinbau) der linearbandkeramischen Haustypologie vorkommen. Ihre Verbreitung erstreckte sich von den Niederlanden bis zum Karpatenbecken. Auf Grund von Beispielen aus dem gesamten Verbreitungsgebiet der Kultur wurden sie von der ältesten Phase der LBK bis zur Flomborn–Notenkopf-Periode datiert. L. A. Horváths Auffassung nach hatten diese Gebäude vermutlich eine andere Funktion als die wohlbekannten Wohnhäuser (HORVÁTH 2002b, 28; 2004a, 90).

In einem weiteren Aufsatz wurde das Problem durch die Analyse anderer Hausgrundrisse aus der Umgebung von Budapest erneut behandelt (HORVÁTH 2007). In Törökbálint-Dulácska, an einem Fundort der Notenkopf- und der Zseliz-Phase kamen in den Jahren 1991 und 1992 zwei vollständig und drei teilweise ausgegrabene Haus-

spuren zum Vorschein (ENDRŐDI 1994; ENDRŐDI ET AL. 2005). Im Jahre 2003 wurden zusätzlich drei, eventuell vier Hausgrundrisse freigelegt. Die Gesamtzahl der Gebäude beträgt damit mindestens acht (HORVÁTH 2004b; 2007). Unter den Befunden der Ausgrabung von 2003 befindet sich der Grundriss 2, der auf Grund des Keramikmaterials der umliegenden Gruben in die Zseliz-Phase datiert wurde. Nach Ansicht des Verfassers kennzeichnen drei mal drei Pfostengruben die Pfostenstruktur, während eine zehnte Pfostengrube am nördlichen Ende des Grundrisses in der Mittelachse lag (HORVÁTH 2007, 9–10, Abb. 2. 1). In der Umgebung des Hauses kamen mehrere Mahlsteine ans Tageslicht. Die Keramikscherben lagen in den benachbarten Gruben immer wieder in Haufen, sorgfältig aufeinander gelegt. Der Hausgrundriss wurde als ein neues Beispiel für Gebäude mit drei Pfostenreihen betrachtet und das Areal als Schauplatz irgendeiner rituellen Tätigkeit interpretiert (HORVÁTH 2007, 11–13, Abb. 3–7).

In Budapest-Kőérberek-Tóváros lakópark fanden Rettungsgrabungen auf einem Gebiet statt, auf dem archäologische Denkmäler aus zahlreichen Epochen,

darunter auch Siedlungsbefunde aus den jüngeren Phasen der LBK erschlossen wurden (TEREI ET AL. 2005a; 2005b). Von den fünf Hausgrundrissen wurden zwei Pläne publiziert (HORVÁTH 2007, Abb. 2. 2–3). Haus 1 soll während der Notenkopf-, Haus 5 während der Zseliz-Phase am Fundort gestanden haben. Beide Gebäude verfügten über drei Pfostenreihen, die je aus vier Pfosten bestanden. Neben ihren Spuren konnten keine weiteren Pfostengruben erkannt werden (HORVÁTH 2007, 13–19).

Mit diesen Grundrissen wurde die Existenz der linearbandkeramischen Häuser mit drei Pfostenreihen auf die gesamte Dauer der jüngeren LBK Westungarns, also auf die Notenkopf- und die Zseliz-Phase erweitert. Neben der Erwähnung ähnlicher Hausgrundrisse aus deutschen Fundorten wurden Füzesabony-Gubakút und Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő als Parallele benannt, nach denen Hausgrundrisse dieser Haustyp eine allgemeine Erscheinung im Karpatenbecken sei (HORVÁTH 2007, 21–22).

Zusammenfassend kann man sagen, dass L. A. Horváth anhand der oben zitierten Beispiele einen neuen Haustyp der LBK definierte. Dieser habe nur drei Pfostenreihen, die weiteren zwei Pfostenreihen der Standardbauten fehlen. Nachdem Letztere üblicherweise die Längswände bilden, werden hier stattdessen die erste und dritte Pfostenreihe als Längswände interpretiert. Sie seien keine regionale Erscheinung gewesen. Ferner wird erwähnt, dass die Pfostenreihen dieser Gebäude oft unregelmäßig waren. Die Hausgrundrisse dieses Typs befinden sich im Allgemeinen in einem Randbereich der Siedlungen. Eine weitere wichtige Anmerkung betrifft ihre gegenüber den Wohnhäusern unterschiedliche Funktion (HORVÁTH 2002b, 27–28; 2004a, 90–91; 2007, 20–22).

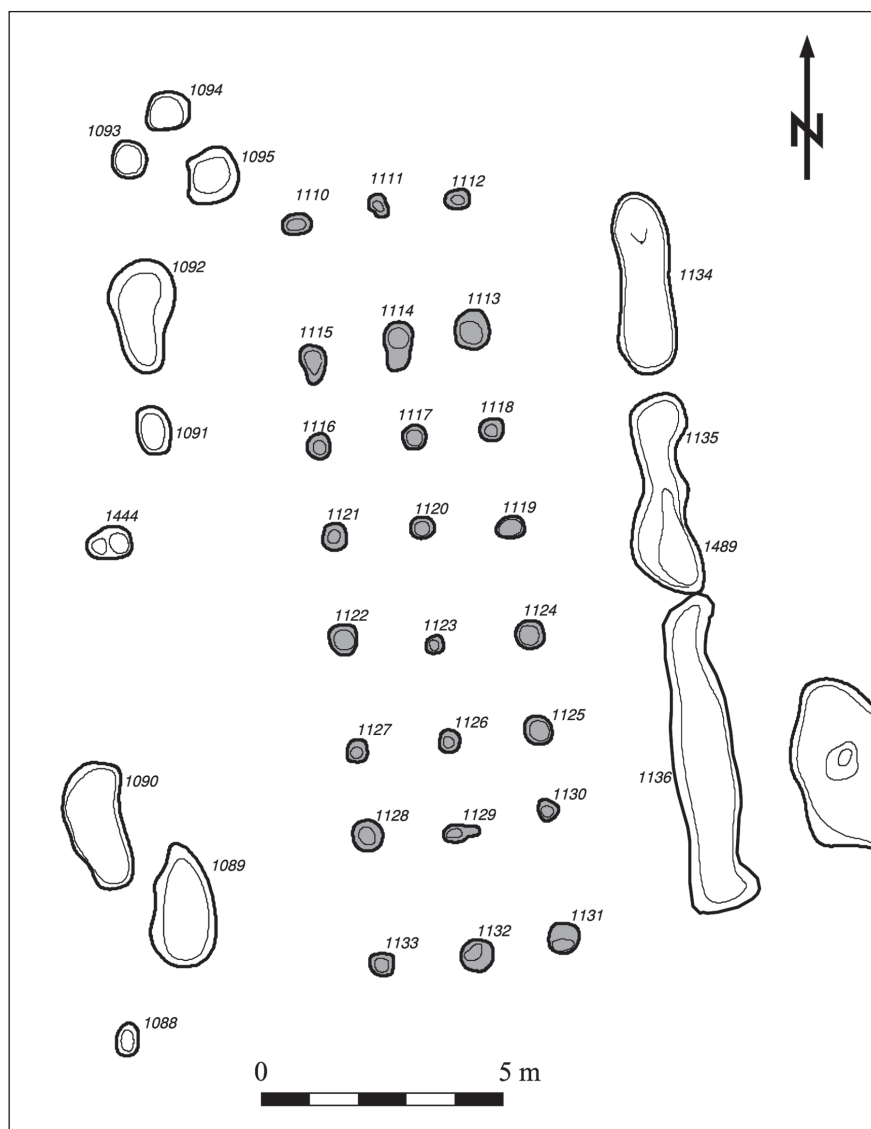


Abb. 4. Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő — Gebäude A6

4. kép. Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő — A6 épület

Ein Modell der neolithischen Hausentwicklung im Karpatenbecken

In jüngster Zeit publizierte Pál Raczký ein Modell über die Entwicklung der Hausstrukturen von den Anfängen des Neolithikums bis zur klassischen Alföld-LBK. Die festgestellte Entwicklungsreihe führt bis zur allgemeinen Verbreitung des linearbandkeramischen Standardhauses (RACZKY 2006, Fig. 7). Die angeführten Befunde kamen im östlichen Teil Ungarns ans Tageslicht und gehören in die Körös-Kultur sowie zur Alföld-LBK. Der Verfasser schildert einen Prozess in der Baugeschichte, der durch einen wesentlichen technischen Umbruch zwischen der Körös-Kultur und der ältesten Alföld-LBK charakterisiert gewesen sei. In dieser Zeit sei die Trägerfunktion der Wände vollständig durch

Variante nach Erhaltungszustand	Zahl der Grundrisse	Prozentanteil
AA	8	16,67%
AB	6	12,50%
AC	1	2,08%
BB	7	14,58%
BC	15	31,25%
CC	11	22,92%

Abb. 5. Erhaltungszustand der Pfostengruben von Längswänden in Balatonszárszó
5. kép. A hosszanti falak oszlophelyeinek megfigyelhetősége Balatonszárszón

die Pfostenkonstruktion übernommen worden (RACZKY 2006, 386). Von großer Bedeutung sei die Tatsache, dass die Hausgrundrisse der ältesten, formativen Alföld-LBK in Füzesabony-Gubakút drei Pfostenreihen hatten (DOMBORÓCZKI 2001, Pl. 3–7; RACZKY 2006, 384–385, Figs 4–5). Mit den in der mitteleuropäischen LBK allgemein verbreiteten Hausstrukturen mit fünf Pfostenreihen rechnete P. Raczky von der zweiten, älteren Phase der Alföld-LBK an. Der Hausgrundriss aus Polgár-Kengyel köz entspricht den Kriterien dieses Typs, obwohl die pfostenfreien Räume im Hausinneren viel größer als bei den Gebäuden der westlichen LBK sind (RACZKY 2006, 385–386, Fig. 6). Von großer Bedeutung ist, ob sich ein ähnlicher Vorgang auch in Transdanubien beobachten lässt. Wenn ja, stellt sich die Frage, ab welcher Phase man mit dem Auftreten der Gebäude mit fünf Pfostenreihen rechnen kann.

Hausgrundrisse der frühen LBK in Westungarn

Unter den bekannten Hausgrundrissen befinden sich nur acht, die die älteste, formative und die ältere Phase der LBK in Westungarn repräsentieren. Die zwei Haus Spuren der formativen Phase wurden in Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb ausgegraben. Ihre Identifizierung erfolgte durch die Längsgruben und die gebrannten Hüttenlehmbruchstücke. Nur wenige Befunde konnten im Hausbereich als Pfostengruben erkannt werden. Deshalb sind unsere Kenntnisse über die genaue Pfostenstruktur begrenzt (BÁNFFY 2004, 35–47). Trotzdem wurde eine Rekonstruktion des Hauses 1 von Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb publiziert. Die Verfasser sahen das Fehlen der Pfosten im Hausinneren als allgemeines Merkmal der frühbandkeramischen Architektur an (BÁNFFY–RÉTI 2008, 11, Figs 3–6).

Am südlichen Ufer des Plattensees (Balaton) befindet sich der Fundort Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő. Erste Ergebnisse der Ausgrabungen wurden in mehreren Vorberichten veröffentlicht (MARTON 2004; OROSS 2004a; 2004b; OROSS–MARTON–FÁBIÁN 2004; MARTON 2008). Von den 48 bandkeramischen Hausgrundrissen, bei denen auch die Pfostenstrukturen freigelegt werden konnten, gehören vier zur Periode der älteren LBK. Drei (A41, A42 und A44) können in die Bicske–Bíňa-Phase, ein weiterer (A45) in die Milanovce-Phase datiert werden. Unglücklicherweise konnten bei diesen Grundrissen nicht alle Elemente der Pfostenstruktur freigelegt werden. Es scheint deshalb unmöglich, auf dieser Grundlage Schlussfolgerungen zu ziehen. Die restlichen zwei Befunde sind die bereits erwähnten zwei Hausgrundrisse aus Dunakeszi-Székesdűlő, die jetzt noch einmal unter die Lupe genommen werden sollen.

Diskussion

Die in den Studien L. A. Horváths publizierte Auffassung über die Grundrisse von Dunakeszi regt zu weiteren Fragen an. Eine Interpretation mit vier Pfostenreihen (HORVÁTH 2004a, 88) kann man ausschließen, da die Gebäude der LBK ein Satteldach hatten. In der Längsachse solcher Häuser war eine Pfostenreihe unentbehrlich, die die Firstpfette des Daches trug. Folglich muss die Zahl der Pfostenreihen unbedingt ungerade sein. Im Falle der Deutung mit drei Pfostenreihen laufen die Längsachsen der Grundrisse von Dunakeszi überhaupt nicht zu den Längsgruben parallel. Beim Grundriss 1 scheint es fragwürdig zu sein, ob die Pfostengrube an der nordöstlichen Ecke des Hauses wirklich zur gleichen Pfostenreihe wie die südöstliche Pfostengrube des Querjoches am südlichen Ende

der Konstruktion gehört. Bei der Interpretation von Grundriss 2 wurden mehrere Pfostengruben im westlichen Teil des Hausbereichs überhaupt nicht berücksichtigt. Dadurch fällt der Schwerpunkt der mutmaßlichen Konstruktion nicht mehr in die Mitte des Areals zwischen die Längsgruben, sondern weicht stark nach Osten ab (Abb. 1).

Meines Erachtens kann man hier mit zwei Standardgebäuden der LBK rechnen, die aus fünf Pfostenreihen bestanden. Beim Grundriss 1 fehlen im nördlichen Teil viele Pfostengruben der inneren drei Reihen. Von den Pfostengruben der Westwand blieb keine erhalten, die Ostwand wird nur durch die nordöstlichste Pfostengrube markiert. Beim Grundriss 2 werden alle Pfostengruben berücksichtigt. Der nordwestliche Teil ist ebenfalls stark beschädigt bzw. erodiert. Die Pfostengruben der Westwand waren nicht mehr aufzufinden, die Ostwand ist dagegen mit neun Pfostengruben vertreten. Auf diese Weise kommt man zu zwei Hausgrundrissen, die mit ihren Längsgruben gleich orientiert sind und den Raum zwischen ihnen symmetrisch ausfüllen (Abb. 2).

Bei den drei weiteren Hausgrundrissen aus der jüngeren LBK handelt es sich um gewöhnliche Kleinbauten. Im Falle der zwei Grundrisse aus Budapest-Kőérberék-Tóváros lakópark (HORVÁTH 2007, Abb. 2. 2–3) ist eine Ergänzung der Grundrisse mit zwei weiteren Pfostenreihen ohne Weiteres möglich. Dies ist ebenfalls auf der Ostseite vom Grundriss 2 aus Törökbalint-Dulácska möglich. Auf der Westseite gibt es dagegen keinen Raum für eine zusätzliche Pfostenreihe (HORVÁTH 2007, Abb. 2. 1). Eine Gleichzeitigkeit des Grubenkomplexes mit der in unmittelbarer Nähe liegenden Pfostenkonstruktion wäre aber äußerst schwer zu beweisen. Danach kann überhaupt nicht ausgeschlossen werden, dass die drei Kleinbauten ursprünglich je zwei weitere Pfostenreihen hatten.

L. A. Horváth bezweifelt, dass die Spuren von weiteren Pfostenreihen im Laufe der vergangenen 7000–7400 Jahre vernichtet wurden. Seine Argumentation wird durch ein Beispiel aus dem Fundort Regensburg-Harting-Nord unterstützt. Dort unterscheiden sich die Tiefen der Innen- und Wandpfosten um ungefähr 20 cm. In den Hausgrundrissen, die L. A. Horváth publizierte, sind die Pfosten meistens mit Tiefen größer als 20 cm unter dem Planum erhalten. Danach hätten die Pfostengruben der Wände mit großer Sicherheit beobachtet werden sollen, wenn es solche in den analysierten Häusern überhaupt gegeben hat (HORVÁTH 2007, 20–21). Eine sehr wichtige Erfahrung der Ausgrabungen von Balatonszárszó ist die Tatsache, dass die Tie-

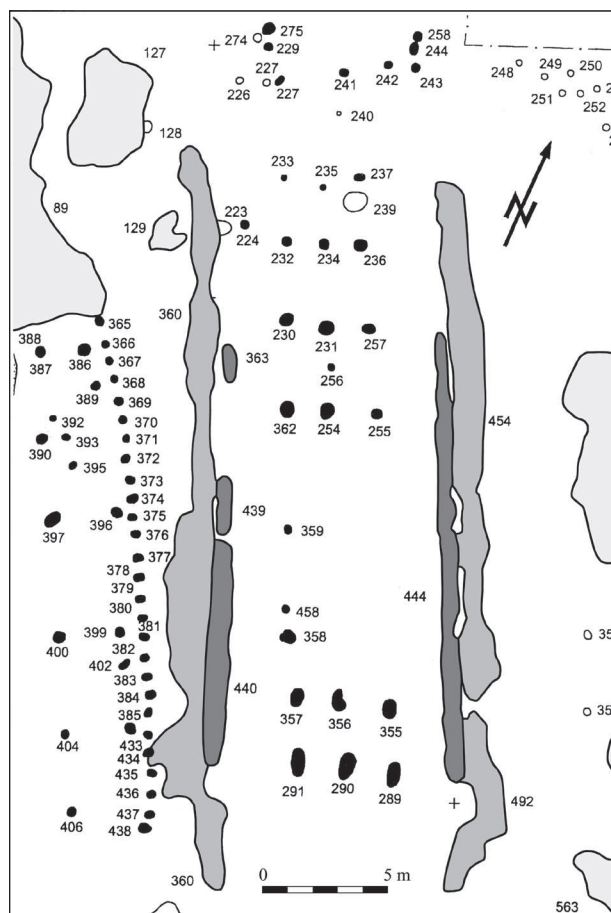


Abb. 6. Schwanfeld — Gebäude 11 (nach STÄUBLE 2005)
6. kép. Schwanfeld — 11. épület (STÄUBLE 2005 nyomán)

fen der Pfostengruben innerhalb derselben Siedlung ganz unterschiedlich sein können. Die Verhältnisse einer Siedlung im Kreis Regensburg können keineswegs für Folgerungen bezüglich des Karpatenbeckens verwendet werden. Weiterhin betonte er an anderen Stellen selbst, dass in Törökbalint-Dulácska zahlreiche Befunde, darunter meist Pfostengruben, nicht unter die Humusschicht reichten. Nachdem eine 80–120 cm mächtige Humusschicht vor der Freilegung abgetragen worden war, mussten diese Befunde vernichtet worden sein (HORVÁTH 2004b, 158; 2007, 8).

Pfostengruben der Längswände in Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő

Unter den Parallelen aus Ungarn wurden auch Hausgrundrisse mit drei Pfostenreihen aus Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő erwähnt (HORVÁTH 2007, 21–22). Die Bodenverhältnisse waren in Balatonszárszó für eine genaue Beobachtung der Hausstrukturen besonders günstig. Die meisten Grundrisse konnten während der Ausgrabung eindeutig identifiziert werden. Ne-

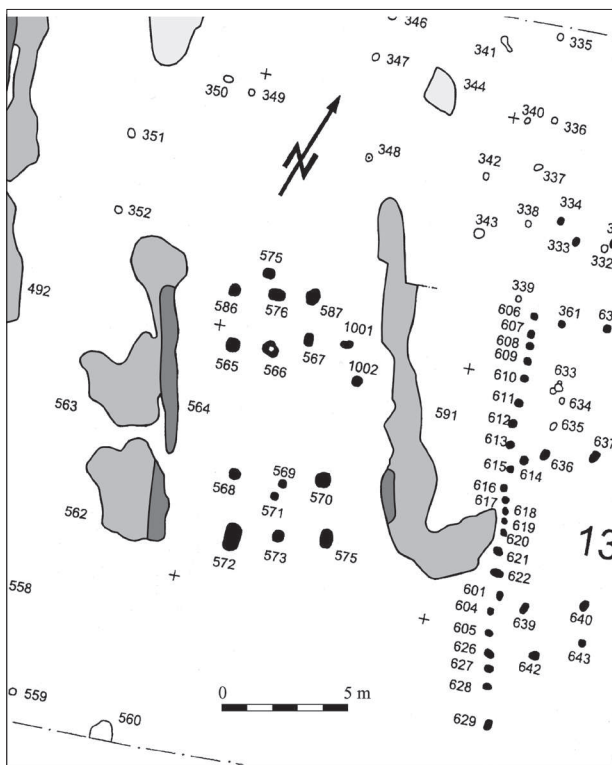


Abb. 7. Schwanfeld — Gebäude 12 (nach STÄUBLE 2005)
7. kép. Schwanfeld — 12. épület (STÄUBLE 2005 nyomán)

ben den Längsgruben waren bei 48 Gebäuden auch die Pfostenreihen gut erhalten, sie wurden als Hausgrundrisse der Kategorie A klassifiziert. Bei weiteren 11 Hausgrundrissen waren zwischen den Längsgruben nur vereinzelte Pfostengruben, höchstens einmal eine Querreihe aufzufinden. Diese Überreste wurden bei der Auswertung der Befunde als Hausgrundrisse der Kategorie B bezeichnet.

Der Erhaltungszustand der Pfostenreihen der Längswände war in Balatonszárszó sehr unterschiedlich. Für eine weitere Analyse sind ausschließlich die Hausgrundrisse der Kategorie A geeignet. Nach dem Erhaltungszustand der Pfostenreihen wurden drei Kategorien aufgestellt. Wandflächen mit mindestens 5 erhaltenen Pfostengruben gehören zur Kategorie A, Wandflächen mit 1–4 Pfostengruben zur Kategorie B. Als Kategorie C werden solche Fälle erwähnt, von deren Wänden nichts mehr zu finden war. Da die Gebäude zwei Längswände hatten, sind insgesamt sechs Varianten möglich: AA, AB, AC, BB, BC und CC. Zur Variante AA gehört zum Beispiel der Hausgrundriss A12, von dem die Pfostengruben der Außenwände weitgehend dokumentiert wurden (Abb. 3), während der Hausgrundriss A6 die Variante CC repräsentiert (Abb. 4). Die Tabelle zeigt die Proportion der verschiedenen Varianten unter den 48 Hausgrundrissen

der Kategorie A (Abb. 5). Weniger als 30 Prozent aller Grundrisse verfügt über nahezu vollständige Pfostenreihen in beiden Wänden oder neben einer gut erhaltenen Reihe auch über einige weitere Pfostengruben auf der anderen Seite (Varianten AA und AB). Gleichzeitig waren bei mehr als der Hälfte der Grundrisse die Pfostengruben der Wände nicht mehr aufzufinden oder es sind nur einzelne Pfostengruben auf einer Seite erhalten geblieben (Varianten BC und CC).

In allen Fällen, in denen die Pfostengruben der Längswände nicht gefunden wurden, gab es einen befundlosen Streifen zwischen der Längsgrube und den inneren Pfostenreihen. Dies lässt sich gut zwischen der östlichen Längsgrube und den inneren Konstruktionen des Grundrisses A6 nachvollziehen (Abb. 4). Die Verhältnisse der freigelegten Bauelemente sind dabei genau die gleichen wie bei den Hausgrundrissen der Variante AA (Abb. 3). Die Analyse der Hausstrukturen von Balatonszárszó zeigte, dass die vierte und fünfte Pfostenreihe einst bei allen Gebäuden existierten.

Ein Blick auf die Parallelen aus deutschen LBK-Fundorten

Das Vorhandensein des Haustyps mit drei Längspfoftenreihen wird in den Arbeiten L. A. Horváths mit zahlreichen Beispielen von deutschen linearbandkeramischen Fundorten belegt. Die ausführliche Analyse der vorgeführten Hausgrundrisse kann keineswegs das Ziel dieses Aufsatzes sein. Für eine weitere Diskussion beschränke ich mich deshalb auf drei Fundorte: Altdorf, Schwanfeld und Rosdorf.

Im Falle des behandelten Grundrisses von Altdorf (REINECKE 1983, Abb. 4; MEIER-ARENDT 1989, 184, Abb. 2; HORVÁTH 2002b, 25; 2004a, 89, Abb. 2. 4) gibt es tatsächlich keine Spuren von Pfosten der üblichen Außenwände. Kurt Reinecke betonte die sorgfältige Freilegung und nachdem andere Pfostengruben eine Tiefe von 40 cm erreichten, schloss er weitere Querreihen aus (REINECKE 1983, 38–40; MEIER-ARENDT 1989, 184). Folglich gab es im Hausinneren insgesamt nur zwei Querreihen. Am nördlichen Ende der Längsgruben, wo sich die nördliche Giebelwand des Hauses befunden haben muss, fehlen sämtliche Pfosten Spuren. Deshalb kann eine Interpretation des Befundes als vollständiger Hausgrundriss mit Recht bezweifelt werden.

Bei der Untersuchung der Hausgrundrisse 11 und 12 aus Schwanfeld erwähnte bereits Walter Meier-Arendt, dass der Maßstab (1:1000) des von ihm verwendeten Gesamtplanes eine detailgenaue Analyse

unmöglich macht (CHRISTLEIN 1981, Abb. 6–7; LÜNING–MODDERMAN 1981; MEIER–ARENDT 1989, 184, Abb. 1; HORVÁTH 2002b, 25–26; 2004a, 89, Abb. 2. 5). Eine eingehende Publikation der Gebäude durch Harald Stäuble machte deutlich, dass zwischen den Außengräben und den Querjochen genug Platz für je eine weitere Pfostenreihe auf beiden Seiten blieb. Im Grundriss 11 (STÄUBLE 2005, Taf. 144) kann die Pfostengrube 224 als Bestandteil der westlichen Wand interpretiert werden (Abb. 6). Im Grundriss 12 (STÄUBLE 2005, Taf. 145) blieben von der Pfostenreihe der Ostwand nur zwei Pfostengruben (1001 und 1002) übrig (Abb. 7).

Unter den LBK Häusern von Rosdorf fand L. A. Horváth fünf, die vermutlich zum abgesonderten Haustyp gehören (HORVÁTH 2002b, 26; 2004a, 89). Beim Grundriss II (Gebäude 13 bei H. Stäuble, STÄUBLE 2005, Taf. 120) ist nicht zu bezweifeln, dass am nord-westlichen Ende der Konstruktion eine Pfostengrube zur westlichen, zwei zur östlichen Wand gehören (Abb. 8). Grundriss XXII (Gebäude 46 bei H. Stäuble) hat genauso etliche Pfostengruben auf beiden Seiten der Querjoche (STÄUBLE 2005, Taf. 132), im Grundriss III (Gebäude 17 bei H. Stäuble) deutet eine einzige Pfostengrube auf die östliche Außenwand hin (STÄUBLE 2005, Taf. 121).

Die erörterten Beispiele zeigen eindeutig, dass die Situation an diesen Fundorten derjenigen von Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő sehr ähnlich ist. In den freigelegten Hausgrundrissen blieben oft nur einzelne Pfostengruben der Außenwände erhalten. Diese Gebäudereste können trotzdem keineswegs für die Überreste von außerordentlich schmalen Konstruktionen mit ausschließlich drei Pfostenreihen gehalten werden.

Schlussgedanken

Nach der Meinung von P. Raczky repräsentieren die Gebäude mit drei Längspfohlenreihen (z.B. Füzesabony-Gubakút) eine Entwicklungsstufe der Adaptation der südosteuropäischen Bauweise an die klimatischen Verhältnisse Mitteleuropas. Entsprechend kann ihre chronologische Lage genau bestimmt werden. L. A. Horváth betrachtet die von ihm abgesonderten Gebäude als Bauwerke, die sich von den üblichen Wohnhäusern bzw. Wohn-Speicherhäusern der LBK in ihrer Funktion unterscheiden. Sie können in allen Phasen der LBK auftreten, von denen wir genug Informationen über Gebäude haben.

Unter der Annahme, dass der von L. A. Horváth

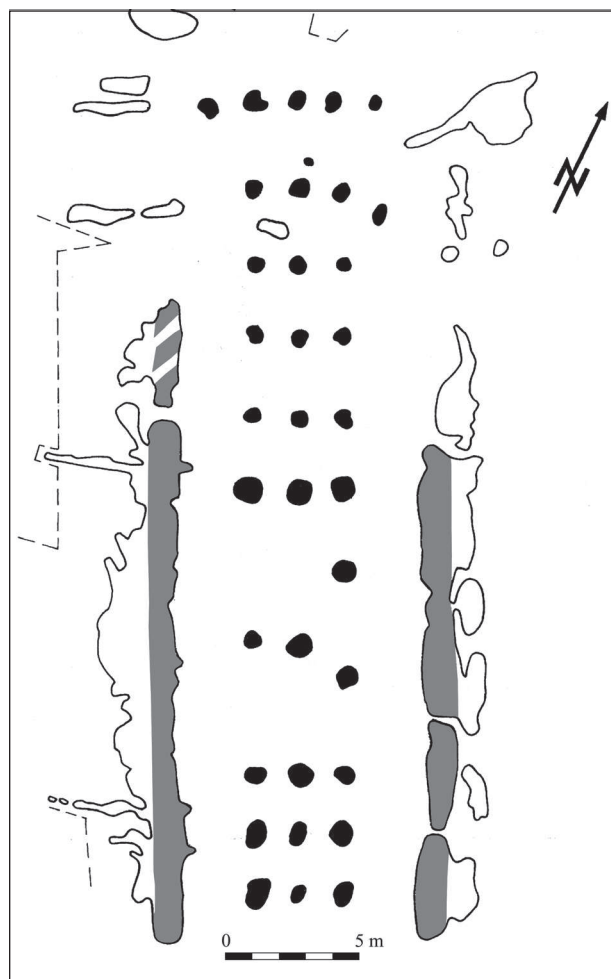


Abb. 8. Rosdorf — Gebäude II (nach STÄUBLE 2005)
8. kép. Rosdorf — II. épület (STÄUBLE 2005 nyomán)

rekonstruierte Haustyp in Westungarn tatsächlich existierte, wäre hier eine Entwicklung wie sie P. Raczky für Ostungarn aufzeigen konnte nicht möglich. Von der Architektur der frühen LBK in Transdanubien haben wir bis heute nur geringe Kenntnisse. Deshalb kann die Hypothese eines ähnlichen Entwicklungsprozesses wie in Ostungarn nicht überprüft werden. Die hier vorgeführte Interpretation der Hausgrundrisse von Dunakeszi-Székesdűlő zeigt aber anschaulich, dass mindestens vom jüngeren Abschnitt der frühen LBK mit den Standardbauten der Kultur zu rechnen ist.

Weiterhin ist ein wichtiger indirekter Beweis, dass auf zahlreichen Siedlungen der ältesten LBK westlich des Karpatenbeckens der Außengraben, ein wichtiges Kennzeichen der Architektur der ältesten Phase gemeinsam mit fünf Pfostenreihen erscheint. Das berühmte Haus XII (Gebäude 18 bei H. Stäuble) aus Mohelnice gehört auch zu diesem Typ (TICHÝ 1962, Tab. 16; STÄUBLE 2005, Taf. 89; Abb. 9).

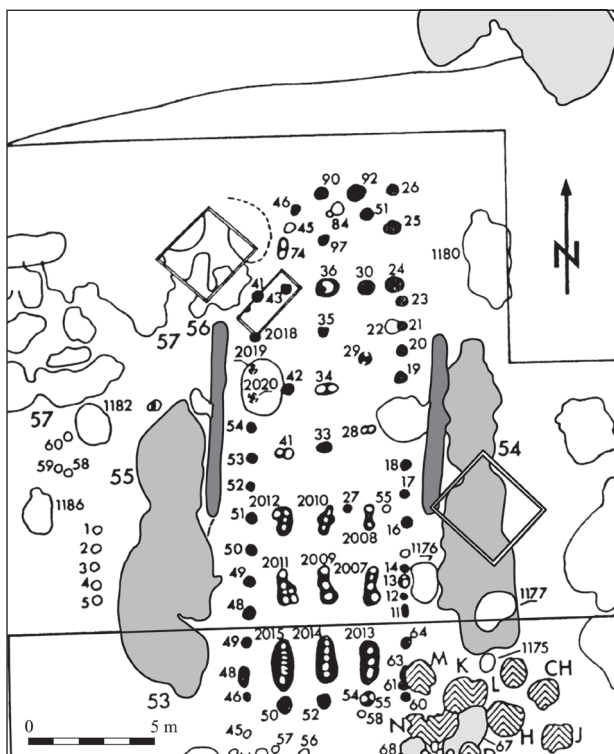


Abb. 9. Mohelnice — Gebäude XII (nach STÄUBLE 2005)
9. kép. Mohelnice — XII. épület (STÄUBLE 2005 nyomán)

Nach den Beobachtungen an dem Fundort Balaton-szárszó-Kis-erdei-dűlő gibt es zahlreiche Eigenschaften der Hausgrundrisse, die die Grundrisse im zentralen Teil Transdanubiens von denjenigen westlich des Karpatenbeckens genauso wie von denen Nordtransdanubiens und der Südwestslowakei unterscheiden. Es besteht kein Zweifel, dass die Klärung vieler Fragen der bandkeramischen Architektur in Transdanubien die Aufgabe der kommenden Jahre sein wird. Trotzdem kann meines Erachtens weder nach den oben analysierten Befunden, noch durch die baugeschichtliche Entwicklung die Existenz eines Haustyps mit drei Längspfostenreihen in den jüngeren Abschnitten der älteren LBK und in der jüngeren LBK des Karpatenbeckens bestätigt werden.

Krisztián Oross

Archäologisches Institut der UAW
1014 Budapest, Uri utca 49.
oross@archeo.mta.hu

Literatur:

- BÁNFFY, E. 2004: *The 6th Millennium BC boundary in Western Transdanubia and its role in the Central European Neolithic transition (The Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb settlement)*. *Varia Archaeologica Hungarica* 15, Budapest.
- BÁNFFY, E.–OROSS, K. 2009: Entwicklung und Dynamik der Linearbandkeramik in Transdanubien, In: Zeeb-Lanz, A. (Hrsg.): *Krisen – Kulturwandel – Kontinuitäten. Zum Ende der Bandkeramik in Mitteleuropa. Beiträge der Internationalen Tagung in Herxheim bei Landau (Pfalz) vom 14.–17. Juni 2007*. Internationale Archäologie–ASTK 10, Rahden/Westf. 2009, 219–240.
- BÁNFFY E.–RÉTI ZS. 2008: Az újkőkori építészet legkorábbi emlékei Zala megyében – a Szentgyörgyvölgy-pityerdombi házak rekonstrukciója – The earliest neolithic architecture in County Zala – a reconstruction of the homesteads at Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb. *Zalai Múzeum* 17 (2008) 11–19.
- BÖHM, K.–WENY, H. 1990: Rekonstruktion eines linearbandkeramischen Bauernhauses für die Landesgartenschau Straubing 1989. In: Fansa, M. (Hrsg.): *Experimentelle Archäologie in Deutschland*. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 4, Oldenburg 1990, 22–30.
- VON BRANDT, D. 1988: Häuser. In: Boelicke, U.–von Brandt, D.–Lüning, J.–Stehli, P.–Zimmermann, A.: *Der bandkeramische Siedlungsplatz Langweiler 8. Gemeinde Aldenhoven, Kreis Düren*. Rheinische Ausgrabungen 28, Köln 1988, 36–289.
- CHRISTLEIN, R. 1981: Landesarchäologie in Bayern 1981 – Ein Überblick. *AJB* 1981 [1982] 13–38.
- DOMBORÓCZKI, L. 2001: The excavation at Füzesabony-Gubakút. Preliminary Report. In: Kertész, R.–Makkay, J. (eds): *From the Mesolithic to the Neolithic. Proceedings of the International Archaeological Conference held in the Damjanich Museum of Szolnok, September 22–27, 1996*. Budapest 2001, 193–214.
- ENDRÓDI A. 1994: 40. Törökbálint-Dulácska (MRT 7. k. 36/7. lh.) (Pest m.) (III). *RégFüz* Ser. I. 46 (1994) 28.
- ENDRÓDI A.–V. VADÁSZ É.–M. VIRÁG ZS.–HORVÁTH L. A.–HORVÁTH M. A. 2005: Törökbálint, Dulácska. In: Zsidi P. (szerk.): *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. – Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004*. Budapest 2005, 22–23.

- HORVÁTH L. A. 2002a: Neolitikus leletek Dunakeszi határában – Neolithische Funde in der Gemarkung von Dunakeszi. *BudRég* 35 (2002) 7–34.
- HORVÁTH, L. A. 2002b: Neolithische Funde und Befunde in der Gemarkung von Dunakeszi. *ActaArchHung* 53 (2002) 1–40.
- HORVÁTH, L. A. 2004a: Angaben zu den Haustypen des mittleren Neolithikums in Ungarn. *Antaeus* 27 (2004) 87–93.
- HORVÁTH L. A. 2004b: Középső neolitikus település Törökbálint-Dulácskán – A Middle Neolithic settlement at Törökbálint-Dulácska. *Aquincumi Füzetek* 10 (2004) 156–159.
- HORVÁTH, L. A. 2007: Ein neuer Haustyp aus dem mittleren Neolithikum in der Umgebung von Budapest – A középső neolitikum új háztípusa Budapest környékéről. *Ősrégészeti Levelek* 7 (2005[2007]) 8–23.
- LÜNING, J. 1980: So bauten die Zimmerleute der Steinzeit. *Bild der Wissenschaft* 8/1980 (1980) 44–59.
- LÜNING, J. 1982: Forschungen zur bandkeramischen Besiedlung der Aldenhovener Platte im Rheinland. In: Chropovský, B.–Pavúk, J. (eds): *Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa. Internationales Kolloquium Nové Vozokany 17. – 20. November 1981*. Nitra 1982, 125–156.
- LÜNING, J. 1988: Aussengräben als Traufabstützung bandkeramischer Häuser. In: Boelicke, U.–von Brandt, D.–Lüning, J.–Stehli, P.–Zimmermann, A.: *Der bandkeramische Siedlungsplatz Langweiler 8. Gemeinde Aldenhoven, Kreis Düren*. Rheinische Ausgrabungen 28, Köln 1988, 290–295.
- LÜNING, J. 2005: Große Häuser in großen und kleinen Dörfern: Wir bauen ein Haus. In: Lüning, J. (Hrsg.): *Die Bandkeramiker. Erste Steinzeitbauern in Deutschland. Bilder einer Ausstellung beim Hessentag in Heppenheim/Bergstraße in Juni 2004*. Rahden/Westf. 2005, 139–168.
- LÜNING, J.–MODDERMAN, P. J. R. 1981: Schwanfeld. *AJB* 1981 (1982) 66–67.
- MAKKAY J. 1970: 21. Sukoró–Tóra dűlő (Fejér m., székesfehérvári j.) (XXXVI). *RégFüz* Ser. I. 23 (1970) 15–16.
- MAKKAY, J. 1978: Excavations at Bicske. I. The Early Neolithic – The Earliest Linear Band Ceramic. *Alba Regia* 16 (1978) 9–60.
- MARTON, T. 2004: Material finds from Balatonszárszó, Neolithic settlement: connections within and without the TLPC territory. *Antaeus* 27 (2004) 81–86.
- MARTON, T. 2008: Development of pottery style on the LBK settlement of Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő in Hungary. *Acta Terrae Septemcastrensis* 7 (2008) 197–216.
- MASUCH, A.–ZIESSOW, K.-H. 1983: Überlegungen zur Rekonstruktion bandkeramischer Häuser. In: Wegner, G. (Hrsg.): *Frühe Bauernkulturen in Niedersachsen*. Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 1, Oldenburg 1983, 229–260.
- MASUCH, A.–ZIESSOW, K.-H. 1985: Reconstructing Linear Culture houses: theoretical and practical contributions. *Helinium* 25 (1985) 58–93.
- MEIER-ARENDT, W. 1989: Überlegungen zur Herkunft des linearbandkeramischen Langhauses. In: Bökönyi, S. (ed.): *Neolithic of Southeastern Europe and its Near Eastern Connections*. Varia Archaeologica Hungarica 2, Budapest 1989, 183–189.
- MITHAY S. 1966 : Zselizi típusú leletek a Győr, Pápai vámi újabb-kőkori lakótelepen – Funde Zselizer Typus auf einem jungsteinzeitlichen Siedlungsorte bei der Pápaer Maut in Győr. *Arrabona* 8 (1966) 5–52.
- MODDERMAN, P. J. R. 1970: *Linearbandkeramik aus Elsloo und Stein*. Nederlandse Oudheden III, 'S-Gravenhage.
- MODDERMAN, P. J. R. 1972: Die Hausbauten und Siedlungen der Linienbandkeramik in ihrem westlichen Bereich. In: Schwabedissen, H. (Hrsg.): *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*. Fundamenta A/3 V.a. Köln–Wien 1972, 77–84.
- MODDERMAN, P. J. R. 1986: On the typology of the houseplans and their European setting. In: Pavlů, I.–Rulf, J.–Zápotočká, M.: *Theses on the Neolithic site of Bylany*. *PA* 77 (1986) 383–394.
- OROSS, K. 2004a: Das neolithische Dorf von Balatonszárszó (Forschungen zwischen 2000–2002). *Antaeus* 27 (2004) 61–80.
- OROSS K. 2004b: Újkőkori telepkutatások Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő lelőhelyen 2000–2003 között – Neolithic settlement investigations at the Balatonszárszó, Kis-erdei-dűlő site between 2000 and 2003. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary 2003*, Budapest 2004, 17–25.
- OROSS K.–MARTON T.–FÁBIÁN SZ. 2004: Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő középső neolit településének temetkezései. Előzetes jelentés–Bestattungen der mittelnolithischen Siedlung von Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő. Vorbericht. In: Ilon G. (szerk.): *ΜΟΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. Szombathely–Bozsok, 2002. október 7-9*. Szombathely 2004, 283–292.
- RACZKY, P. 2006: House-structures under change on the Great Hungarian Plain in earlier phases of the Neolithic. In: Tasić, N.–Grozdanov, C. (eds): *Homage to Milutin Garašanin*. Belgrade 2006, 379–398.
- REINECKE, K. 1983: Zwei Siedlungen der ältesten Linearbandkeramik aus dem Isartal. *BVbl* 48 (1983) 31–62.

- STARTIN, W. 1978: Linear Pottery Culture Houses: Reconstruction and Manpower. *PPS* 44 (1978) 143–159.
- STÄUBLE, H. 2005: *Häuser und absolute Datierung der Ältesten Bandkeramik*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 117, Bonn.
- TEREI GY.–HORVÁTH L. A.–KOROM A.–SZILAS G. 2005a: 103. Budapest, XI. Kőérberek, Tóváros-lakópark. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 – Archaeological Investigations in Hungary 2004*, Budapest 2005, 196–197.
- TEREI GY.–HORVÁTH L. A.–SZILAS G.–KOROM A.–FÜREDI Á.–HANCZ E. 2005b: XI. Kőérberek-Tóváros Lakópark. In: Zsidi P. (ed.): *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. – Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004*. Budapest 2005, 80–100.
- TICHÝ, R. 1962: Die VII. Ausgrabungssaison in Mohelnice b. Zábřeh. *PV* 1961 (1962) 37–40, Tab. 16–17.
- V. VADÁSZ É. 1971: 1. Almásfüzitő–Foktorok (Komárom m., komáromi j.) (XII). *RégFüz* Ser. I. No. 25 (1971) 3.
- M. VIRÁG Zs. 2008: Újkőkori és rézkori településrészletek feltárása a Nánási úton. <http://regeszet.aquincum.hu/cikk.php?cikkid=68>. 2008

Hova tűnt a sok cölöp? Megjegyzések a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrája három oszlopsoros házainak kérdéséhez

Az elmúlt húsz év kutatásai nyomán teljesen új kép rajzolható a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának magyarországi településterületéről. Korábban rendkívül hiányos ismeretek álltak rendelkezésre a településeken egykor állt oszlopszerkezetes épületekről. A föld felszínére épített házak (MITHAY 1966; MAKKAY 1970; V. VADÁSZ 1971) maradványait csak néhány esetben figyelték meg, emellett számos gödörházként értelmezett régészeti jelenség is ismert volt (MAKKAY 1978). Ezzel szemben 2006-ban már közel harminc olyan lelőhely szerepelt a régészeti szakirodalomban, ahol a kultúra oszlopszerkezetes épületeinek nyomai is napvilágot láttak. Az összesen mintegy 150 házalap közül több, mint 100 esetében a házat kísérő hosszanti gödrök (*Längsgrube*) mellett az oszlophelyek is fennmaradtak (BÁNYFY–OROSS 2009).

A kultúra épületeinek osztályozására kidolgozott részletes tipológia évtizedek óta közismert, elsősorban a hollandiai, németországi és csehországi lelőhelyek régészeti jelenségein alapszik (MODDERMAN 1970; 1972; 1986). Mivel a magyarországi településterület épületeinek elemzése csak a legutóbbi években közzétett házalapok alapján vált lehetővé, minden újabb konstrukciónak nagy jelentősége van. Dunakeszi-Székesdűlő lelőhelyen két épület nyomai láttak napvilágot a közép-európai vonaldíszes kerámia idősebb szakaszára keltezhető — Juraj Pavúk kronológiájának Milanovce fázisával egykorú — kerámiával együtt. A régészeti jelenségeket Horváth László András olyan, a kultúra általánosan elterjedt öt oszlopsoros épületeitől különböző házakként értelmezte, melyek összesen három hosszanti oszlopsorból álltak (*1. kép*). Feltételezése szerint egy eddig fel nem ismert új épülettípust sikerült elkülönítenie (HORVÁTH 2002a; 2002b; 2004a). Később Törökbálint-Dulácska és Budapest-Kőérberek-Tóváros lakópark lelőhelyek néhány további épületének nyomai alapján a három oszlopsoros épülettípus előfordulását kiterjesztette a kultúra kottafejes és zselizi kerámiával jellemezhető kései fázisaira is. Ásatási megfigyelései alapján ezeknek az épületeknek a lakóházakétól eltérő, kultikus funkciót tulajdonított (HORVÁTH 2004b; 2007). Számos, németországi lelőhelyekről származó párhuzam mellett ilyen szerkezetű épületekről tett említést Füzesabony-Gubakút és Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő lelőhelyekről is (HORVÁTH 2002b; 2007). Raczký Pál kelet-magyarországi példák alapján részletes modellt dolgozott ki az újkőkor korai fázisainak házfejlődésére (RACZKY 2006). A Horváth L. A. által közölt épületek szerkezetének értelmezése alapvető fontosságú a modell Dunántúlra való alkalmazhatósága szempontjából.

A Dunakeszin feltárt épületalapok olyan, öt oszlopsorból álló házak nyomaiként is értelmezhetők, melyek északi ill. északnyugati részén egyes oszlophelyek nem maradtak fenn. A Horváth L. A. által javasolt házalapok szélesítésével és tengelyük enyhe elforgatásával olyan épületek rekonstruálhatók, melyek hossz tengelye párhuzamos a házat kísérő hosszanti gödrökkel és súlypontja is a hosszanti gödrök közötti terület középvonalába esik (*2. kép*). Törökbálint-Dulácska és Budapest-Kőérberek-Tóváros lakópark kései fázisokra keltezett három kis méretű épületének esetében is feltételezhető egy-egy további oszlopsor a fennmaradt oszlopszerkezetek két oldalán. Ez alól csupán Törökbálint-Dulácska 2. épületének nyugati része képez kivételt, ahol az oszlopszerkezet közvetlen környezetében előkerült egy gödörkomplexum, ennek azonban az épülettel való egyidejűsége nem bizonyítható (HORVÁTH 2007, 2. kép).

Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő lelőhelyen a közép-európai vonaldíszes kerámia kultúrájának 48 olyan épületét sikerült feltárni, ahol az oszlopszerkezet nyomai is jó állapotban maradtak fenn. A hosszanti falak oszlophelyei a házalapok több mint felénél hiányosan vagy egyáltalán nem voltak megfigyelhetők. Ennek ellenére minden olyan esetben, amikor nem sikerült megtalálni a falak oszlopsorainak nyomait, egy régészeti jelenségektől mentes sáv egyértelműen jelezte azok helyét a belső oszlopszerkezet és a hosszanti gödrök között (3–5. kép). A Magyarországon kívüli területeken feltárt, párhuzamként említett házalapok közül az ismételten megvizsgált Altdorf, Rosdorf és Schwanfeld házai esetében szintén oszlophelyek utalnak a negyedik és ötödik oszlopsor létezésére (6–8. kép). Számos lelőhelyen, így pl. Mohelnicén az öt oszlopsor együtt fordult elő a korai LBK építészet egyik jellegzetes szerkezeti elemével, a külső árokkal (9. kép).

Mindezek alapján adódik az a következtetés, hogy a jelenleg rendelkezésre álló információk alapján nem bizonyítható egy mindössze három oszlopsorból álló épülettípus léte a közép-európai vonaldíszes kerámia dunántúli településterületén.

Sopot vagy Kostolac? Egy antropomorf szobrocska kulturális besorolásának kérdése az újabb adatok tükrében

Az alábbi munkában Slavča őskori lelőhelyéről (Horvátország, Nova Gradiška környéke) származó antropomorf szobrocska (idol) (1. kép 1) kulturális besorolásához szeretnénk észrevételt fűzni. A kérdés aktualitását a dunántúli Sopot-kultúra utóbbi időben előkerült nagyszámú új leletanyagának feldolgozása adja, melyet e sorok szerzője készülő PhD disszertációja keretén belül végez. E munka részét képezi két nagyfelületű Zala megyei ásatáson, Sormás-Mántai-dűlőben (STRAUB 2004a; 2004b), illetve Sormás-Törökföldeken (P. BARNA 2007a) feltárt, a Sopot-kultúrához tartozó település leletanyagának értékelése is. Sormás-Mántai-dűlő lelőhelyről két olyan, a Sopot-kultúrába tartozó idoltörredék is napvilágra került, melyek nagyfokú hasonlóságot mutatnak a slavčai idollal, lehetőséget nyújtva ezáltal a lelet kulturális hovatartozásának újragondolására.

A szóban forgó antropomorf szobrocskát Goran Skelac közölte (SKELAC 1997, T. 3. 24). A lelőhelyen a Sopot-, a Kostolac- és a Vučedol-kultúrák telepmaradványait tárták fel. Az ásató az idolt az előkerülési területen egyedülálló leletként említi, s korát nem tudta meghatározott kultúrához kötni (SKELAC 1997, 224). Figyelmünket Bondár Mária rézkori emberábrázolásokról írt tanulmánya irányította a tárgyra (BONDÁR 2006), leírását is innen idézzük:

„A kis méretű idol hosszúkás, lapos tömb alakú, feje a testéből felnyúló, lekerekített nyúlvány. Keze nincs, lábait a lábujjak jelzik. Nőt ábrázol, két bütyökkel jelzett keblei és hátoldalán a két nagyobb domborulat ezt egyértelművé teszi.” A lelet szokatlan, de nem példátlan módon ép. Bondár M. tipológiai alapon feltételez a kostolaci kultúrába sorolja a szobrocskát, a következő érvek alapján:

1. A lengyeli és a Balaton–Lasinja-kultúra idoljaira nem hasonlít.

2. A Vučedol-kultúra szobrocskáitól is eltér.

3. A slavčai idol gyökeresen eltér ugyan a badeni kultúra cserélhető fejű idoljaitól, viszont a késő badeni időszak idoljaival hasonlóságot mutat: Ózd-Kő-aljatető (BANNER 1956, Taf. LXVIII. 1; BONDÁR 2000, Abb. 2. 3), Krásno /Őszéplak, SK/, Bošacacsoport (VLADÁR 1979, 41–42; BONDÁR 2000, Abb. 2.

5) és Brno-Líšen (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1964, Abb. 32. 2; BONDÁR 2000, Abb. 2. 6), ami a szerző szerint a kostolaci kultúrához való tartozást valószínűsíti (BONDÁR 2006, 114–115).

Mint fentebb előre bocsátottuk, a dunántúli Sopot-kultúra emlékanyagából is ismert azonban két olyan idol, melyek tipológiai alapon kapcsolatba hozhatók a slavčai példánnyal. A tárgyak a közelmúltban szerepeltek a nyugat-magyarországi őskori emberábrázolásokat bemutató kiállításon és a kiállítás katalógusában is (P. BARNA 2007b, 87, 95).¹

1. sz. idol:

Sematikus megformálású töredékes ülő női szobor (1. kép 2). A szobor derékresznél és a térdben hajlított lábaknál tört el, a derék és a felsőtest összeilleszthető, a lábak ellenben hiányoznak. A fej a nyak tagolása nélkül illeszkedik a felsőtesthez, az arc részletezés nélküli, mindössze a szemeket és a szájat (vagy orrot?) jelezték három, háromszög alakban elhelyezett apró beszúrással. A női nemi jeleget két lapos dudor jelzi, a karok a mell alatt keresztbe vannak fonva. A női alak rövid lábú (trón?)széken ül. A szék letört lábainak egyikéből hosszabb csont maradt meg. A fenék hátul erőteljesen kidudorodik. Anyaga: csillámos homokkal és kavicszúzalékkal soványított, sárgásbarna színű, égetett agyag, fekete foltokkal. Ma.: 12,2 cm, Szé.: 4,6 cm, Ltsz.: 710.44/c.1.1. (P. BARNA 2007b, 87, Kat. 20). A lelet a települést kerítő árok betöltéséből származik.

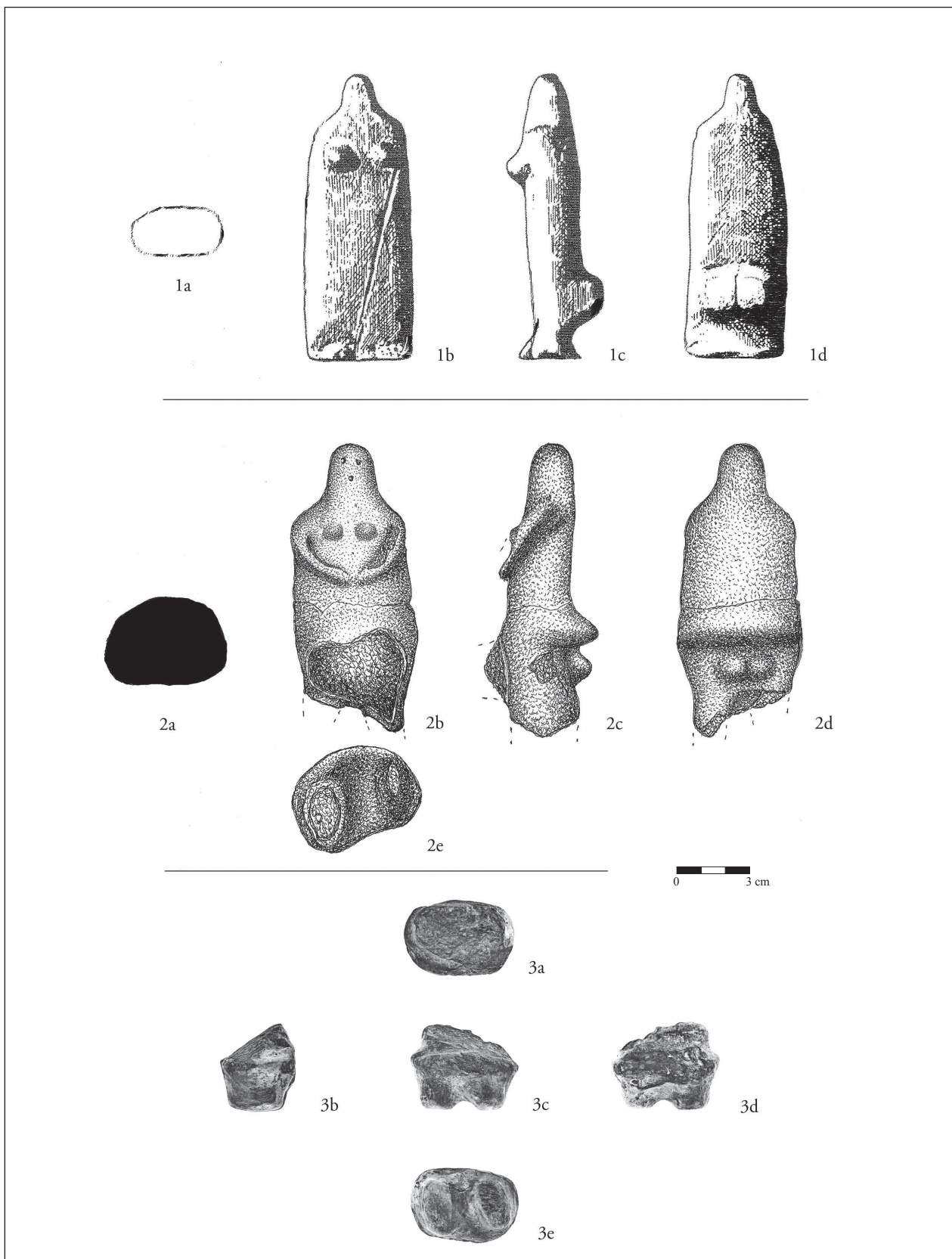
2. sz. idol:

Idol töredéke, deréktól felfelé hiányzik (1. kép 3). Az osztatlan ábrázolt lábak rövidek, tuskószerűek. A fenék hátul erőteljesen kidudorodik. Anyaga csillámos homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, sárgásbarna színű, égetett agyag, szürke foltokkal. Ma.: 3,8 cm, Szé.: 4,7 cm, Ltsz.: 710.569.1.10. (P. BARNA 2007b, 95, Kat. 28). A lelet hulladékgödörből származik.

Összehasonlítva egymással a két Mántai-dűlői és a slavčai idolt, megállapíthatjuk, hogy szembetűnő köztük a hasonlóság. Ezt a hasonlóságot a következő részletekben látjuk:

A Sormás-Mántai-dűlői 1. sz. és a slavčai idolon a fej, a törzs, a mellék és az erőteljesen hangsúlyozott fenék ábrázolása gyakorlatilag azonos. A fej mindkét

¹ Ennek ellenére úgy véljük, nem felesleges pontosított leírásokat és rajzokat újra közreadni, mivel az 1. sz. idollal a katalógusban csak előlnézeti kép jelent meg, a 2. sz. idol pedig a leírásban tévesen ülő idolként szerepel.



1. kép. 1: Slavča (Horvátország, Nova Gradiška környéke) — ép antropomorf szobrocska (SKELAC 1997, T. 3. 24. után), 2: Sormás-Mántai-dűlő — ülő idol töredéke (44/c. objektum), 3: Sormás-Mántai-dűlő — álló idol töredéke (569. objektum)

Fig. 1. 1: Slavča (Croatia, vicinity of Nova Gradiška) — intact anthropomorphic figurine (after SKELAC 1997, T. 3. 24), 2: Sormás-Mántai-dűlő — fragment of a sitting figurine (Feature 44/c), 3: Sormás-Mántai-dűlő — fragment of a standing figurine (Feature 569)

idolon hasonló formájú és tagolatlanul, nyak nélkül illeszkedik a törzshöz. A melleket mindkét esetben kis dudorok jelzik; a slavčai darabon némiképp erőteljesebben. A fenék tekintetében a 2. sz. Mántai-dülői idolt is azonos megfogalmazásúnak vehetjük. Ezt a darabot azonban hiányzó felsőteste miatt a többi szempontból nem ítéldhetjük meg.

A Sormás-Mántai-dülői 2. sz. töredék első közlésekor a kidudorodó feneket tévesen a trón vagy szék ábrázolásának véltük, mivel elkerülte figyelmünket az a tény, hogy a rövid, tuskószerű lábak nem tartozhatnak ülő idolhoz, ugyanis a Sopot-kultúrából eddig megismert ülő idolk lába mindig hosszú és karcsú² (P. BARNÁ 2007b, 85, 88, 89, 93). A lábakat, különösen azoknak a törzshöz viszonyított arányát tekintve viszont jó párhuzam a slavčai álló idolk, melynek ugyancsak rövid, tömzsi lábai vannak, azzal az eltéréssel, hogy a Mántai-dülői 2. sz. idolk lábai osztottak.

Két olyan részlet van, mely az ép horvátországi és a két töredékes sormási példányon is megfigyelhető, s egyben meg is egyezik: a két dudor által feltűnően hangsúlyozott fenék és az ovális átmetszetű törzs. A mellek mellett a fenék, illetve a zsírfarúság (*steatopygia*) ilyen egyértelmű megjelenítését már biztosan a női nemi jelleg megfogalmazásának tartjuk.

A közös vonások ismertetése mellett nem feledkezhettünk meg az eltérésekről sem: a legfontosabb különbségnek az látszik, hogy míg a Sormás-Mántai-dülői 1. sz. idolk a felsőteste előtt összefont karjai vannak, addig a slavčai szobrocskának nincs karja. Ugyancsak eltérő a testtartás is: az elsőként említett példány ül, míg a második áll. Ebben a tekintetben azonban figyelemre méltó a Sormás-Mántai-dülői 2. sz. darab, mely a slavčai idolkal megegyező módon ugyancsak áll. A Sopot-kultúrában, noha nem jellemző, de nem is ismeretlen az álló idolk: egy példányt Stojan Dimitrijević közölt Bapska lelőhelyről, a kultúra II. fokozatából (DIMITRIJEVIĆ 1968, Sl. 13. 1).

Egy, a Malo Korenovo-kultúrába tartozó, Petrivente-Újkúti dülőn feltárt idoltöredék (TOKAI 2006, 5. kép 5; KALICZ–KREITER–TOKAI 2007a, Abb. 6. 2) további problémákat vet fel: az idolk csücskös, elnagyoltan megformált fejformáját tekintve rokonságba hozható a slavčai és a Mántai-dülői 1. sz. idolkal. A fejnek a testhez tagolatlanul, nyak nélküli csatlakoztatása és durva, elnagyolt megformálása szintén nagyon jellegzetes. Tokai Zita megfogalmazása szerint „a szobor valószínűleg trónuson ült, amelyről rekonstrukció is készült” (TOKAI 2006, 13). Véleményünk szerint azonban a re-

konstrukció bizonytalan, s a töredék ugyanúgy kiegészíthető lenne álló testtartásban is.³

A horvátországi klasszikus Sopot-kultúrából Tiho-mila Težak-Gregl mindössze nyolc idolt említett: ezek mind gyengébb kivitelűek és erősen stilizáltak, s leginkább a vinčai tell 6,5–4,5 m közti rétegének leg-egyszerűbb idolkával mutatnak hasonlóságot (TEŽAK-GREGL 1983–1984, 44). Így különösen szembetűnő az az idolgazdagság, ami a Sopot-kultúra délnyugat-dunántúli lelőhelyeit jellemzi. Kalicz Nándor egyik legutóbbi munkájában a Sopot-kultúra idolkasztikáját a következő, általánosnak tekintett ismérvekkel jellemezte: kivétel nélkül merev, függőlegesen ülő, lapos testű, többnyire gömbölyű fejű idolk, melyek kezüket a mell alatt vagy az ölkükben tartják. A szobrok ülő testtartását a Vinča-kultúra legszembetűnőbb hatása-ként értékeli. Nemük — pusztán a mellek jelölése nyomán — nem állapítható meg, mivel a mell ábrázolása férfi és női jelleggel ellátott szobrokon (hermafrodita?) egyaránt megtalálható (KALICZ 2007a, 12).

Úgy tűnik, hogy noha ez a leírás igaz a dunántúli Sopot-kultúra idolkasztikájának túlnyomó részére, pl.: Becsehely-Bükkaljai-dülő (KALICZ–KREITER–TOKAI 2007b, 82), Sormás-Mántai-dülő (P. BARNÁ 2007b, 84, 86, 90, 91, 92), Sormás-Török-földek (P. BARNÁ 2007b, 96–97) leleteire, azért akadnak kivételek. A *steatopygia*, a fejforma és a tagolatlan nyak, az ovális átmetszetű törzs és a durva, elnagyolt megjelenítés olyan jegyek, amelyek alapján a slavčai és a Mántai-dülői 1. sz. idolk elkülönülnek a Sopot-kultúra „standard” idolkaitól. A Mántai-dülői 2. sz. idolk pedig első-sorban álló testtartásban különbözik azoktól, de az ovális átmetszetű törzs és a *steatopygia* jelei ezen a példányon is megfigyelhetők. Ezek az idolk eltérnek a Sopot-kultúra tipikus, megszokott idolkaitól. A Malo Korenovo-kultúra fent említett petriventei idolkja — főként fejformáját és elnagyolt megformálását tekintve — ezen idolkkal mutat hasonlóságot.

Felvetődik a kérdés, hogy a Sopot-kultúra idolkasztikáján belül a jelen munkában tárgyalt Mántai-dülői idolk stílusjegyei milyen eredetre vezethetők vissza. A petriventei idolk nyomán kézenfekvő lenne a Malo Korenovo-kultúrában keresni e jellemzők eredetét, melynek törzsterületén azonban ismeretlenek az idolk. A közép-európai vagy dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának (DVK), melynek a Malo Korenovo-kultúra a legdélebbi földrajzi csoportját alkotja (TEŽAK-GREGL 1993), minden fejlődési fázisából ismertek ugyan idolk, de csak igen alacsony

² A Becsehelyi ülő idolk hosszú lábakkal rekonstruálták (KALICZ–KREITER–TOKAI 2007a, Abb. 6. 1a; 2007b, 83).

³ Az idolk szerepel a nagykanizsai Thury György Múzeum „Emberek, utak, kapcsolatok” c. állandó kiállításában.

számban (KALICZ 2007a, 11). Így elképzelhetőnek tartjuk, hogy a Malo Korenovo-kultúra törzsterületén az idolk hiánya mindössze a kutatás hiányosságait tükrözi. A Malo Korenovo-kultúra eddig megismert két, különböző típusokba tartozó idoltörödéke Petrivente-Újkúti dűlőben került elő, melyeket a rajtuk lévő, jellegzetesen vékony vonalas, kampós záródású vonaldísz alapján soroltak a kultúrába (HORVÁTH–KALICZ 2003, 7. kép 3; TOKAI 2006, 13). Anélkül, hogy megpróbálnánk kimerítő választ adni a fent megfogalmazott kérdésre, megjegyezzük, hogy a Mántai-dűlői idolk több jellegzetessége is fellelhető a DVK idolkjainál: a tagolatlan nyak, ill. a lábak megformálásában az osztott és az osztatlan megoldás egyaránt megfigyelhető alkalmazása, a lapos, félkör alakban végződő fejforma, pl.: Győr-Pápai vám lelőhelyen egy zselízi korú idoltörödéken (MITHAY 1966, X. t. 14; KALICZ 2007a, 11). Ez utóbbi szempontból a DVK keszthelyi csoportjának Sormás-Török-földeken előkerült idolkja is figyelemre méltó (P. BARNA 2005, 21–22, 7. kép 1a–c, 2a–d).

A Sopot-kultúra Sormás-Mántai-dűlői településének időrendjét egy Zselíz III. korú edény pontosítja (P. BARNA IN PRESS): ez a késő zselízi import vörös festésű leleteket is tartalmazó objektumból (734. objektum) származik s balácai párhuzama (REGENYE 2002, Fig. 3. 13) szintén a Sopot-kultúra késői fázisába tartozó leletekkel együtt került elő. Sormás-Mántai-dűlő Becsehely I. fiatalabb árkával és a békásmegyeri zselízi teleppel, valamint Baláca fiatalabb objektumaival egykorú (GÁBORI–CSÁNK 1964; KALICZ 1984, 274; REGENYE 1994). A Malo Korenovo-kultúra petriventei idolkja azt az időszakot jelzi, amikor a késői Malo Korenovo-kultúra a DNy-Dunántúlon szimbiózisban

élt a Sopot-kultúrával (KALICZ 2007a, 12). Mindezek alapján a Sormás-Mántai-dűlői idolkat a dunántúli Sopot-kultúrában belül késői jelenségnek tartjuk.

Összegezve a fentebb elmondottakat, arra a következtetésre jutottunk, hogy a slavcái antropomorf szobrocska tipológiai alapon minden nehézség nélkül besorolható a Sopot-kultúra emléanyagába, amit alátámaszt az a tény is, hogy a tárgy lelőhelyén a Sopot-kultúra településnyomai is napvilágot láttak. Bondár M. idézett tanulmánya írásakor, melyben szintén pusztán tipológiai megfontolások nyomán feltételezen a kostolaci kultúrához sorolta a leletet, még nem ismerhette a Sopot-kultúra sormási idolkjait, így nem is mérlegelhetette azoknak a Sopot-kultúrához való viszonyát. Véleményünk szerint az a tény is a késő neolitikus datálást erősíti, melyet maga Bondár M. is hangsúlyozott, hogy tudniillik egyetlen, biztosan a kostolaci kultúrából származó idolk sem ismert (BONDÁR 2006, 114).

Mindezek alapján úgy véljük, hogy tipológiai alapon legalább annyi — ha nem több — érv szól a slavcái szobrocska késő neolitikus, mint késő rézkori datálása mellett, de a szobrocska kulturális hovatartozásának végleges tisztázása csak újabb leletek előkerülésétől várható. A Bondár M. által idézett és a slavcái idolkhoz hasonlónak tartott késő rézkori idolkoknak van karja vagy karcsonkja, akárcsak a Mántai-dűlői 1. sz. idolk, ebben a részletben tehát sem a késői badeni idolk, sem pedig a Sopot-kultúra idolkja nem tekinthetők pontos párhuzamnak, így a slavcái szobrocska kulturális besorolásának kérdése továbbra is nyitva marad. E tekintetben döntő jelentőségű lenne, ha hiteles körülmények közt feltárt leletekből ismerhetnénk meg a kostolaci kultúra idolkjait.

P. Barna Judit

Balatoni Múzeum

8360 Keszthely, Múzeum utca 2.

pbarnajudit@yahoo.com

judit.barna@balatonimuzeum.org

Irodalom:

- BANNER, J.: 1956: *Die Pécelér Kultur*. ArchHung 35, Budapest.
- P. BARNA J. 2005: Sormás-Török-földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum – The history of a settlement at Sormás-Török-földek. Middle Neolithic. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 17–36.
- P. BARNA, J. 2007a: A New Site of the Lengyel Culture in Sormás-Török-földek (County Zala, South-western Transdanubia). In: Kozłowski, J. K.–Raczky, P. (eds): *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 365–380.
- P. BARNA J. 2007b: Középső és késői újkőkor átmenete: Sopot kultúra. Sormás-Mántai-dűlő és Sormás-Török-földek. In: Ilon G. (szerk.): *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon – Wonderful Beauties. Human Representations in Prehistoric Western Hungary*. Szombathely 2007, 84–99.
- P. BARNA IN PRESS: Újabb adatok a dny-dunántúli középső neolitikum időrendjéhez. In: *ΜΩΜΟΣ* V. Debrecen.

- BONDÁR, M. 2000: Neue und vergessene Idole der Badener Kultur. *ActaArchHung* 51 (1999–2000 [2000]) 23–34.
- BONDÁR M. 2006: Kultúráváltások a rézkori emberábrázolások tükrében (Dunántúl) – Cultural changes in the light of human representations during the Copper Age (Transdanubia). *Zalai Múzeum* 15 (2006) 107–133.
- DIMITRIJEVIĆ, S. 1968: *Sopotska-Lengyelska kultura*. Monographiae archaeologicae 1, Zagreb.
- GÁBORI-CSÁNK V. 1964: Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen – Observations faites dans la station préhistorique de Békásmegyer (Resumé). *ArchÉrt* 91 (1964) 201–214.
- HORVÁTH L.–KALICZ N. 2003: Újkőkori település feltárása Petriventén – Excavation of a Neolithic site at Petrivente. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2001 – Archaeological Investigations in Hungary 2001*, Budapest 2003, 5–29.
- KALICZ, N. 1984: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-kultur und die ältesten “Wehranlagen” in Ungarn. *MÖAG* 33–34 (1983–84 [1984]) 271–292.
- KALICZ N. 2007a: Az őskori agyagszobrászat kezdetei a Nyugat-Dunántúlon (Kr. e. 6000–Kr. e. 3000) – The beginning of the prehistoric figurine making in western Transdanubia, Hungary (6000–3000 BC). In: Ilon G. (szerk.): *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon – Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric Western Hungary*. Szombathely 2007, 8–17, 30–45.
- KALICZ, N.–KREITER, E.–TOKAI, Z. M. 2007a: Die Rolle der Sopot-Kultur in der Entstehung der Lengyel-Kultur auf Grund der Neuen Ausgrabungen in Südwestungarn. In: Kozłowski, J. K.–Raczky, P. (eds): *The Lengyel, Polgár and Related Cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków 2007, 29–47.
- KALICZ N.–KREITER E.–TOKAI Z. M. 2007b: Becsehely-Bükkaljai-dűlő. In: Ilon G. (szerk.): *Százszorszépek. Emberábrázolás az őskori Nyugat-Magyarországon – Wonderful Beauties. Human representations in prehistoric Western Hungary*. Szombathely 2007, 80–83.
- MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ, A. 1964: Eneolitické výšinné síliště Staré Zámky v Brně-Lišni – Äneolithische Höhensiedlung Staré Zámky in Brno-Lišen. *PA* 55 (1964) 91–155.
- MITHAY S. 1966: Zselizi típusú leletek a Győr, Pápai vámi újabb-kőkori lakótelepen – Funde Zselizer Typus auf einem jungsteinzeitlichen Siedlungsorte bei der Pápaer Maut in Győr. *Arrabona* 8 (1966) 5–52.
- REGENYE J. 1994: *A Vor- és a Protolengyel-horizont lelőhelyei az É-Dunántúlon*. Doktori disszertáció (JATE BTK). Kézirat. Szeged.
- REGENYE, J. 2002: Chronological situation of the Sopot culture in Hungary – A Sopot kultúra kronológiai helyzete Magyarországon. *VMMK* 22 (2002) 31–42.
- SKELAC, G. 1997: Prapovijesno nalazište Slavča – The prehistoric Site of Slavča. *OA* 21 (1997) 217–233.
- STRAUB P. 2004a: Sormás-Mántai-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002 – Archaeological Investigations in Hungary 2002*, Budapest 2004, 268.
- STRAUB P. 2004b: Sormás-Mántai-dűlő. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary 2003*, Budapest 2004, 287.
- TEŽAK-GREGL, T. 1983–1984: Neolitička i eneolitička antropomorfna plastika iz fundusa arheološkog muzeja u Zagrebu – Neolithische und Äneolithische anthropomorphe Plastik aus dem Fundus des Archäologischen Museums in Zagreb. *VAMZ* 16–17 (1983–1984) 15–48.
- TEŽAK-GREGL, T. 1993: *Kultúra linearnotrakaste keramike u središnjoj Hrvatskoj*. Zagreb.
- TOKAI Z. M. 2006: Adatok a Malo Korenovo kerámia délnyugat-dunántúli megjelenéséhez – Data on the appearance of Malo Korenovo pottery in south-west Transdanubia, Hungary. *Zalai Múzeum* 15 (2006) 9–23.
- VLADÁR, J. 1979: *Praveká plastika – Plastique préhistorique*. Bratislava.

Sopot or Kostolac? The question of the cultural affiliation of an anthropomorphic figurine in the light of new data

This work is an attempt to clarify the cultural affiliation of an intact anthropomorphic figurine based on the large amount of recently excavated material of the Transdanubian Sopot culture from sites like Sormás-Mántai-dűlő (STRAUB 2004a; 2004b) and Sormás-Török-földek (P. BARNA 2007; 2007b).

The find under study (*Fig. 1. 1*) from Slavča was published by Goran Skelac (SKELAC 1997, 224, T. 3. 24), but could not be connected to a specific culture. The site yielded settlement remains of the Sopot, Kostolac and Vučedol cultures. In her study on Copper Age human representations (BONDÁR 2006) Mária Bondár assigned the find on typological grounds conditionally to the Kostolac culture. In our opinion, however, the statuette from Slavča can be connected to two fragmentary figurines of the Sopot culture, found at the site of Sormás-Mántai-dűlő (*Fig. 1. 2, Fig. 3. 1*).

We can establish that the anthropomorphic figurine of Slavča can be assigned to the material remains of the Sopot culture without typological difficulties, which is also supported by the fact that the site yielded Sopot material as well. At the time of the writing of her article M. Bondár could not yet know the figurines of the Sopot culture from Sormás, so she could not take into consideration their connection to the Sopot culture. The fact that there are no known idols that can be securely connected to the Kostolac culture (BONDÁR 2006, 114) also reinforces the Late Neolithic date. Based on the above, we think that there are just as many — if not more — arguments for the Late Neolithic, and not Copper Age, date of the Slavča figurine. The Late Baden figurines M. Bondár cites as analogies for the Slavča figurine have arms or arm stumps, just like figurine Nr. 1 from Mántadűlő, thus the presence of this feature is not conclusive, and neither the Late Baden, nor the Sopot figurines can be regarded exact analogues. Consequently, the question of the cultural affiliation of the Slavča figurine remains open. The issue can be decided only if figurines of the Kostolac culture are discovered in secure contexts.

Those figurines of the Sopot culture that can be compared to the Slavča figurine differ from the usual figurines of the Sopot culture. The latter are characterized by knobs representing female breasts, *steatopygia*, a semi-circular head, an unarticulated neck, the oval cross-section of the body, and a rather crude shape.

Prehistoric cave art or modern “vandalism”?

Stone heads, chippings and engravings of the Cave of Tatár valley, Miskolc-Bükkszentlászló, Hungary

If we consider the frequency and significance of the cave art, we can say that the Carpathian Basin is a penurious part of Europe. In Hungary, the number of caves, at which humans performed artistic behaviour preserved on cave walls is especially low. In Hillebrand Jenő Cave, dated to the Palaeolithic, lines engraved parallel to each other in several groups on the rock-wall are interpreted as imitations of cave bear scrapings. Traces of chipping in Kőlyuk Cave are dated to the Bronze Age (VÉRTES 1965, 181–182; REGÖS 2002, 323). In this paper, we present the Cave of Tatár valley that is a candidate to be the third site of the artistic representation of prehistory in Hungary with stone heads, chippings and engravings.

The Cave of Tatár valley and the history of former researches

The Cave of Tatár valley (most common synonyms: Kőszáli Cave, Zengő cave; Reg. No.: 5391–62) is situated 8.5 km west–southwest from the downtown of Miskolc, 296 m above sea level. It opens in the northern rocky side of the Tatár valley (former name: Mexikó valley). The valley goes from southwestern to northeastern. The Main Entrance, locating 150 m below and less than 400 m away from the prehistoric fortification of Bükkszentlászló (Nagysánc), opens to south (Figs 1–2).

The cave is 156 m long and 35 m deep. It is divided into two parts, a smaller and a bigger. The smaller part is the 10 m long and averagely 1.5 m wide Entrance

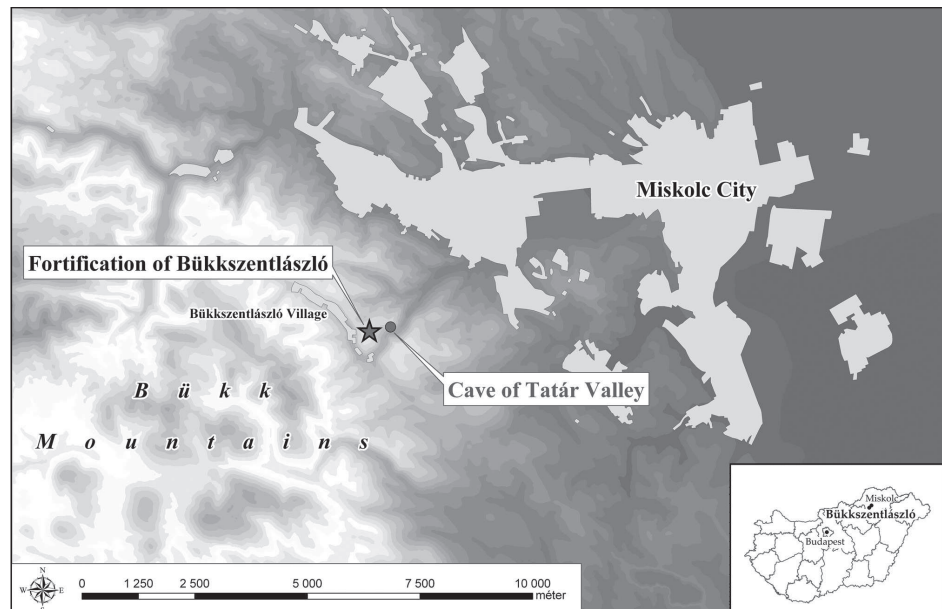


Fig. 1. Situation of the Cave of Tatár valley nearby Bükkszentlászló village
1. kép. A Tatár-árki-barlang elhelyezkedése Bükkszentlászló közelében

Corridor. The longitudinal axis of the cavity goes exactly from south to north. At the end of the Entrance Corridor are two narrow holes, which are an Old and a New Entrance to the bigger part of the cave. One of these holes leads to the Lower Corridor, the bottom of which is covered by rock debris and slopes with 30 degrees toward north to the Giant Hall. The maximum length of the Giant Hall is 22 m. The width of it is 10 m in average, and the maximum height of the ceiling is 35 m. The Little Hall, Gallery 4th of April and the Bat Gallery can be accessed from the Giant Hall (Fig. 3).

The Cave of Tatár valley was formed in Middle and Upper Triassic chalk (Bükk Plateau-type Chalk Formation) (PELIKÁN 2002) that inclines 77 degrees toward east at the cave. A block of tufa in the Main Entrance and the stream in the bottom of Tatár valley indicate that the cave functioned as a springhead and a sinkhole formerly (SZÉKELY 2002, 191).

The cave has been increasingly protected since 2001 because of its complex phylogeny and the colony of bats living inside. Visiting the cave needs admission from the Bükk National Park and technical supports.

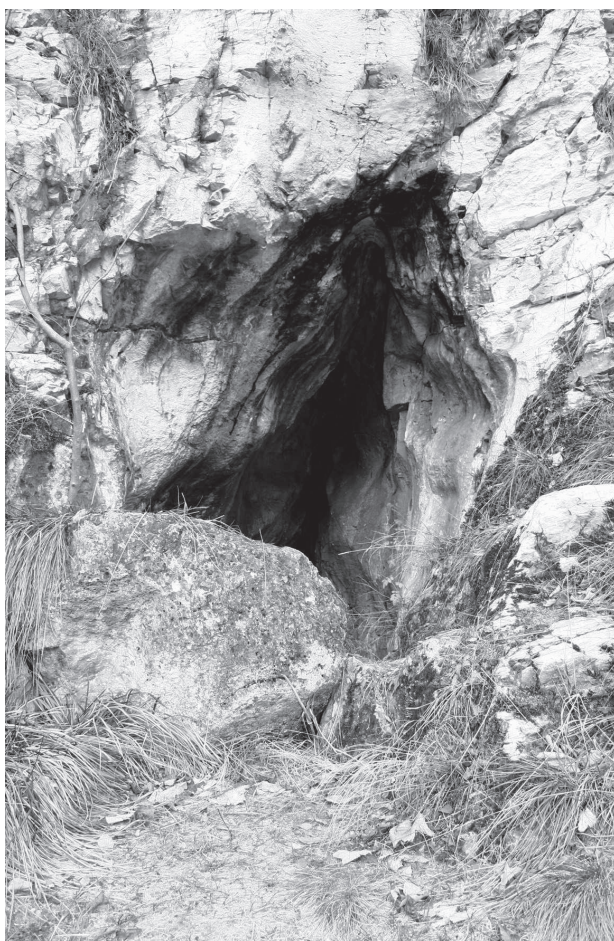


Fig. 2. The entrance of the Cave of Tatár valley
2. kép. A Tatár-árki-barlang bejárata

Up to now, no archaeological excavation was carried out at the cave. In 1931, Ottokár Kadić put Károly Sebős and László Schönviszky in charge to survey the cave and to take photos. Probably their survey lasted for just one day (on 24th of June). Based on the available published data, we suppose that K. Sebős and L. Schönviszky focused the investigation on the Lower Corridor and the Giant Hall, and not on the Entrance Corridor. They mentioned dropstone formations. Furthermore, L. Schönviszky indicated in his publication in 1937 that somebody had found some prehistoric potsherds in the cave. He cited O. Kadić, but this statement cannot be found in O. Kadić's paper (KADIĆ 1932, 11–13; SCHÖNVISZKY 1937, 334; KADIĆ 1952, 8).¹ The documents of the survey in 1931 are lost. In 1980–1981, the cavers of “Denevér” Speleological Group of Honvéd Bottyán János SE made cleaning in the 4th of April Gallery. In 1982, the Bat Gallery was cleaned

¹ Cave Cadastre of Hungary, Collection of Károly Bertalan's Manuscript Cards. Geological Institute of Hungary, Geological Museum of Hungary.

by them. They made a longitudinal section and a plan of the cave in 1983.² The latest overall measuring was made in 2004 by Csaba Köblös, Zsolt Németh and Attila Nyerges (MAFC Speleological Group). They drew a plan, a longitudinal section and seven cross sections (Fig. 3).

The remains of art of the cave

On the eastern and western wall of the Entrance Corridor, two surfaces are fashioned. The eastern surface is 1.8 m wide and 1.4 m high. The sizes of the western surface: 1.5 m and 1 m.³ There are three sculpt and one engraved stone heads, and many carvings and traces of axe⁴ on the rock. The stone heads are human heads undoubtedly. The different imageries mix and join with each other (Figs 4–6). To facilitate identifying and defining the heads, the chippings, and engravings we divided the surfaces into squares.

Stone heads

Relieves can just be found on the eastern side of the Entrance Corridor. Three of them are combined (low and deep) relieves. They are situated on the points of an irregular imaginary triangle. The fourth head, which is made by engraved lines, is set separately from the others northwards. We numbered them to ease the identification (Fig. 5).

Head No. 1:

Head No. 1 forms a skull or a very slim and emaciated face (Fig. 5 square A/II, Fig. 7). Its height is 24 cm. The maximum width of it is 18 cm. The face is plane. While the head was being formed, the maker was utilizing the natural form of rock widely. The hair is marked with engraved lines on top of the head (Fig. 8). The eyes, the nose and the mouth are formed in the plane of the face deeply. Probably the maker polished the holes of eyes with a borer-like tool. The right eye is 2.2 cm wide and 2.8 cm high. The sizes of the left eye are 1.8×2.3 cm. In the case of the nose, traces of polishing also can be seen. Furthermore, we can see some engraved lines in the nose. The lines fan out from the upper part of the nose. The dimensions of the nose are 2.8×3.4 cm. The mouth was just formed by graving.

² They signed the north direction on the plan wrong, towards east.

³ Hereafter we will give dimensions to everything in the following form: width×height.

⁴ We could not identify the tools of chipping, yet, so we use the “axe” term just as a diacritical word.

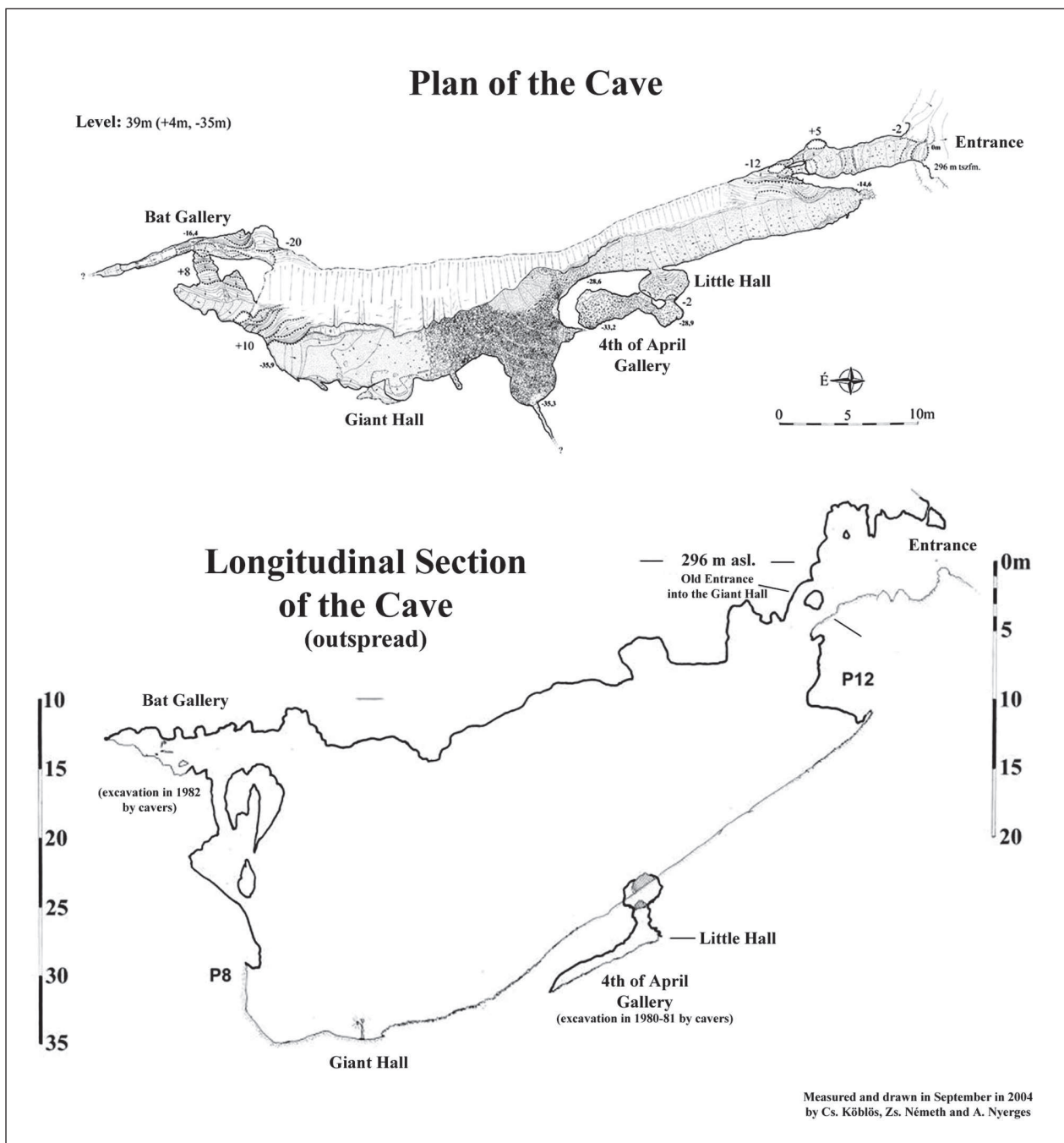


Fig. 3. Plan and Longitudinal Section of the cave, which made by Csaba Köblös, Zsolt Németh and Attila Nyerges (MAFC Speleological Group) in 2004. (We got permission orally to publish the English version of these drawings from Attila Nyerges "Kis Moha")
 3. kép. A barlang 2004-ben Köblös Csaba, Németh Zsolt és Nyerges Attila „Kis Moha” (MAFC Barlangkutató Csoport) által felvett alaprajza és hosszmetSZete. (A rajzok angol felirattal történő közléséhez Nyerges Attila „Kis Moha” szóbeli engedélyével rendelkezünk.)

Its sizes are 3.4×1.2 cm. The makers signed six teeth in it.

Head No. 1 was made in the bedrock after denuding the layers of tufa. The maximum thickness of the tufa is 5 cm. On the right face of the head, we can identify four traces of chops by some axe. These probably served to form the plane of the face. Around the head

some carved and chopped lines can be seen, which may be the results of the rough forming out of the head. The maker polished the face and especially the vertex. Before engraving the hairlines, a groove was polished crosswise on top of the head. The groove is more intensive on the anatomically right side. The width of it is between 3 and 5 mm. The depth of this zone is less

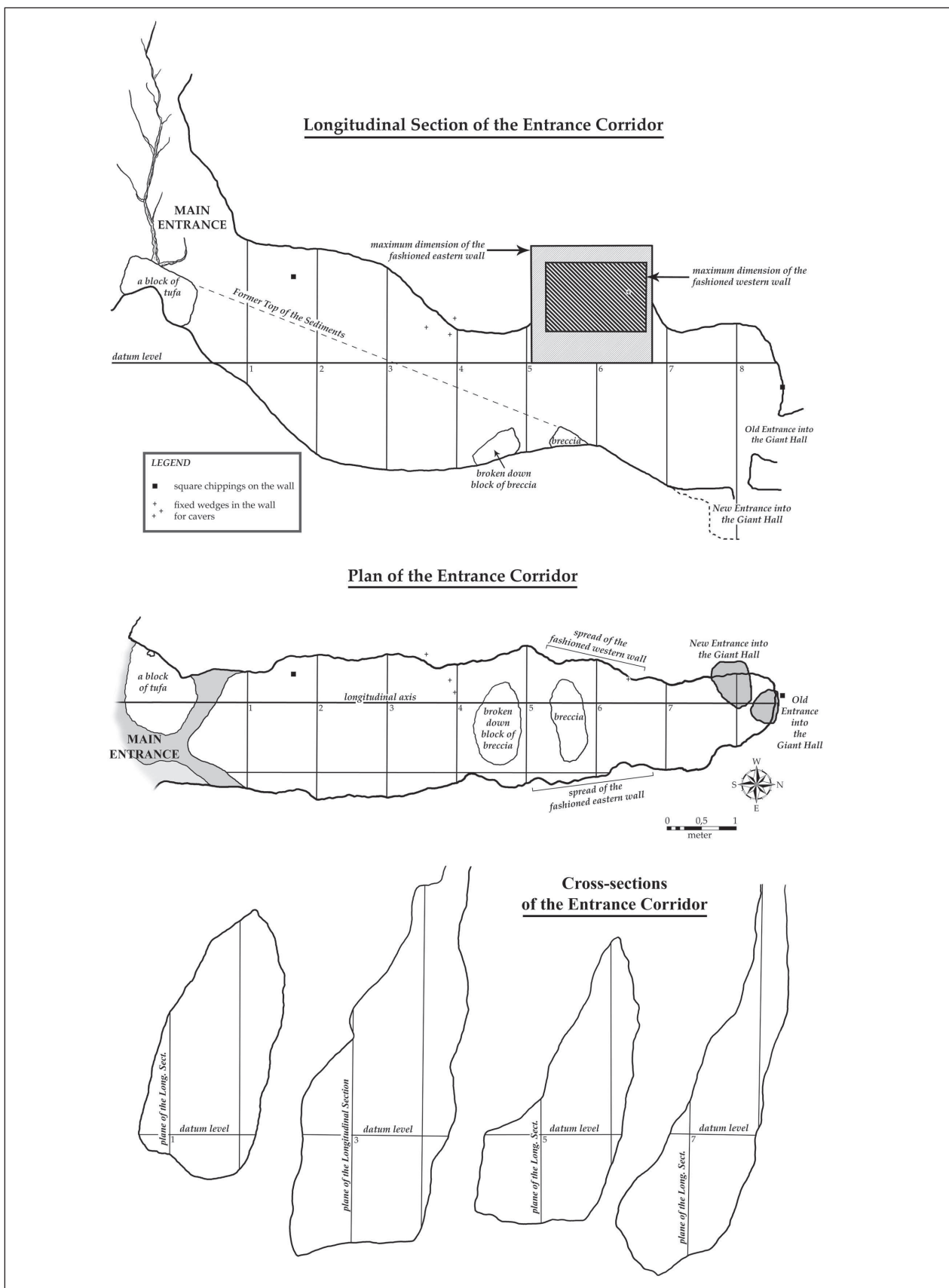


Fig. 4. Longitudinal Section, Plan and Cross-sections of the Entrance Corridor in 2008. Surveyed and drew by P. Szolyák and V. Gál-Mlakár.
 4. kép. A Bejárat Folyosó 2008-ban felmért hosszszelvénye, alaprajza és keresztmetszetei (felmérés és rajz: Szolyák P. és Gál-Mlakár V.)

than 1 mm. The hairlines were engraved densely after polishing at the final phase of the work.

Head No. 2:

Head No. 2 is situated on the upper point of the irregular imaginary triangle (Fig. 5 squares B/III, A/III, Fig. 9). Taking into account the formal characteristics, this head is slightly different from Head No. 1. It is rather comparable to a “living” head than a skull. The dimensions are 16×11 cm. The lower part of the face is concave. Here also is typical that the maker was utilizing the natural form of rock widely. Hairlines are not on top of the head. The eyes are not so accentuated than in the case of the head No. 1. The sizes of the right eye are 1.2×1 cm. The left eye is 1.6×1.4 cm. The ridge of the nose is marked with two engraved lines, which start from the forehead and converge toward the mouth. The lower part of the nose is formed by a faint triangle, which stands on its base (height: 2.2 cm; width: 2 cm). Four hardly discoverable graved lines fan out from the upper point of the nose. The mouth (3.4×1.2 cm) is approximately a rectangle. It is closed round by a marked groove, which borders a square area. The maker signed five teeth in the mouth.

Head No. 3:

Head No. 3 hardly outstands from the natural

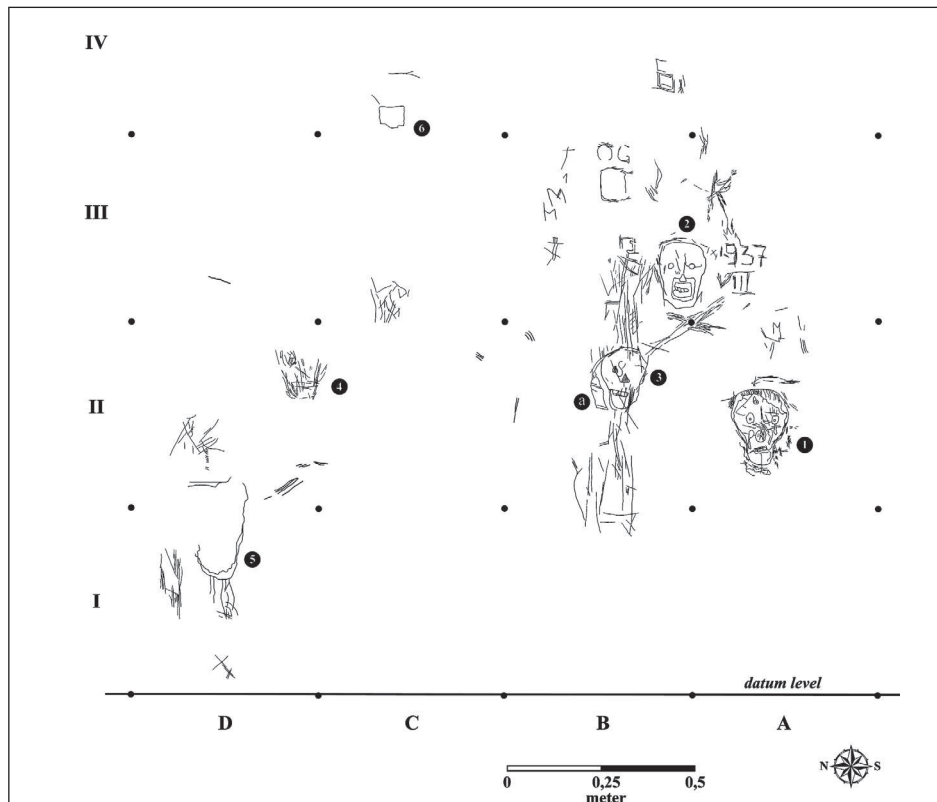


Fig. 5. Survey drawing of the fashioned part of the eastern rock surface
5. kép. A keleti sziklafelszín megmunkált részének átnézeti rajza

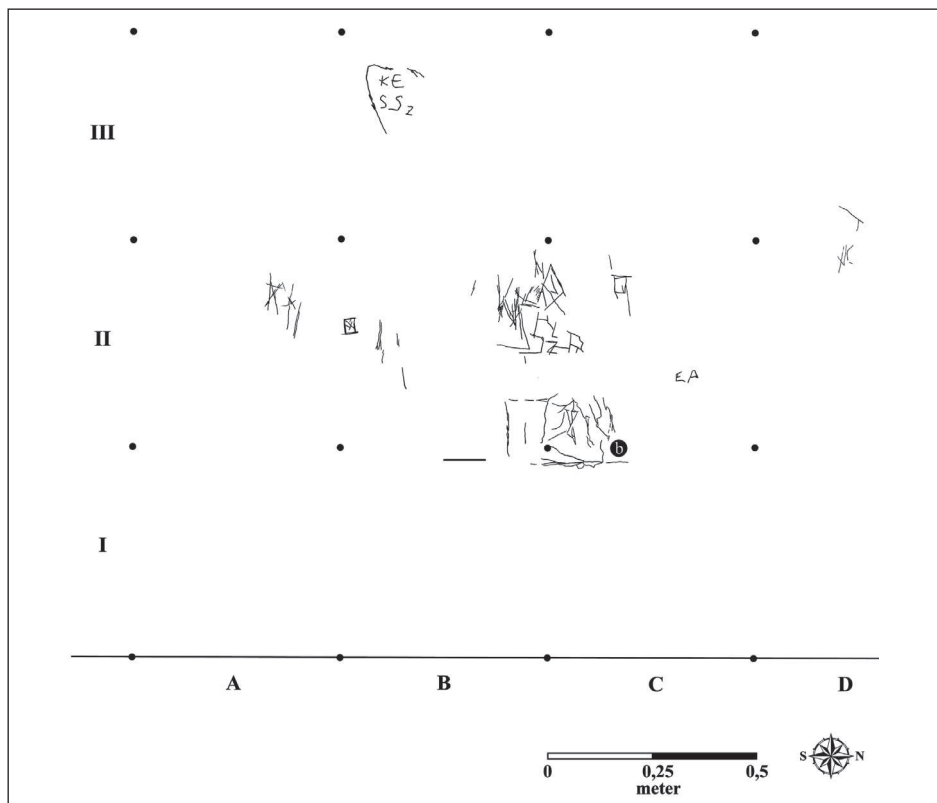


Fig. 6. Survey drawing of the fashioned part of the western rock surface
6. kép. A nyugati sziklafelszín megmunkált részének átnézeti rajza

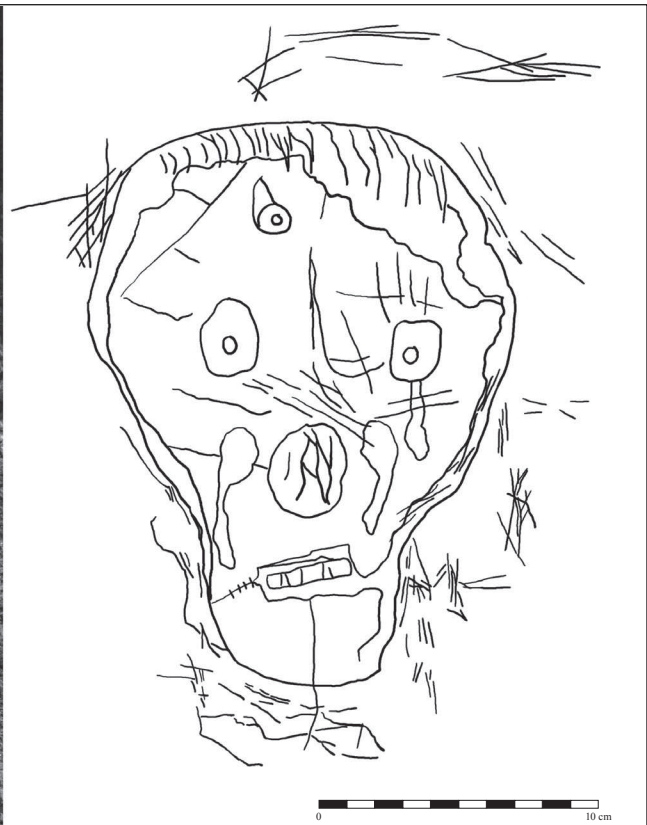


Fig. 7. Stone head No. 1 in the square A/II on the eastern wall
7. kép. Az 1. sz. kőfej a keleti fal A/II négyzetében

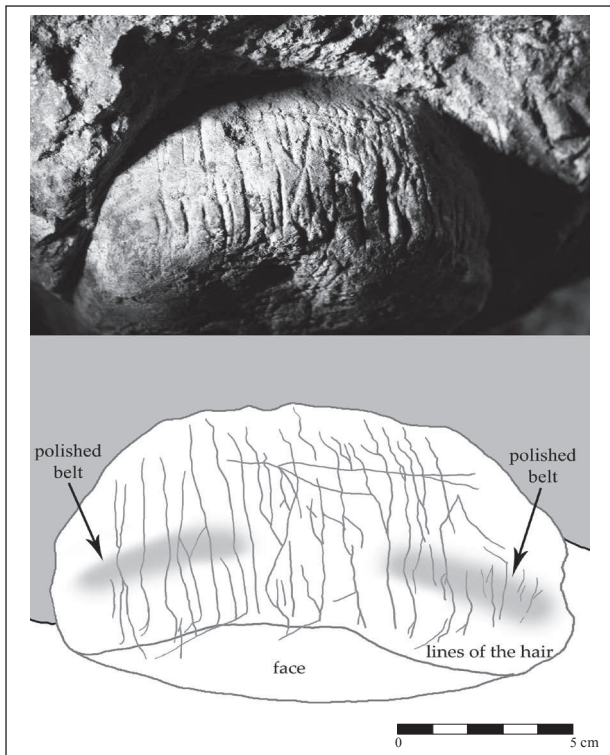


Fig. 8. Engraved hair lines and polished groove on vertex of the stone head No. 1

8. kép. Véssett vonalakkal ábrázolt haj és becsiszolt mélyedés az 1. sz. fej fejtetőjén

rock. Main features of it are given by the engraved lines, which are stronger on the anatomically left side (Fig. 5 square B/II, Fig. 10). Although, having regard the shaping quality, this head hangs behind Head No. 1 and No. 2, it is comparable in some features to them. The sizes are 12.3×16 cm. Its contour is skull-like similarly to Head No. 1. The anatomically right eye and the nose are triangle-shaped. Both of them stand on their bases and are formed by engraving. The right eye is 1.3 cm wide and 1.8 cm high. The nose is 1.9×1.9 cm. There is a long graved line, which goes from the right side of the vertex to the baseline of the nose on the right side. This line goes across the right eye. The maker did not sign the left eye. On the anatomically left side of the right eye, we can see an “S”-form. Based upon the corrosion of the limestone, we think that it may be contemporary with the other graved lines of the head No. 3. The mouth is very similar to the mouths of the former heads. It is rectangular roughly and deep-set. Its sizes are 2.4×1.1 cm. We can identify maximum seven teeth in the mouth.

Head No. 4:

There is also a fourth head on the eastern wall. It is set 125 cm from Head No. 1 northward (Fig. 5 square D/



Fig. 9. Stone head No. 2 in the squares A/III-B/III on the eastern wall
9. kép. A 2. sz. fej a keleti fal A/III-B/III négyzetében

II, Fig. 11). This is the most primitive among the heads. It is not relief. The shaper made it by only graved lines. It is not polished and incomplete. Only the lower part of the head is visible. The upper part from the line of the brow-bone is unmarked. The engraved lines, which are composed of the head-form, set in a 13.5 cm wide and 13.5 cm high surface. If we compare it to the other heads, we did not find demonstrative analogies.

Head No. 5:

We suppose that there were a fifth head on the eastern wall sometimes ago (Fig. 5 square D/I, Fig. 12). There is a damaged area in the square D/I, 145 cm from the head No. 1. The width of it is 14 cm, and the high of it is 26 cm. Under the damage and northward from it, we can see such engraved lines as in case of the head No. 3. These lines and the sizes of damage may denote the long-ago existence of the fifth head indirectly.

Head No. 6:

Mention must be made of the uppermost part of the eastern wall. In the square C/IV, there is a 22 cm wide

and 47 cm tall damaged stalagmite (Fig. 13). The damage is a 7×5 cm surface on its lower part. Probably, an axe-like tool made this damage. Above and under it we can see some engravings. Taking into account the shaping techniques of the heads, we claim that the damages in the square C/IV and the sizes of the stalagmite may suppose an effort to make the fifth or sixth head.

Engravings

The engravings are represented most in numbers among the artistic monuments of the cave (Figs 5–6). We classified them into three groups:

1. There are visibly young engravings in the first group. We put the single letters, the monograms (*on the eastern wall*: K, M, M, M, OG, RU; *on the western wall*: K, SZR, EA, KE, SS) and a date (*on the eastern wall*: 1937 VIII) in it. They were probably made in the 19th and 20th century.

2. The engraved lines, which stand separately from the heads and their morphology do not imply to their chronological situation, belong to the second group.



Fig. 10. Stone head No. 3 in the square B/II on the eastern wall
10. kép. A 3. sz. fej a keleti fal B/II négyzetében

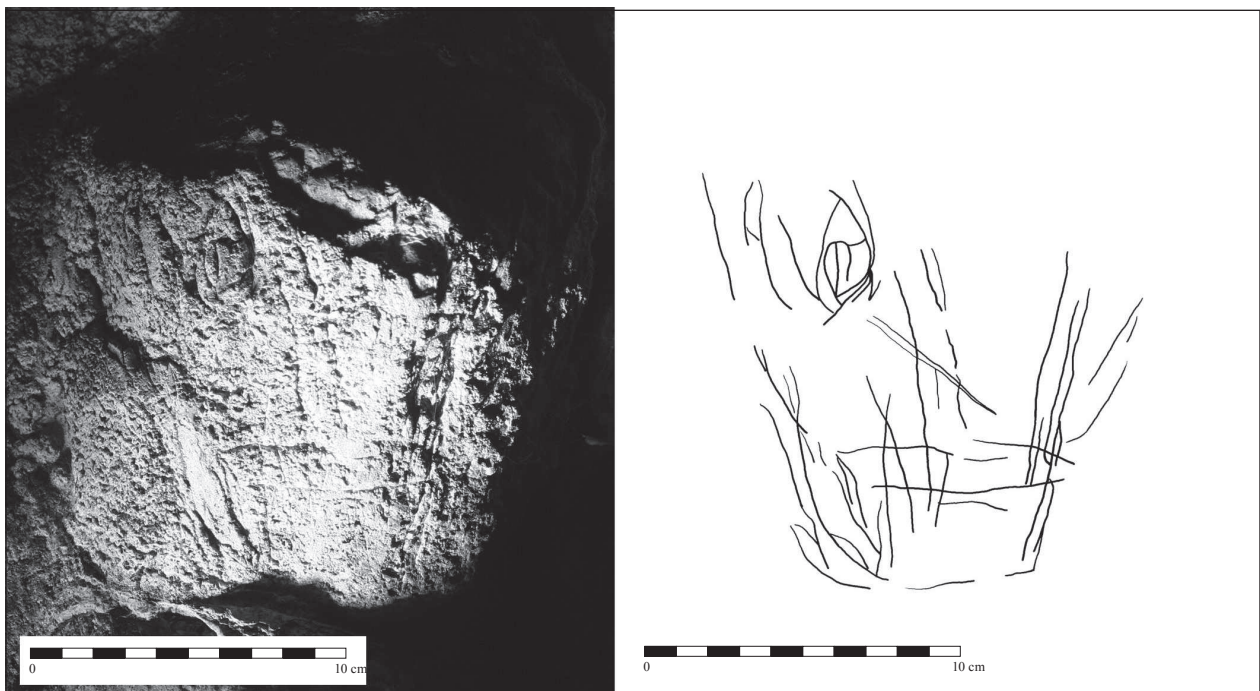


Fig. 11. Engraved head No. 4 in the square D/II on the eastern wall
11. kép. A 4. sz. vésett vonalakkal ábrázolt fej a keleti fal D/II négyzetében

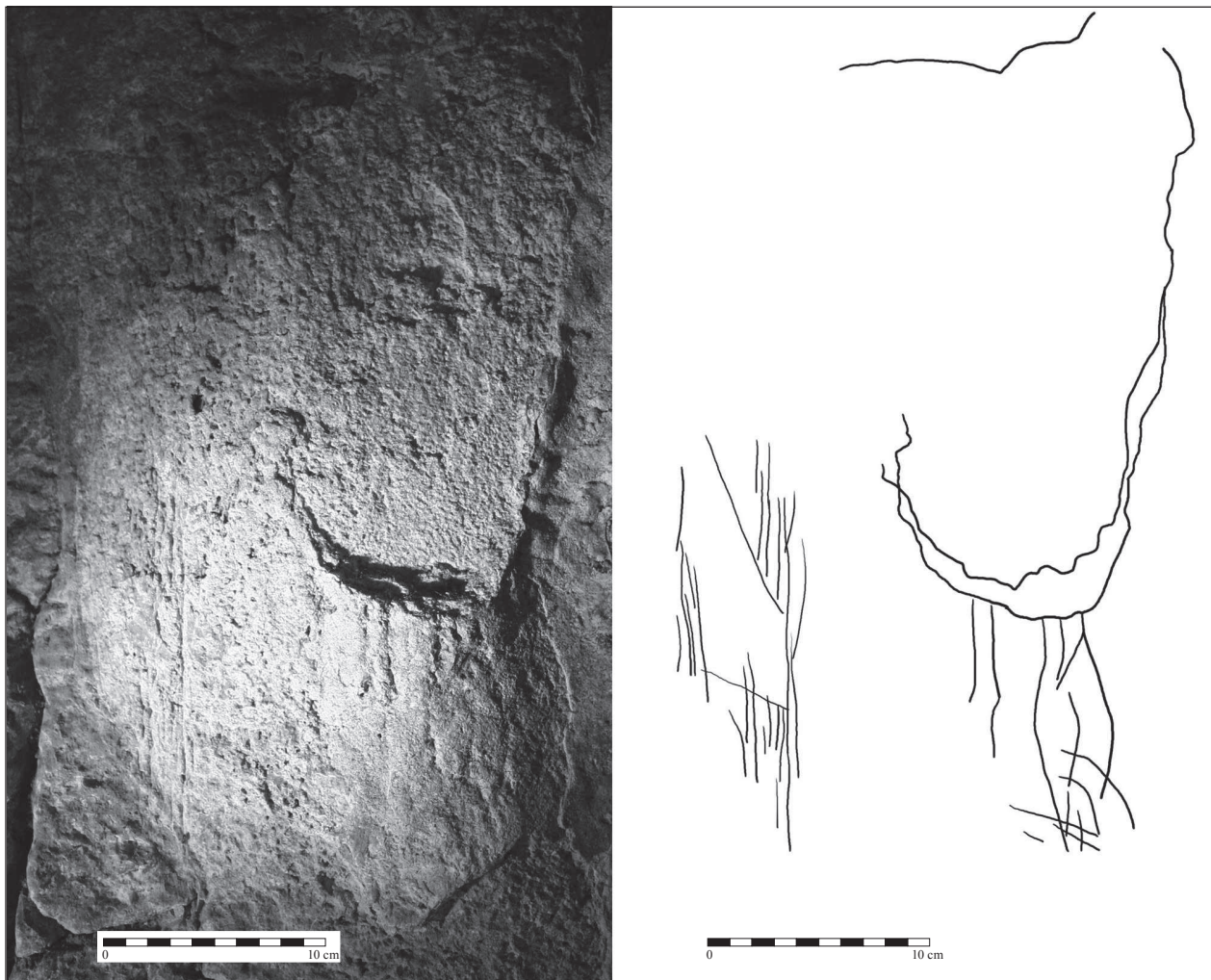


Fig. 12. Damaged rock surface in the square D/I on the eastern wall (Head No. 5?)
 12. kép. A keleti fal D/I négyzetében található rongált sziklafelszín (5. sz. fej?)

Among them, there are some special combinations. In the square B/IV and B/III on the eastern wall and in the square B/II and C/II on the western wall, we can see four squares. The sizes of them are very close to each other (5×5 cm; 7×8 cm; 2.5×3.5 cm; 3.5×5 cm). Two triangles (5.5×5.5 cm and 8.3×8.3 cm) and a rhombus (5×9 cm) can be found in the square B/II and C/II on the western wall. The former made the lower sides of rhombus longer as two legs. There are an interesting group of lines in the square D/II on the eastern wall. Above the damaged area (“fifth head”), eleven short (averagely 1 cm) and parallel lines were aligned. Last, we must mention those verticals, which were engraved above and under the stone head No. 3. We can see comparable lines in the square D/I under the “fifth head”. Under the head No. 2, somebody made lines imitating cross-bones. We think that this form is probably not contemporaneous with the head, because its shaping is very poor.

3. In the third class of engravings, there are lines situated on some stone heads, which may be in connection to their forming.

Traces of “axe”

There are four places in the Entrance Corridor, where can be seen spacious and separate chipped surfaces. Most likely, they were made with some axe-like tool. One of them is in the square B/II on the eastern wall on the anatomically right side of the stone head No. 3 (Fig. 5 “a”, Fig. 14). The dimensions of its area are 3.5×9 cm. We could identify at least seven (max. fifteen) chops. The morphology of the damaged surfaces supposes a dextral former, because bottoms of them incline to the right with angle of 15–20 degree. The second place of the chippings is in the square C/I–II on the western wall (Fig. 6 “b”, Fig. 14). Its sizes are 17.5×21.5 cm. The surface got at least forty-nine chops.



Fig. 13. Damaged stalagmite in the squares C/III–IV on the eastern wall, which may suppose effort to make the fifth or sixth head
13. kép. A keleti fal C/III–IV négyzeteiben elhelyezkedő rongált sztalagmit, amelyen valószínűleg egy 5. vagy 6. fej kialakítására tettek kísérletet

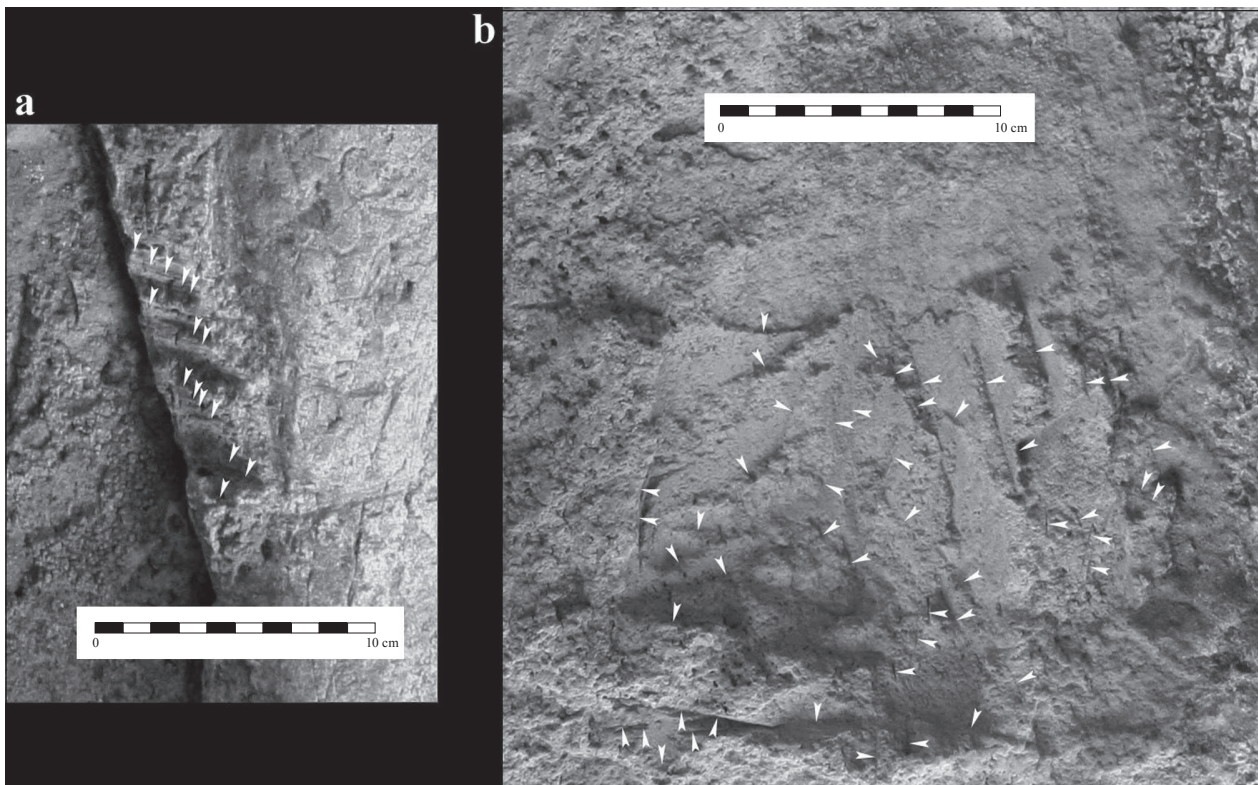


Fig. 14. Traces of "axe" on the eastern (square B/II; "a") and western wall (square C/I–II; "b") (White fingers show probable directions of the chops.)
14. kép. „Balta”-nyomok a keleti (B/II négyzet; „a”) és a nyugati (C/I–II négyzetek; „b”) falakon (A fehér nyilak a valószínűsíthető leütési irányokat mutatják.)

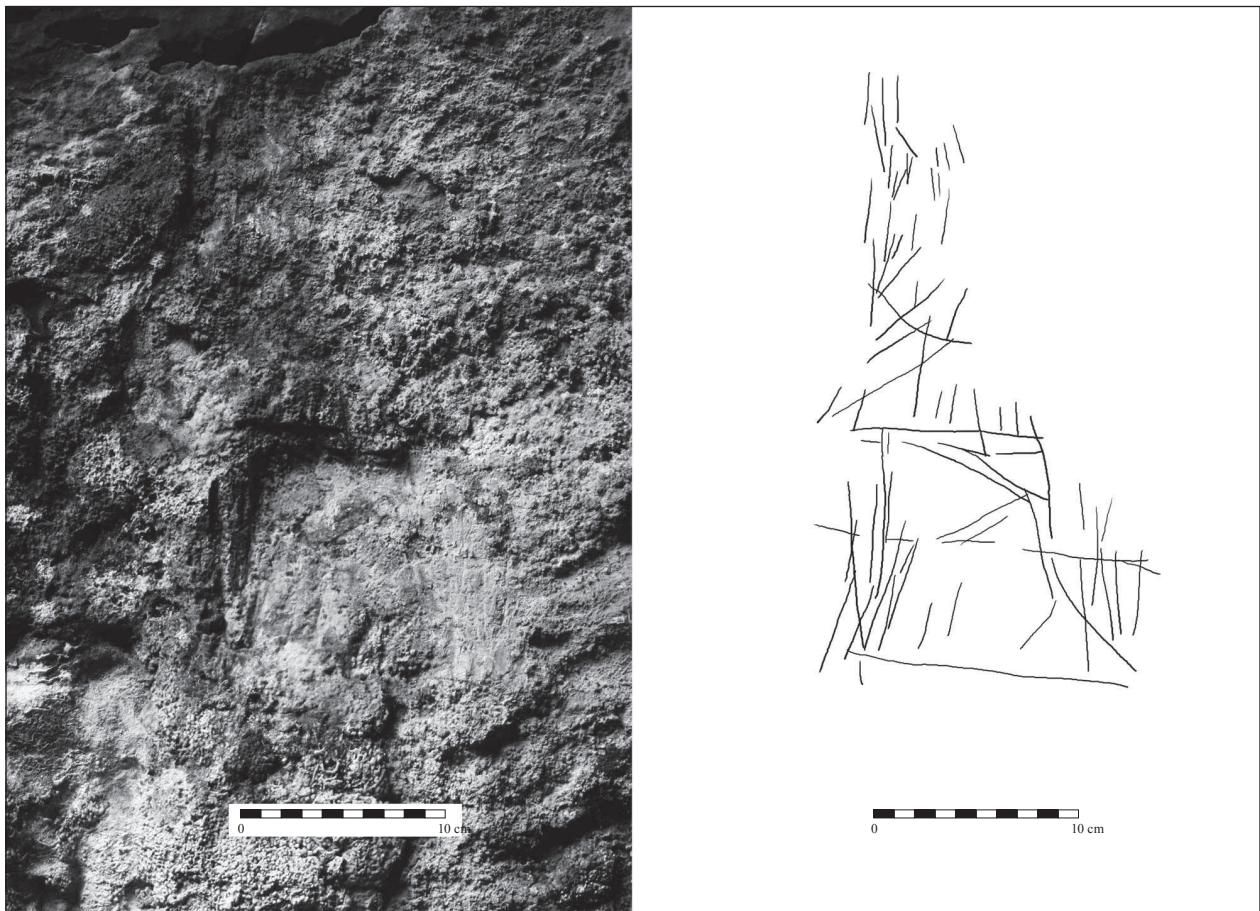


Fig. 15. Square chipping on the western wall of the Entrance
15. kép. Négyzet alakú befaragás a Bejárat nyugati falán

The directions of chops are alternate. Probably, eight of them reached the rock from the left side.

The third and the fourth chipped surfaces are square. One of them can be found 123 cm above datum level on the western wall at the entrance of the cave (Fig. 15). Its dimensions are 10×10 cm. The other square-formed chippings are 40 cm above the Old Entrance into the Giant Hall and 34 cm under the datum level (Fig. 16). We suppose that these squares served for holding up a timber sometime.

Possibilities and trends to dating and find analogies

During the actual phase of research, the most important question is the dating. Trying to give a complex interpretation to the stone heads, chippings and engravings can be completed only after firm data concerning their age.

We have four possibilities of dating. First, we can get direct chronological data with dating dropstones harmed by the engraver and those began to grow on

the harmed surfaces. Disparity of ages will give the possible term of making some part of the artistic representations. There are two surfaces, which are suitable to this method. One of them is the place of “axe” chippings on the western wall. The other place is above the anatomical right eye of the stone head No. 1.

Fossil pollens in the staining that covers the rock surface may open another door to conclude on the chronology of the site. We collected samples from different places of the walls. The analyses of them are in progress at the Institute for Geochemical Research of the Hungarian Academy of Sciences.

The third possibility of dating is defining and interpreting the features of the forms and style. It is an important, but not absolute element of the chronology. The analogies, based on comparable features, can only be used as secondary evidences to determine the age.

Last, but not least, an archaeological excavation in the cave also may shed light upon the past visitors of the site. If the engravings are indeed of prehistoric times, it is likely that the excavation discover connection between the rock art and the datable sediments.

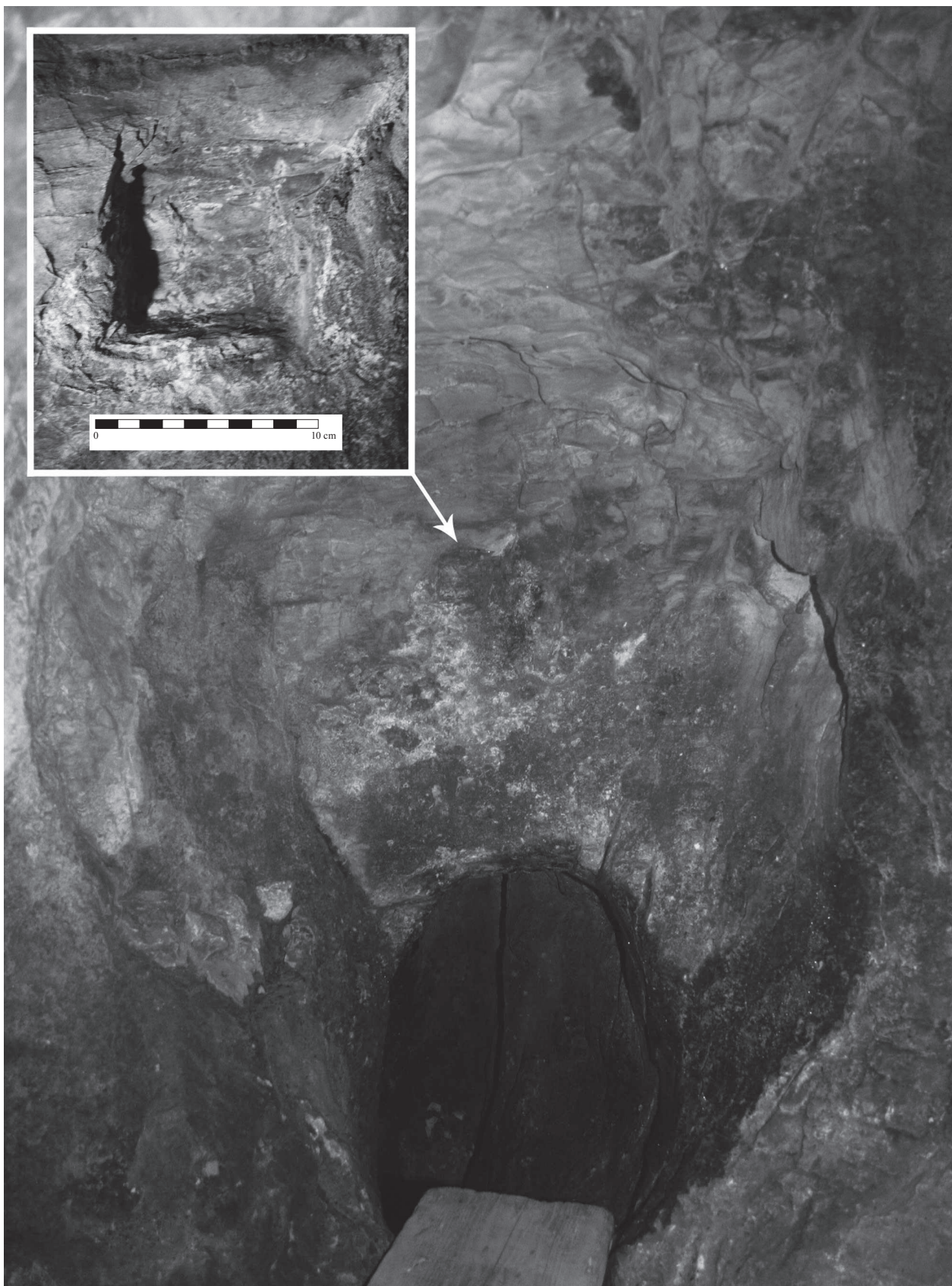


Fig. 16: Square chipping above the Old Entrance into the Giant Hall
16. kép. Négyzet alakú befaragás az Óriás-Terembe vezető Régi Lejárat fölött

Independently of the subsequent results, we can summarize the followings. Taking into account the cultural monuments and archaeological finds of Europe, and especially the Carpathian Basin, and our field observations, three historical ages deserve attention. Because of the engraved date (1937 VIII) on the eastern wall, a part of monuments surely derives from the 20th century. For the time being, we were not able to deny the possibility that all of monuments are recent. Regarding history of Hungary and the local his-

tory, the stone heads, chippings and engravings can be taken as interesting, estimable and worthy of saving monuments in this case. As the close situation of them do not argue their coeval genesis, probably, monuments of different historical ages mix with each other on the rocks. We must attract attention to the Bronze and the Iron Age. This hypothesis is explained alone by nearness of the prehistoric fortification of Bükkszentlászló (Nagysánc), where artefacts of the Late Bronze, Early Iron and Late Iron Age were found.⁵

Péter Szolyák

Herman Ottó Museum
Department of Archaeology
3529 Miskolc, Görgey Artúr utca 28.
palaeo.szp@freemail.hu

Melinda Hajdú

Herman Ottó Museum
Department of Archaeology
3529 Miskolc, Görgey Artúr utca 28.
hajdumelinda@hermuz.hu

Viktor Gál-Mlakár

Herman Ottó Museum
Department of Archaeology
3529 Miskolc, Görgey Artúr utca 28.
viktor.gal@gmail.com

References:

- HUNYADI I. 1944: *Kelták a Kárpát-medencében – Die Kelten im Karpatenbecken*. DissPann. II/18, Budapest.
- HUNYADI I. 1957: *Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag*. RégFüz Ser. I. 2, Budapest.
- KADIĆ O. 1932: A magyar barlangkutatás állása az 1931. évben. *Barlangvilág* II/1–2 (1932) 10–17.
- KADIĆ O. 1952: *A Kárpát-medence barlangjai. Magyarország, Csehszlovákia és Románia területén előforduló barlangok ismertetése*. I. Budapest. Kézirat.
- NOVÁKI GY.–SÁNDORFI GY. 1992: *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)*. Budapest–Miskolc.
- NOVÁKI GY.–SÁRKÖZY S.–FELD I. 2007: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig*. Magyarország várainak topográfiája 1. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5. Budapest–Miskolc.
- PÁRDUCZ M. 1959: Bükkszentlászló–Nagysánc. *RégFüz* Ser. I. 11 (1958 [1959]) 24–25.
- PELIKÁN P. 2002: A Bükk hegység földtani térképe. In: Baráz Cs. (szerk.): *A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek*. Térképmelléklet, Eger 2002.
- REGŐS J. 2002: Régészeti szempontból jelentős barlangok. In: Baráz Cs. (szerk.): *A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek*. Eger 2002, 315–327.
- SCHÖNVISZKY L. 1937: A Bükk hegység barlangjai. *Turisták Lapja* 49 (1937), 332–334.
- SZÉKELY K. 2002: Fokozottan védett barlangok. In: Baráz Cs. (szerk.): *A Bükki Nemzeti Park. Hegyek, erdők, emberek*. Eger 2002, 177–193.
- K. VÉGH K. 1969: Kelta leletek a miskolci múzeumban – Keltenfunde im Herman Ottó Museum in Miskolc. *HOMÉ* 8 (1969) 69–114.
- VÉRTES L. 1965: *Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon*. A Magyar Régészet Kézikönyve 1, Budapest.

⁵ Archaeological excavations: 1930 (Andor Leszih), 1958 (Mihály Párducz, Irina Lengyel, Nándor Kalicz, Frigyes Kőszegi). (PESTI H ÍRLAP 1930. szeptember 5.; HUNYADI 1944; 1957; PÁRDUCZ 1959; K. VÉGH K. 1969; NOVÁKI–SÁNDORFI 1992; NOVÁKI–SÁRKÖZY–FELD 2007).

Őskori barlangművészet vagy modern kori „barlangrongálás”? A miskolc-bükkszentlászlói Tatár-árki-barlang kőfejei, faragásai és sziklakarcai

A barlangi művészeti alkotások számát és jelentőségét tekintve, legyenek azok bármilyen korúak és stílusúak, a Kárpát-medence meglehetősen szegényes területe Európának. A mai Magyarország határain belül különösen kevés barlangot tudunk említeni, ahol az ember a művészet eszközeivel, módszereivel hagyott értékeket az utókorra. A legismertebbek talán a Hillebrand Jenő-barlangban látható, medvekaparást utánozó nyomok, valamint a Kőlyuk-barlang nemrég felfedezett faragásnyomai. Az előbbi készítését a paleolitikum, az utóbbit a bronzkor idejére valószínűsítették kutatóink.

Tanulmányunkban a Tatár-árki-barlang 2002-ben felfedezett és eddig publikálatlan faragásait és sziklakarcait ismertetjük kizárólag a tárgyilagos leírás igényével. Felvázoljuk ezenkívül azokat lehetőségeket és irányokat, melyeket jelenlegi és további kutatásaink során kihasználni és követni akarunk, és amelyek eredményeitől azt reméljük, hogy a barlang művészeti hagyatékának minél pontosabb kronológiai és kulturális besorolását teszik lehetővé.

Az Ősrégészeti Társaság 2008. évi tevékenységének ismertetése

- Évi rendes közgyűlésünket 2008. április 25-én tartottuk. A közgyűlésen a Társaság 2007. évi tevékenységét ismertető beszámoló, majd a 2008. év tervezett programjainak megbeszélése után két előadás hangzott el:
Fábián Szilvia–Serlegi Gábor: Abony 36. — A mindennapi és a szakrális élet aspektusai egy rézkori lelőhelyen;
Patay Róbert: Előzetes beszámoló a szigetszentmiklósi harangedényes temető és település feltárásáról.
- 2008. július 4-én megtekintettük a *TUTANCHAMUN und die Welt der Pharaonen* című kiállítást a bécsi Museum für Völkerkunde épületében.
- 2008. október 8–10-én Csalog József Emlékonferenciát rendezett a szentesi Koszta József Múzeum. A találkozón összesen 27 előadás hangzott el, melyek közül 17-t tagjaink tartottak. 2008. október 9-én az Ősrégészeti Társaság elnöksége megkoszorúzta Csalog József emléktábláját a múzeum Széchenyi ligeti épületének falán.
- 2008. október 30-án megtekintettük a *Život a smrt v mladší době kamenné (Leben und Tod in der Jungsteinzeit / Life and Death in the New Stone Age)* című kiállítást a znojmoi vármúzeumban Dr. Zdeněk Čížmař, a kiállítás rendezőjének vezetésével.

A Társaság tagjai 2008-ban:

- | | | |
|--------------------------------|-----------------------------|--------------------------|
| 1. Anders Alexandra | 28. Farkas Csilla | 55. Koós Judit |
| 2. Antoni Judit | 29. Fejér Eszter | 56. Kovács Katalin |
| 3. Bacskai István | 30. P. Fischl Klára | 57. Köhler Kitti |
| 4. Bácsmegi Gábor | 31. Füzesi András | 58. Kővári Klára |
| 5. Bittner Bettina | 32. Gucsi László | 59. Kulcsár Gabriella |
| 6. Balogh Csilla | 33. Galántha Márta | 60. Kurucz Katalin |
| 7. Bánffy Eszter | 34. Gulyás András | 61. Kustár Rozália |
| 8. P. Barna Judit | 35. Gyöngyössy Márton | 62. Lengyel György |
| 9. Bóka Gergely | 36. György László | 63. Ligner Jácint |
| 10. Bartosiewicz László | 37. Gyucha Attila | 64. Lőrinczy Gábor |
| 11. Bende Livia | 38. Hajdú Zsigmond | 65. Majoros Ágnes |
| 12. Bereczki Ágnes | 39. Harmath Marianna | 66. Marton Tibor |
| 13. Béres Sándor | 40. B. Hellebrandt Magdolna | 67. Mészáros Patrícia |
| 14. Bernáth László | 41. Hetesi Szilvia | 68. D. Matuz Edit |
| 15. Bondár Mária | 42. Horváth Ferenc | 69. Mester Zsolt |
| 16. Cifra Szabolcs | 43. Horváth László András | 70. Nagy Emese Gyöngyvér |
| 17. Csányi Marietta | 44. H. Simon Katalin | 71. Nagy Nándor |
| 18. Csengeri Piroska | 45. Ilon Gábor | 72. T. Németh Gabriella |
| 19. Csongrádiné Dr. Balogh Éva | 46. Jerem Erzsébet | 73. Nyíri Borbála |
| 20. Dani János | 47. Kalicz Nándor | 74. Oross Krisztián |
| 21. Danyi József | 48. Kalla Gábor | 75. Paluch Tibor |
| 22. Domboróczki László | 49. Kertész Róbert | 76. Pásztor Emília |
| 23. Ďurkovič Éva | 50. Király Attila | 77. Patay Róbert |
| 24. Egry Ildikó | 51. Kiss Viktória | 78. Polányi Tamás |
| 25. Ernyey Katalin | 52. B. Kiss Zsuzsanna | 79. Priskin Annamária |
| 26. Fábián Szilvia | 53. Kisjuhász Viktória | 80. Raczky Pál |
| 27. Faragó Norbert | 54. Kondé Zsófia | 81. Regenye Judit |

- | | | |
|-----------------------|------------------------|----------------------------|
| 82. Reményi László | 95. Szabó János József | 108. Tárnoki Judit |
| 83. Richter Éva | 96. Szabó Lajos | 109. Tóth Farkas Márton |
| 84. Ringer Árpád | 97. Szalai Tamás | 110. Tóth Katalin |
| 85. Sánta Gábor | 98. Szalontai Csaba | 111. Trogmayer Ottó |
| 86. Sebők Katalin | 99. Száraz Csilla | 112. Váczi Gábor |
| 87. Selján Éva | 100. Szász Orsolya | 113. Veres János |
| 88. Siklódi Csilla | 101. Szathmári Ildikó | 114. Vicze Magdolna |
| 89. Siklósi Zsuzsanna | 102. Szél Tibor | 115. M. Virág Zsuzsanna |
| 90. Somogyi Krisztina | 103. Szeverényi Vajk | 116. Vörös István |
| 91. Somogyvári Ágnes | 104. Szilágyi Márton | 117. Winkler Mónika |
| 92. Sümegi Pál | 105. Szilas Gábor | 118. Zalai-Gaál István |
| 93. V. Szabó Gábor | 106. Szolyák Péter | 119. Zandler Krisztián |
| 94. Szabó Géza | 107. Tankó Károly | 120. K. Zoffmann Zsuzsanna |

Technikai információk

- A kéziratokat számítógépes szövegszerkesztővel készített formában (Word for Windows) várjuk, vírusmentes lemezen és kinyomtatott változatban is. Válasszon olyan betűtípust, mely a közép-európai karaktereket is tartalmazza (Pl.: Arial CE, Times New Roman CE).
- Szövegét kérjük, formázatlanul küldje, tehát ne használjon folyamatos nagybetűket, dőlt vagy fett karaktereket, stb.
- Kéziratokat magyar, angol és német nyelven fogadunk el. Idegen nyelvű cikkek esetében a nyelvi lektorálást szerkesztőségünk intézi.
- A ledásra kerülő kézirat kötelező elemei:
Cím
Szerző neve, munkahelye, címe, email címe
Tanulmány
Irodalomjegyzék
Illusztrációk
Képaláírások
Összefoglaló magyar nyelven (1 000 n, szóközökkel együtt)
- **Hivatkozás**
Az irodalmi hivatkozásokat a főszövegen belül, zárójelben helyezték el. Pl.: (Szerző 1999, 34–38). Több szerző idézése esetén pontosvesszővel válasszák el egymástól az adatokat: Pl.: SzerzőA 1987, 25; SzerzőB 1993). Több szerzős munkák esetében a szerzők nevét közepest kötőjellel válasszák el: Pl.: SzerzőC–SzerzőD 1999; háromnál több szerző esetében a főszövegben használja a SzerzőA et al. megoldást, a nevek feloldására az irodalomjegyzékben kerül sor.
- **Irodalomjegyzék**
A folyóiratok és sorozatok rövidítéséhez kérjük, használja M. Tulok: Abbreviations of periodicals and series of archaeology and auxiliary sciences című munkáját (Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 36 (1984) 333–384). Az ebben nem szereplő folyóiratokat, sorozatokat rövidítés nélkül idézze.
A felhasznált és idézett cikkeknél kérjük, tüntesse fel — ha van — a cikk idegen nyelvű rezüméjének címét is.
Tanulmánykötetekenél kérjük pontosan tüntesse fel a kötet szerkesztőjét és megjelenési helyét is.
Abban az esetben, ha egy folyóiratnál nem egyezik meg a megjelenés éve a címlapon szereplő évszámmal, mindkettőt kérjük feltüntetni.

Példák:

- Folyóiratcikk: Kovács T. 1969: A százhalombattai bronzkori telep – The Bronze Age Settlement at Százhalombatta. ArchÉrt 96 (1969) 161–169.
- Tanulmány kötetben: Majnarić-Pandžić, N. 1998: Einige Anmerkungen über neue Siedlungsforschungen in Nordwestkroatien. In: Hänsel, B. (Hrsg.): Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas. Kiel 1998, 249–256.
- Önálló kötet: Kastelic, J. 1965: Situla Art. Ceremonial bronzes of Ancient Europe. London.
- Kötet sorozatban: Kemenczei, T. 1984: Die Spätbronzezeit in Nordostungarn. ArchHung 51, Budapest.

• Jegyzetek

Lábjegyzetbe csak a kiegészítő információk, köszönetnyilvánítások, stb. kerüljenek.

• Illusztrációk

A folyóiratban grafikai és fényképes illusztrációk megjelentetésére van mód. Amennyiben digitálisan adja le illusztrációit, válassza a TIFF formátumot. Az illusztrációkat (táblázatokat is) külön fájlban kérjük, ne illessze bele a szövegbe.

Az illusztrációkon — amennyiben szükséges — tüntesse fel a méretarányt és az északi irányt.

- A beérkezett kéziratokért honoráriumot nem áll módunkban fizetni, de a Szerkesztőség minden szerző részére egy tiszteletpéldányt és a dolgozat PDF változatát tudja biztosítani.
- A kéziratokat a Szerkesztőség címére kérjük küldeni: ELTE BTK Régészettudományi Intézet 1088 Budapest, Múzeum körút 4/B.
- A Szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy a kéziratokon kisebb — technikai jellegű —, a tartalmi, szakmai részt nem érintő változtatásokat tegyen.
- Tárgyak leírásánál az alábbi rövidítéseket használják:

Magasság	Ma.:
Peremátmérő	Pá.:
Fenékátmérő	Fá.:
Vastagság	V.:
Hosszúság	H.:
Szélesség	Szé.:
Átmérő	Á.:
Súly	S.:
Mélység	Mé.:
Leltári szám	Ltsz.:

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter